

И.С. ТУРГЕНЕВ

ОТАЛАР
ВА
БОЛАЛАР

ЎзССР ДАВЛАТ НАШРИЁТИ
ТОШКЕНТ—1953

МАЛИК РАҲМОН
таржимаси

Виссарион Григорьевич
Белинскийнинг хотирасига
бағишлакди

!

Ёши қирқлардан сал ошган, чанг босган пальто ва катак чолвор кийган бадавлат одам, 1859 йилнинг 20 майида*** деган тош йўл бўйидаги саройининг зина-поясига бошяланг чиқиб, ўзининг ёш, бети чўзинчоқ, нягига оқиш туклар чиққан, кўзлари кичик ва хира хизматкоридан:

— Хўш, Пётр? Ҳали кўринмаяптими? — деб сўради.

Ҳар жиҳати: қулоғидаги феруза исирғаси ҳам, бўялган сочи ҳам, сертавози' ҳаракатлари ҳам, хуллас бутун қиёфаси энг сўнгги ва баркамол бўғинга мансуб киши эканлигини кўрсатиб туручи бу хизматкор мурувват блан йўлга қараб:

— Йўқ, тақсир, кўринмаяпти,— деди.

— Кўринмаяпти дегин-а?— қайтариб сўради хўжайин.

— Ҳа, кўринмаяпти,— деб яна жавоб қилди хизматкор.

Хўжайин ух тортди-да, скамейкага ўтирди. У оёқларини буккан ҳолда скамейканинг тагига тиқиб, ўйга толиб, теварак-атрофга назар ташлаб ўтираркан, биз китобхонларни у блан таништириб чиқамиз.

Унинг номи Николай Петрович Қирсанов. Саройдан ўнбеш чақирим нарида унинг яхшигина бир име-

ниеси¹ блан икки юз нафар деҳқони, ёки ўша вақтлардан бери ўзининг айтишича, деҳқонлар блан ўз мулкининг чегарасини аниқлаб «ферма»² қурган кунидан бошлаб, икки минг десятина ери бор эди. Унинг отаси, 1812 йилнинг шижоатли генералларидан, чаласавод, қўпол, лекин хушфел рус бўлиб, бутун умри меҳнатда ўтган, аввал бригада, сўнгра дивизия қўмондони бўлган, доимо провинцияда яшаб, ўз мартабаю-даражаси соясида анча обрў қозонган киши эди. Николай Петрович, акаси Павел сингари (акаси тўғрисида кейинроқ ҳикоя қилинади), Россиянинг жанубида туғилиб, ўнгўрт ёшигача уйда, арзон-гаровга ишлайдиган мураббийлар (гувернёрлар), бетакаллуф, лекин хушомадгўй адъютантлар, полк ва штаб аҳллари муҳи-тида тарбияланган эди. Унинг волидаси колязинлар наслидан бўлиб, қиз вақтида Agathe (Агафья) деб, генералга текканидан кейин эса Агафоклея Кузьминишна Кирсанова деб юритилар ва «қўмондон ойим» лардан бўлиб, ҳашаматли чепчик³ блан ғалати шойи кўйлак кияр, бутхонага борганида санам олдига аввал шу ўтар, шангиллаб кўп гапирар, болаларига ҳар кун и эрталаб қўлини ўпгани ижозат берар ва кечалари эса ётар олдида уларни дуо қилар — хуллас, ўз гаштини суриб роҳатда яшар эди. Генералнинг ўғли бўлган Николай Петрович ҳам, дов'юрак бўлиш нарида турсин, ҳатто қўрқоқ деган лақаб ортдиришга сазовор бўлса-да, акаси Павелга ўхшаб ҳарбий хизматга кириши лозим эди-ю, лекин ўзининг ҳарбий мактабга олингани ҳақидаги хабар келган кунгача оёғини майиб қилиб қўйиб, икки ой тўшакда ётганидан кейин умрбод «чўлоқ» бўлиб қолган. Отаси ундан қўл силтаб, уни граждан хизматида қўйган эди. Ўғли ўнсакиз ёшга тўлиши блан отаси уни Петербургга олиб бориб, университетга жойлаштириб қўйди.

Худди ўша кезде унинг акаси ҳарбий мактабни

¹ *Имение* — помещикка қарашли ер-сув, ўрмон ва шу жойдаги ҳовли-жой.

² *Ферма* — именининг айрим хўжалик шаклида ажратилган бир қисми.

³ *Чепчик* — кекса аёллар бош кийими.

гвардиячи полк офицери бўлиб битириб чиққан эди. Ака-ука она авлод бўлган тоғалари, катта амалдор Илья Қолязиннинг назорати остида бир хонада турар эдилар. Уларнинг отаси ўз дивизиясига ва ўз рафиқаси ёнига қайтиб келиб, ўғилларига ҳар замон-ҳар замонда катта кулранг қоғозга мирзаси томонидан бадхат қилиб ёзилган хат юбориб турарди. Бу хатларнинг охирига ўз қўли блан ажи-бужи қилиб «Генерал-маиор Пиотр Кирсанов» деб имзо қўярди. 1835 йилда Николай Петрович университетни битириб, кандидатлик унвонини олди ва худди ўша йили, аскарлари кўриқдан кўнгилсиз ўтгани учун хизматдан бўшатишган генерал Кирсанов ҳам хотини блан Петербургга турмушларини ўтказиш учун кўчиб келди. У, Таврический боғи ёнидаги бир уйни ижарага олиб, инглиз клубига¹ ёзилмоқчи бўлган эди-ю, аммо бирданига ўлиб қолди. Агафоклея Кузьминишна ҳам ундан кейин узоқ яшамади; у, пойтахтнинг карқулоқ ҳаётига кўникаолмади, истефодан кейинги ҳаёт руссаси уни гўрга тикди. Николай Петрович эса, ота-онаси ҳаётлигидаёқ, уларнинг қаттиқ ранжишларига қарамасдан, ўзининг собиқ уй хўжайини бўлмиш Преполовенский деган амалдорнинг қўхликкина ва, айтишларича, ўқимишли, я'ни журналларнинг «фан» бўлимидаги жиддий мақолаларни ўқиб туручи қизини яхши кўриб қолган эди. Николай Петрович ота-онасига тутган аза кунлари ўтиши бланок шу қизга уйланди ва отаси ошна-оғайнигарчилик блан жойлаштириб қўйган ер ишлари министрлигидаги хизматини ташлаб, ўзининг Машаси блан бошда Ўрмон институтига яқин бир боғда, кейин шаҳарда зинапояли ва совуқроқ меҳмонхоналик яхшигина бир уйда, ниҳоят, қишлоқда — буткул кўчиб келган жойида — кайфсафо блан умр кечирди ва тез орада фарзанд кўриб, отини Аркадий қўйишди. Эру хотин жуда иноқ ва тинч умр кечирар эди. Булар ҳечқачон деярли бир-бирларидан ажралишмас, бирга китоб ўқишар, биргалашиб пианино чалишар, лапар айтишарди. Хотини гул ўтқа-

¹ Петербургда фақат помещик ва бадавлат бояр халқини а'золикка қабул қилучи клуб.

Биш ва парранда боқиш блан машғул бўлар, эри эса ба'зан овга чиқар ва хўжалик ишлари блан шуғулла-
нарди. Аркадий ҳам бу тинч ва яхши ҳаётда кундан-
кунга ўсаверди. Ун йил худди тушдек ўтиб кетди. 1847
йилда Қирсановнинг хотини вафот қилди. Николай
Петровичга бу жудалик қаттиқ та'сир қилиб, бирнеча
ҳафта ичида сочлари оқариб кетди; бироз бўлса-да
овуниб келмоқ учун чет элга боришга ҳозирланган
эди... Аммо 1848 йил¹ бошланиб қолди. У истар-иста-
мас қишлоғига қайтди ва узоқ вақт бекор ётганидан
кейин хўжаликни тузатиш ишларига киришди. 1855
йилда ўғлини университетга обориб, Петербургда **уч**
қитшни ўғли блан бирга ўтказди. У Аркадийнинг ўртоқ-
лари блан дўстлашмоқни истаб, ҳечқаёққа ҳам чиқмас
эди. Кейинги қишда у Петербургга бораолмади,— ана
энди биз уни 1859 йил май ойида соч-соқоллари оқар-
ган, бироз букчайган ва шишинқираган ҳолда кўриб
турибмиз: у, бир замонлари ўзи ҳам кандидатлик унво-
нини олганидек кандидат бўлиб қайтаётган ўғлини
кутиб турмоқда эди.

Хизматкор одоб юзасиданми ёки хўжайиннинг кўз
ўнгига туришни ўнғайсиз деб билганиданми, дарвоза
ичига кириб, тамаки чекабошлади. Николай Петрович
эса, бошини қуйи солиб, чирик Зинапояга кўз ташла-
ди. Каттакон чипор жўжа зинапоя босқичларида қў-
пол сариқ оёқлари блан тап-тап этиб юрипти. Зинапоя-
нинг панжараси устида шумшайиб ўтирган ифлос бир
мушук унга хўмрайиб қараб турибди. Офтоб қиздирар,
саройнинг ярим қоронғи даҳлизидан иссиқ қора нон
ҳиди келиб турарди. Бизнинг Николай Петровичимиз
хаёл дар'ёсига чўмган. Унинг бошига ҳадеб «Ўғлим...
Аркаша... кандидат бўлибди-да...» деган ўй келгани
келган эди; у, бошқа нарса тўғрисида ўйламоқчи бўлар
эди-ю, лекин бошига ҳадеб шу ўй келаберар эди. Мар-
ҳума хотини эсига тушди... «Шу кунларга етаолмади!»
деб шивирларди у ўз-ўзича, қайғириб... Шу онда йўлга
катта бир кўк каптар учиб тушди ва қудуқ ёнидаги
кўлмакдан сув ичиш учун ўша томонга йўрғалаб кет-

¹ 1- 1- Ғарбий Европада революция ҳаракатлари бошланган йил:

ди. Николай Петрович каптарга қарар ва қулоғига, яқинлашиб келаётган ғилдирак товушлари эшитила-бошлади...

Хизматкори дарвоза ичидан чиқиб:

— Келишаётганга ўхшайди,— деди.

Николай Петрович ирғиб ўрнидан турди-да, йўлга кўз ташлади. Учта бекат отлари қўшилган тарантас¹ келаётгани кўринди. Унда студент шапкасининг ҳошияси ва қадрдон кишининг таниш башараси кўзга чаллянди.

— Аркашам! Аркашам! — деб қичқириб юборди Қирсанов ва қучоғини очиб чопди... Бироздан кейин унинг лаблари ёш кандидатнинг соқолсиз, чанг босган ва офтобда қорайган юзларидан ўпабошлади.

II

Дадасининг эркалатишидан вақти чоғ бўлган Аркадий узоқ йўл босиб келгани сабабли хириллаб қолган, лекин ёшларга хос жаранглаган овоз блан:

— Уст-бошимни қоқиб олай, дада, бўлмаса ҳамма ёғингиени ифлос қилиб қўяман,— дерди.

Николай Петрович илжайиб:

— Ҳечқиси йўқ, ҳечқиси йўқ, ўғлим,— деди ва ўғлининг шинели ёқасини, ўз пальтосини бир-икки марта қоқди.— Қани, менга қара, дурустроқ кўрайчи,— деб орқага тисарилди ва: «Мана бу ёққа, бу ёққа, отларни ҳам тезроқ олиб келинглар» деган сўзларни такрорлаб, жадаллаганича саройга қараб юрди.

Николай Петрович ўғлидан кўра ўзи кўпроқ ҳовлиққандай, ўзини бироз йўқотиб қўйгандай, бироз уялгандай кўринар эди. Аркадий уни тўхтатиб:

— Дада, жонажон ўртоғим Базаров блан таништириб қўйишга ижозат беринг. Мен бу ўртоғим тўғрисида сизга кўп хат ёзган эдим. Ўртоғим шундай илтифотли одамки, бизникида меҳмон бўлиб қолишга рози бўлди,— деди.

¹ Емон йўллардан юришга мосланган арава.

Николай Петрович дарров орқасига қайрилиб, эн-дигина тарантасдан тушган, попукли узун чопон (бала-хон) кийган новча йигитнинг олдига келди-да, унинг аста узатган яланғоч, қизил қўлини қаттиқ қисиб:

— Хурсандман, бизникига ташриф буюрганингиз-дан миннатдорман, умид қиламанки... исмингиз ва ота-нигининг исмларини билсак мумкин бўлармикан? — деб гап бошлади.

Базаров аста, лекин шахдамлик блан:

— Евгений Васильев, — деди-да, чопонининг ёқасини қайтарди, унинг бугун юзини Николай Петрович кўр-ди. Новча ва чувак, пешонаси кенг, усти ялпоқ ва қир-ра бурунли, кўкка мойил катта кўзли, осилиб тушган ялтироқ чекка соқолли юзи мулойим табассум блан жонланиб, бу кишининг ўзига ишончи зўр ва ақлли бир кимса эканлигини кўрсатиб турарди. Николай Петро-вич сўзида давом қилиб:

— Муҳтарам Евгений Васильич, бизникида зери-киб қолмассиз, деб ўйлайман, — деди.

Базаровнинг нозик лаблари сал-пал қимирладия, лекин ҳечқандай жавоб қайтармади, фақат шапкасини сал кўтариб қўйди. Унинг узун ва қуюқ, қорамтир-сар-иқ сочи каттакон бошини бутунлай беркитиб турмас эди.

Николай Петрович яна ўғли томон бурилиб:

— Хўш, Аркадий, отларни ҳозир қўшишаверсинми ёки пича дам оласизларми? — деди.

— Уйда дам олармиз, дада, отларни қўшишга бую-раверинг, — деди Аркадий.

Николай Петрович дарров:

— Ҳозир, ҳозир. Ҳой, Пётр, эшитаяпсанми? Буюр, ука, чаққон бўл, — деди.

Баркамол хизматкор сифатидаги Пётр, Аркадийнинг олдига яқин келмасдан, узоқдангина таъзим қилди-да, яна дарвоза ичига кириб кетди. Николай Петрович ўғлига:

— Мен ўзим ҳам бу ерга извошда келган эдим, аммо сенинг тарантасинг учун ҳам учта от тайёр, — деди шошиб-пишиб; ўша пайтда Аркадий, сарой бекаси об-келган мис чўмичдан сув ичиб турарди. Базаров эса

трубкасига тамаки солиб чекди-да, отларни чиқараётган ямшчик ёнига келди:

— Менинг извошим икки кишилик, холос. Аммо ўртоғингни...— деб гап бошлаган эди Николай Петрович, Аркадий унинг гапини бўлиб шивирлади:

— У биз келган тарантасда борар, унга ошиқча такаллуф қилиб ўтиришнинг ҳожати йўқ. У жуда ажойиб ва содда йигит, кейин билиб қоларсан.

Николай Петровичнинг кучери отларни етаклаб келди.

Базаров ямшчикка қараб:

— Қани, тезроқ бўл, патаксоқол! — деди.

Унинг ёнида қўлини пўстинининг йиртиғига тиқиб турган ямшчик шеригига қараб:

— Ҳой, Митюха, хўжайин нима деяптилар, эшита-япсанми? Ростдан ҳам патаксоқол экансан-ку,— деди.

Митюха эса, телпагини силкитди-да, ўртадаги терга пишган отнинг тизгинини тортди.

— Ҳой, йигитлар, чаққон-чаққон бўлсаларингчи, чойчақалик чиқиб қолар, ахир! — деди Николай Петрович.

Бирпасда отлар қўшилиб бўлди. Ота-бола извошга чиқишди. Пётр кучер ёнига чиқиб олди. Базаров ирғиб тарантасга чиқди-да, бошини тери ёстиққа қўйди. Иккала экипаж йўлга тушди.

III

Николай Петрович ўғлининг гоҳ елкасига, гоҳ тизасига қоқиб:

— Шундай қилиб, ахири кандидат бўлиб, ўз уйингга қайтибсан-да, жуда соз! — дерди.

Аркадий, ўзининг бутун вужудини қамраб олган бо-паларча самимий хурсандлигига қарамасдан, ҳаяжонлантиручи гапларни тезроқ бошқа ёққа бурмоқчи бўлиб:

— Амаким қалайлар? Саломатмилар? — деди.

— Саломат, сени кутиб олиш учун мен блан бирга келмоқчи эди, аммо нимагадир келмади,— деди Николай Петрович.

— Сиз мени кўп кутиб қолдингизми? — деб сўради Аркадий.

— Беш соатча.

— Дадагинамдан ўргилай.

Аркадий дадаси томон тез бурилди-да, унинг бетидан чўпиллатиб ўпиб олди. Николай Петрович эса, секин кулиб қўйди-да:

— Мен сенга ғалати бир от ҳозирлаб қўйибман! Уни ҳали кўрарсан. Хужрангга ҳам гулдор қоғозлар ёпиштирилган,— деди.

— Базаровга ҳам хужра борми?

— Унга ҳам топилиб қолар.

— Жон дада, уни қўлингдап келганча ҳурмат қил. Уни нақадар қадрлашимни сенга айтиб битираолмайман.

— Сен у блан яқинда танишибмидинг?

— Ҳа, яқинда.

— Шунинг учун ҳам ўтган йилги қишда уни мен кўрмаган эканман-да. Нима блан шуғулланади?

— Асосан табиий фанлар блан шуғулланади. Шундай бўлсада ҳамма нарсани билади. Келар йилда докторликка имтиҳон бермоқчи.

— Ҳа-ҳа! У медицина факультетида экан-да,— деди Николай Петрович ва бироз жим қолди, кейин қўлини бир томонга чўзиб:

— Пётр, анави кетаётганлар бизнинг деҳқонларнинг эмасми? — деб сўради.

Пётр, хўжайин кўрсатган томонга қаради. Сулуқсиз отлар қўшилган бирнечта арава қишлоқнинг тор йўлларидадан ғизиллаб кетмоқда эди. Ҳарқайси аравада узун пўстинларининг олди очиқ биттадан деҳқон, кўп бўлса иккитадан ўтириб кетишарди.

— Булар қаёққа кетаётибди экан, шаҳаргами дейман-а?

— Шаҳарга бўлса керак. Қовоқхонагадир-да,— деб қўшимча қилди нафрат блан Пётр кучерга қоғириқ қилгандай, унинг томонига сал энгашиб. Броқ кучер-пинагини ҳам бузмади, чунки у эски замон кишиси бўлиб, янги маслакларга сра тоби йўқ эди.

Николай Петрович ўғлига қараб яна гап бошлади:

— Бу йил деҳқонлар мени кўп ташвишга солиб қўйди. Оброк тўлашмаяпти. Улар блан нима қилса бўлади?

— Еллаган хизматкорларингиздан ўзингиз розимисиз?

— Ҳа,— деди Николай Петрович гижиниб,— лекин уларни бошқалар қутуртиришмоқда, бутун бало шунда. Булар ҳали ҳам жон куйдириб ишлашмайди. От-афзалларини ишдан чиқаришмоқда. Аммо ерларни тузук ҳайдашди... Майли, бу савдолар ҳам ўтиб кетади. Ҳозир сен хўжалик ишларига қизиқармидинг?

Аркадий дадасининг сўнгги саволига жавоб қайтармасдан:

— Бу ерда соя-салқин жой йўқ, шуниси ёмон,— деди.

— Мен болохонанинг шимол томонига катта парда тўсиб қўйдим. Энди очиқ ҳавода овқат қилинса ҳам бўлаверади,— деди Николай Петрович.

— Ундай бўлса дачага жуда ҳам ўхшаб қолаётканда... Хайр, буларнинг аҳамияти йўқ. Аммо бу ернинг ҳавосини айтмайсизми? Нақадар хушбўй-а! Менимча, бу ерларники каби хушҳаво дунёнинг ҳеч ерида бўлма-са керак! Бу ернинг осмони ҳам...

Аркадий бирдан гапини тўхтатди, қайрилиб орқасига кўз ташлади-да, жим бўлиб қолди.

— Албатта,— деди Николай Петрович,— сен шу ерда туғилиб ўсгансан, шунинг учун ҳам бу ердаги ҳамма нарса сенга қимматли бўлиб қўринади...

— Йўқ, дада, киши қаерда туғилиб ўсмасин, барибир.

— Ҳарҳолда...

— Йўқ, бунинг ҳеч фарқи йўқ.

Николай Петрович ўғлига қиё боқиб қўйди, яна суҳбат бошланиб кетгунча извош ярим чақирим йўл босди. Николай Петрович гап бошлади:

— Ёдимда йўқ, сенга ёздимми, йўқми бурунги ~~она-ганг~~ Егоровна вафот этди.

— Йўғ-э? Шўрлик кампир! Прокофьич тирикми?

— Тирик, ҳеч ўзгаргани йўқ. Ҳамон тўнғиллаб юргани-юрган. Хуллас Марьинода¹ катта ўзгаришлар бўлгани йўқ.

¹ Марьино — Николай Петрович Қирсановнинг турадиган қишлоғи — қўрғони.

— Гумаштангиз ҳали ҳам ўша кишими?

— Ҳа, айтгандек, бошқа гумашта олдим. Крепостнойликдан озод қилинган хизматкорларни сақламайдиган бўлдим, сақласам ҳам уларга бирор жавобгарлик иш топширмайдиган бўлдим. (Шунда Аркадий кўзлари блан Петрга ишора қилди: *Il est libre en effet*¹,— деди Николай Петрович аста — аммо бу камердинер-ку². Ҳозирги гумашта шаҳарлик йигит, жуда ишбиларманга ўхшайди. Мен унга бир йилга икки юз эллик сўм маош тайинладим. Айтгандек,— деб қўшимча қилди Николай Петрович пешонаси ва қошларини қўли блан артиб, Николай Петрович ташвиш тортганида, ё бирор нарса демоқчи бўлганида ҳар доим шундай қилар эди. — Мен ҳозир сенга Марьинода айтарлик ўзгаришлар бўлгани йўқ дедим-ку... бу гапим унчалик тўғри эмас. Мен сенга шуни ҳам айтиб қўймоқчиманки, гарчи...

Николай Петрович бирпас дудуқланиб қолди-да, гапини французча давом қилдирди:

— Ахлоқ бобида ўтакетган қаттиқ қўл бўлган киши менинг очиқлигимни ножўя деб топар; лекин, аввало, буни яшириб бўлмайди, сўнгра, отанинг, ўғлига муносабати масаласига келганда ҳардоим алоҳида йўл тутиб келганлигимни ўзинг яхши биласан. Албатта, менинг тўғримда нима ҳукм чиқарсанг ҳақлисан. Менинг шу ёшимда... хуллас, ҳалиги... ўша қиз, эҳтимол, сен унинг ҳақида эшитган бўлсанг керак.

— Феничками? — деб сўради Аркадий, мулоҳаза қилмасдан.

Николай Петрович бир қизарди-ю, сўзида давом этди:

— Унинг номини секинроқ айтгин... ҳа у... ўша қиз ҳозир меникида яшаётир. Мен унга жой бердим... анави ерда иккита кичик уйча бор эди. Албатта, лозим бўлар экан, буларнинг ҳаммасини ўзгартириш мумкин.

— Қўйсангизчи, дада, нега энди?

— Ўртоғинг бизникида меҳмон бўлиб қолади-ку... ўнғайсиз...

¹ У ҳақиқатан озод (крепостнойлик қуллигидан) — деган ма'нода.

² Камердинер — уй эгасининг шахсий хизматкори.

— Базаров хусусида хотиржам бўлаверинг. У, бундай масалаларда жуда олижаноб киши.

— Шундайликка шундайку-я, лекин флигельнинг¹ мазаси йўқ, шуниси ёмон,— деди Николай Петрович.

— Дада, сизни қаранг-а, афв сўрамоқчимисиз дейман! Уят эмасми?

Николай Петрович борган сари қизариб:

— Албатта уят,— деди.

— Бўлди, дада, бўлди, бас! — мулойим кулиб қўйди Аркадий. Кейин «Нимадан афв сўраётинг!» деб ўйланиб қолди ва дилида қандайдир яширин, отасидан устунлик ҳисси туғилиб шафқатли ва мулойим дадасига раҳми келди.— Бас қилинг,— деб такрорлади у яна, ўзининг камолга эришганлигидан беихтиёр ҳузурланиб.

Николай Петрович, пешонасини артар экан, бармоқлари орасидан ўғлига қаради ва қандайдир бир нарса қалбига санчилгандай бўлди... Броқ ўша заҳотиёқ ўзини-ўзи айблади; анча сукут қилганидан кейин у:

— Ана энди бизнинг ерларимиз бошланди,— деб яна гап бошлади.

— Анави кўринаётган ўрмон ҳам бизники бўлса керак? — деб сўради Аркадий.

— Ҳа, бизники. Лекин мен уни сотиб юбордим. Бу йил кесишади.

— Нега уни сотдингиз?

— Пул зарур бўлиб қолди. Ундан ташқари, бу ер деҳқонларга ўтиб кетади.

— Сизга оброк тўламайдиган деҳқонларгами?

— Бу энди уларнинг иши; ҳарҳолда қачон бўлсада тўлашар.

— Эссизгина ўрмон! — деди Аркадий ва чор атрофга назар ташлай бошлади.

Булар ўтиб бораётган жойларни хушманзара деб айтиб бўлмайди. Уфққача чўзилиб кетган бепоён паст-баланд далалар; ба'зан сийрак ва пастак бўталар қоплаган кичик ўрмонлар, ўз манзаралари блан Екатерина замонасида айнан ишланган қадимги планларни эслатучи чуқурликлар кўринарди. Қирғоқлари ўпири-

¹ Ҳовли ичига солинган айрим кичкина уй.

— Ана энди яқин қолди,— деди Николай Петрович:— ҳу анави тепаликка чиқиб олсак бас, уйимиз ҳам кўриниб қолади. Биз, Аркаша, сен блан яйраб-яшнаб умр кечирамиз. Агар хўжалик ишлари зериктирмаса, бу ишда менга қарашасан. Энди икковимиз бир-биримиз блан иноқ бўлишимиз, бир-биримизни яхши билишимиз керак, шундай эмасми, ўғлим?

— Албатта,— деди Аркадий.— Бугун кун мушча ҳам яхши-я!

— Сенинг келишинг шарафига-да, нури дийдам. Ҳа, кўкламининг энг яшнаган чоғи. Айтгандек, Пушкин блан қўшилишаман, Евгений Онегиндаги қуйидаги мисра'лар эсингдами:

Келишинг нақадар ҳасрат бахш этар,
Баҳор, баҳор! Сен эй севги мавсуми!
Қандай...

Шу онда орқада тарантасда кетаётган Бағарозининг:

— Аркадий! Гугуртингни бериб юбор, тамакини чекиб олай,— деган овози эшитилиб қолди.

Николай Петрович жим бўлди. Унинг гапларига бироз ажабланиб ва шу блан бирга фикрига хайрихоҳлик блан қулоқ солаётган Аркадий чўнтагидан дарров кумуш қутичали гугуртини олиб, Пётрдан Базаровга бериб юборди. Базаров яна:

— Сигарка чекасанми?— деб қичқирди.

— Майли, бериб юбор! — деб жавоб қилди Аркадий.

Пётр қайтиб келиб Аркадийга гугурт блан бирга битта йўғон қора сигара узатди. Аркадий уни дарров тутатиб, атрофга аччиқ тамаки ҳиди тарқатди. Умида ҳеч тамаки чекмаган Николай Петрович, ўғлини ранжитмаслик учун, сездирмасдангина, беихтиёр, бурнини четга ўгирди.

Чорак соатдан кейин иккала экипаж ҳам қизил ту누ка томли, кулранг бўёқ блан бўялган янги ёғоч уйнинг эинапоясин олдига келиб тўхтади. Новая-Слободака ёинки деҳқонлар тили блан айтганда, Бобилий-Хутор деб аталадиган Марьино қишлоғи худди мана шу эди.

Хўжайинларни кутиб олгани хизматкорлар эшик олдига ёпирилишиб чиқмади: фақат ўн икки ёшлар чамасидаги бир қиз чикди. унинг кетидан худди Пётрга ўхшаган, оқ тамға (герб¹) тугмали калта жийлан кийган бир йигит — Павел Петрович Қирсановнинг хизматкори кўринди. У, индамасдан келиб, извошнинг эшигини очдида, тарантаснинг пардасини очди. Николай Петрович, ўғли блан Базаровни эргаштириб, қоронгироқ, бўмбўшгина залдан ўтиб, янгича қилиб ясатилган меҳмонхонага кирди. Булар залдан ўтиб кетаётганларида зал эшиги орқасидан ёшгина бир жувоннинг юзи кўзга ташланди.

Николай Петрович бошидан шапкасини олиб, сочларини тузатар экан:

— Ана энди уйга ҳам етиб келдик, ҳозир энг муҳими, овқат еб, дам олишимиз керак,— деди.

— Дарҳақиқат, овқатланиб олсак ёмон бўлмайди,— деб керилган ҳолда гапга қўшилди Базаров ва диванга ўтирди.

— Ҳа, ҳа, қани, овқатни обкелинглар, тезроқ,— деб бекордан-бекорга депсинди Николай Петрович.— Ана, Прокофьич ҳам келди.

устига мис тугмали жигарранг фрак кийган, бўйнига пуштиранг рўмол ўраган олтмиш ёшлар чамасидаги оқ сочли, ориққина, қорамағиз бир одам эшикдан кириб келди. У, илжайганича, Аркадий блан келиб кўришди, кейин меҳмонга таъзим қилиб, эшик ёнига борди-да, қўлларини орқасига қилиб турди.

— Мана у, Прокофьич,— деб гап бошлади Николай Петрович — шундай қилиб Аркадий ҳам келди... Қалай? Кўзининга қандай кўринапти?

— Жуда жойида,— деди чол яна илжайиб, кейин дарров қалин қошларини паст тушириб, қовоғи солинган ҳолда,— стол устига дастурхон ёзилишини буюрасизми? — деб сўради салмоқлаб.

— Ҳа, ҳа, албатта,— деди Николай Петрович чолга,

¹ Уруғ ёки давлат тамғаси.

кейин Базаровга қараб,— Евгений Васильич, аввал уйингизни кўриб чиқмайсизми?

Базаров чопонини ечаётиб:

— Ташаккур, ҳожати йўқ, чемоданим блан мана бу кийимни ўша ёққа обчиқиб қўйишни буюрсангиз, шунинг ўзи кифоя,— деди.

— Хўп, хўп, Прокофьич, шинельларини олгин. (Прокофьич, ҳайрон бўлгансимон, Базаровнинг кийимини икки қўллаб олиб, баланд кўтарганича, оёқ учи блан юриб чиқиб кетди). Сен-чи, Аркадий, ҳужрангга бирров чиқиб келасанми?

— Ҳа, тозаланиб олиш керак,— деб Аркадий энди эшик томон юрмоқчи бўлган пайтда ўрта бўйли, инглизча қорамтир костюм кийган, янги чиққан галстук таққан ва қисқа қўнжли амиркон этик кийган Павел Петрович Қирсанов жириб келди. Кўринишдан бу киши қирк беш ёшларга борган эди, унинг оқарган ва калта қилиб қирқилган сочлари худди янги кумушдек ярқираб турарди. Унинг заҳил, аммо ажинсиз, ниҳоятда келишган ва тиниқ юзи илгари жуда ҳам чиройли йигит бўлганлигидан далолат бериб турарди. Айниқса унинг нурли ва чўзиқроқ кода кўзлари чиройли эди. Аркадийнинг гўзал ва насл-насабли амакиси бутун қиёфаси блан ёшлик сохтини ва кишиларда тахминан йигирма ёшлардан кейин йўқ бўлиб кетадиган ўша ўсиш, ўзини ер-сув ишларидан четга тортиш ҳавасини сақлаб келган бир киши эди.

Павел Петрович узун, пуштиранг тирноқли чиройли қўлини шимининг чўнтагидан чиқариб жиянига чўзди, унинг қўли бир йирик тугмали оппоққина қўлқопида янада чиройлироқ бўлиб кўринарди. Павел Петрович жияни блан аввал европачасига қўл бериб сўрашди, кейин жияни блан русчасига уч марта ўпишди, я'ни ўзининг хушбўй мўйлабларини унинг юзига уч марта текизди-да:

— Хўш келдингиз,— деди.

Николай Петрович уни Базаров блан таништирди. Павел Петрович ўзининг ихчам гавдасини андак энгаштириб табассум қилса-да, лекин қўл бермади ва ҳатто қўлини яна чўнтагига тиқиб қўйди; кейин оппоқ

тишларини ярқиратиб, кифтини қоқиб, назокат блан тсбраниб, ёқимли бир товуш блан:

— Мен сизларни бугун келмассизлар деб ўйлай бошлаган эдим, йўлда бирор ҳодиса рўй бермадимми?— деди.

— Ҳечнима бўлгани йўқ,— деб жавоб қилди Аркадий,— шундай, ўзимиз шошилмасдан келдик. Шу учун ҳам бўридек қорнимиз оч. Дада, Прокофьичингизга айтсангиз, тезроқ қимирласа, мен ҳозир қайтиб келаман.

Аркадий шундай дейиши блан Базаров бирданига дивандан туриб:

— Шошма, мен ҳам сен блан бирга бораман! — деди, икки ёш йигит чиқиб кетишди.

— Бу ким? — деб сўради Павел Петрович.

— Аркадийнинг ўртоғи. Унинг айтишича, жуда ақлли йигит эмиш.

— Бизникида меҳмон бўлиб турарканми?

— Ҳа.

— Шу пахмоқ-а?

— Ҳа.

Павел Петрович тириги блан столни чертди.

— Менингча Аркадий *sest dégoûré!*. Қайганига жуда хурсандман.— деди у.

Кечки овқат маҳалида кам гапиришилди. Айниқса Базаров ҳеч гапирмади деса бўлади, аммо овқатни кўп еди. Николай Петрович ўз ҳаёти, ўзи айтишича, фермерлик ҳаётида бўлиб ўтган турли ҳодисалардан яқинда ҳукумат томонидан амалга ошириладиган чоралар, комитетлар ва депутатлар, машиналар олиб ишлатиш ва шу сингарилар ҳақида гапираркетди. Павел Петрович столовойда аста-секин уёқдан-буёққа юрар (у сра кечқурун овқат емасди), тўлатиб қизил вино қуйилган қадаҳдан ора-чора бир-икки қултум хўплаб қўяр ва ҳар замонда бир гапирар, ёинки; «ҳа! ҳа-ҳа! ҳим!» деб қўяқолар эди. Аркадий Петербург янгиликларидан гапириб берди. Аммо у бироз уялар эди. Бошқалар уни ёшлигидан кўриб юриб бола деб одатланиб қолган

¹ Андишасиз бўлиб қолибди.

жойга қайтиб келган ёш йнгит доим шундай уятчан бўлади. У жўрттага гапини чўзар, «дада» деб айтмасликка ҳаракат қилар ва ҳатто бир сафар тил учида «ота» деган сўзни ҳам айтиб қўйди; Аркадий ортиқча андишасизлик блан пиёлага чамадан ошиқча вино қуйиб ҳаммасини ичиб юборди. Прокофьич ундан кўзини узмасдан лабларинигина қимтиб қўяқолди. Кечки овқатдан кейиноқ ҳамма тарқалди.

Базаров, устидаги халати блан Аркадийнинг кровати ёнида калта трубкасини тортиб ўтирар экан:

— Амакинг қизиқ табиатли бир кишига ўхшайди. Қишлоқда ҳам шунақангги олифтагарчиликми! Тирноқларига қара, тирноқларига, кўргазмага юборса ҳам бўлади! — деди.

— Ҳали сен унинг кимлигини билмайсан, ўз даврида арслондай киши бўлган. Вақти блан мен сенга унинг тўғрисида гапириб берарман. У, жуда чиройли киши бўлиб, кўп хотинларнинг бошини гаранг қилиб юрган,— деди Аркадий.

— Шундақа дегин! Эски одати қумсаяпти дегин. Афсуски, бу ерда шайдо бўладиган жазман йўқ-да. Мен ҳамма ёғини кўрдим; ёқасини айтгин, худди тошдан қилинганга ўхшайди-я. Бақбақаларини ҳам жуда силлиқ қилиб қирдирипти. Аркадий Николаич, дейман, бу кулгили эмасми?

— Эҳтимол, лекин ўзи жуда яхши одам.

— Эскирган одат-да! Броқ даданг яхши киши экан. Аммо ше'р ўқиши ўзига бироз келишмайди, хўжалик ишларига ҳам уқуви бўлмаса керак дейман, лекин ўзи яхши одам экан.

— Дадам олтин одам.

— Андак чўчиаяпти-а, фаҳмладингми?

Аркадий, гўё ўзи чўчимагандек, бошини чайқаб қўйди.

— Бу кекса хаёлпарастлар ажиб одамлар-да! — дед давом этдирди Базаров.— Ўзларини асабийлаштиргунча ҳаракат қиладилар-да... мувозанат деган нарса ҳам дарров бузилади. Энди, хайр! Менинг ҳужрамда инглиз обдастаси турипти, лекин ҳужранинг эшиги

қулфланмайди. Ҳарҳолда бунӣ тақдирлаш керак — инглиз обдастаси, я'ни маданият!

Базаров чиқиб кетди. Аркадийнинг вақти чоғ эди. Ўзи туғилган уйда, эҳтимолки, энагасининг мулойим ва ҳормас-толмас меҳрибон қўллари блан тикилган юмшоқ таниш кўрпа ичига уйқуга кетиш қандай ширин. Аркадий энагаси Егоровнани эслаб оғир хўрсиниб қўйди ва «жойинг жаннатда бўлсин» деди. Ўзи ҳақида ҳудода илтижо қилмас эди.

Аркадий ҳам, Базаров ҳам тезда уйқуга кетишди, лекин уйдаги бошқа кишилар анчагача ухлашмади. Ўғлининг келганига Николай Петрович ўзида йўк суюнган эди. У жойига ётди-ю, лекин шамни ўчирмади, қўлини бошига тираб узоқ ўйга толди. Акаси Павел Петрович эса, ярим кеча бўлишига қарамасдан, ўз уйда, тошқўмир хиёл яшнаётган камин олдидаги катта юшмоқ курсида ўтирар эди. У, ечинмаган, фақат амиркон этигини ечиб, дастаксиз қизил хитой туфли кийиб олган эди. Павел Петровичнинг қулида «Сангпані»¹ журналининг энг сўнгги сони бўлиб, лекин у журнални ўқимасди. Камин ичидаги гоҳ яшнаб, гоҳ ўчаётган ҳаворанг алангага тикилиб турар эди... Унинг хаёли қаверларда учиб юрганини худо билсин, лекин унинг ўйлари ёлғиз ўтган замон тўғрисидагина эмас эди, чунки унинг чеҳраси чуқур ўйга толган ва қовоғи солинган эдики, ёлғиз ўтмиш хотираларинигина ўйлаган кишининг чеҳраси бундай бўлмайди. Орқадаги кичкина уйда, катта санлик устида хаворанг нимча кийган, қўнғир сочли бошига оқ рўмол ташлаган Феничка отли бир ёш жувон ўтирарди. У, гоҳ, нимагадир қулоқ солар, гоҳ уйқисираб мудрар, гоҳ очиқ эшикка қараб қўярди. Эшик орқасидан болалар кровати кўринар ва унда ухлаб ётган чақалоқнинг бир зайлда нафас олгани эшитилиб турар эди.

V

Эртасига эрталаб Базаров ҳаммадан илгари уйғонди ва уйдан ташқарига чиқди. Атрофга бир назар сол-

¹ Инглиз тилида чиқадиган журнал.

ганидан кейин: «Бе, бу жойлар у айтгандай яхши жойлар эмас экан-ку!» деб ўйлади. Николай Петрович ўз деҳқонлари блан ерининг чегарасини аниқлаб олганида янги кўрғон солиш учун тўрт десятина тептекис, қуруқ ер ажратиб олган эди. Шу ерда у бир уй, хизматкорлар ва мол-ҳол учун бошқа ёрдамчи иморатлар ва ферма иморатлари солдирган, боғ қилган, ҳовуз ва иккита қудуқ қавлатганди, броқ ёш дарахтлар яхши ўсмаган, ҳовузда сув жуда кам бўлган ва қудуқларнинг суви шўр чиққан эди. Фақатгина шийпон атрофидаги сирень гўл блан акас дарахтигина яхши ўсган бу шийпонда ба'зан чой ичишар, овқат ейишарди. Базаров бирнеча минут ичида боғнинг ҳамма йўлларида айланиб чиқди, молхона блан отхонага ҳам кирди, кейин иккита хизматкор болани топиб, улар блан дарров танишиб олди, кейин учовлашиб кўрғондан бир чақирим наридаги кўлга бақа тутгани кетишди. Болалардан бири ундан:

— Бақани нима қиласиз, хўжайин?— деб сўради.

Ўзидан паст одамларни назар-писанд қилмай, улар блан доимо илтифотсиз муомала қиладиган бўлса ҳам, аммо уларни ўзига ром қилишга жуда уста бўлган Базаров, боланинг саволига жавобан:

— Қорнини ёриб унинг ичида нималар бўлаётганини қарайман. Сен блан биз ҳам шу бақага ўхшаш жонивормиз, фарқимиз шуки, биз тикка туриб юрамиз; бақанинг ичини билганимдан кейин ўз ичимизда нималар бўлаётганини ҳам билиб оламан.

— Билиб нима қиласиз?

— Агарда бетоб бўлиб қолсанг, сени даволайдиган бўлсам, ўшанда янгилишмаслик учун.

— Сиз дохтурмисиз?

— Ҳа.

— Васька, эшитаяпсанми, хўжайин айтаяптиларки, сен блан биз ҳам худди ўша бақанинг ўзи эмишимиз. Қизиқ-а!

Пахта сингари олпоқ сочли, устига тик ёкали узун камзул кийган ва ялангоек етти яшар Васька:

— Мен бақадан қурқаман,— деди.

— Нимасидан қурқасан? Бақа еб қўярмиди?

— Қани, сувга тушингларчи, шоввозлар,— деди Базаров уларга.

Бу орада Николай Петрович ҳам уйғониб, уст-бошини кийиб бўлган Аркадийнинг олдига кириб келди. Ота-бола айбонга чиқишди. Айвоннинг панжараси олдига қўйилган столда иккита каттакон гулдаста орасида самовар қайнаб турар эди. Кеча меҳмонларни биринчи бўлиб кутиб олган ҳалиги қизча айвон олдига келди-да, майин овоз блан:

— Федосья Николаевнанинг тоблари келишмай турипти, чойга чиқаолмайдилар. Чойни ўзларингиз қуловчасизларми, ё бўлмаса Дуняшани юборсинларми? Шунингизлардан сўрашга буюрдилар,— деди.

— Ўзим қуяман, ўзим,— деди Николай Петрович шошиб-пишиб,— сен, Аркадий, чойни нима блан ичасан: қаймоқ блан ё лимон блан?

— Қаймоқ блан,— деб жавоб қилди Аркадий ва бироздан кейин саволнамо қилиб:— дада?— деди.

Николай Петрович жовдираб ўғлига қаради-да:

— Нима гап? — деди.

Аркадий пастга қаради.

— Агар саволим сизга ножўй бўлиб кўринса, кечирасиз, дада,— дея гап бошлади у.— Кечаги очиқлигингиз блан мени ҳам очиқ гапиришга мажбур қиляпсиз... ҳафа бўлмайсизми?..

— Гапиравер.

— Сиз менинг бетлаб сўрашимга йўл қўйяпсиз... Нега Фен... менинг бу ердалигим учунгина у бу ерга келиб чой қўйиб бермаётirmi?

Николай Петрович юзини сал четга ўгириб:

— Эҳтимол, шундайдир... У балки... уялаётгандир...— деди у.

Аркадий дадасига бир қараб қўйди.

— У бекордан-бекорга уялаётир. Биринчидан, менинг турмушга қандай қарашим сизга маълум (бу сўзларни Аркадий жуда ёқтириб айтарди), иккинчидан, наинки мен сизнинг турмушингиз, одатларингиз ҳақида бирон нарса десам? Бунинг устига аминманки, сиз ҳар қанақа хотинни ҳам хушлай бермайсиз. Агар у блан бирга турмуш кечиришга жазм қилган бўлсангиз, де-

мак у шунга лойиқ экан-да. Ҳарҳолда ўғил отага, ай-
ниқса мендай ўғил ва айниқса менинг ҳечқандай ра-
йимни қайтармайдиган сиздай отага судья бўлолмайди.

Бошда Аркадийнинг товуши титрарди, чунки у ўзи-
ни шу тобда олижаноб ҳис қиларди. Аммо шу блан бир-
га дадасига насиҳатгўйлик қилаётганини ҳам сезарди.
Кишининг ўз нутқи ўзига қаттиқ та'сир қилади. Шу-
нинг учун Аркадий сўнгги сўзларини шахдам ва ҳатто
та'сирли қилиб гапирди.

Николай Петрович мулойим товуш блан:

— Раҳмат, Аркаша,— деди ва қўли блан яна қош-
ларини, пешонасини артабошлади.— Сенинг тахминла-
ринг тўғри. Албатта, бу қиз лойиқ бўлмаганда эди...
Ҳарҳолда бу иш дуруст ўйланмай қилинган иш эмас.
Бу ҳақда сен блан сўзлашиш менга ўнғайсиз. Сенинг
олдингга чиқиш, хусусан уйга биринчи келган кунинг оқ
чиқиб ўтириш унинг учун жуда оғир.

Аркадийнинг олижаноблик ҳислари яна мавж уриб:

— Ундай бўлса унинг олдига мен ўзим бораман,—
деди-да, ўрнидан сапчиб турди,— мендан уялиб ўти-
ришнинг ҳожати йўқлигини унга тушунтирай.

Николай Петрович ҳам ўрнидан турди.

— Аркадий,— деди у,— шошилма... қандай бўла-
ди... уёқда... мен сенга айтганим йўқ..:

Броқ Аркадий унинг гапига қулоқ солмасдан, югур-
ганича айвондан чиқиб кетди. Николай Петрович унинг
орқасидан қараб қолди ва боши қотиб, курсига ўтир-
ди. Унинг юраги гупуллаб урабошлади... Шу топда у,
келгусида ўғли блан ўзи ўртасида муқаррар ғалати
муносабатлар рўй беришини ўйлардими, бу ишни қил-
маганида Аркадий балки уни кўпроқ ҳурмат қилар деб
иқрор этар эдими, ёки ўзининг заифлигидан ўзи койи-
ниб ўтирармиди — буни айтиш қийин эди, бу хаёллар-
нинг бариси ҳам кўнгилдан жой олган бўлсада, лекин
ҳаммаси фақат сезги шаклида бўлиб, у ҳам равшан
эмас, юзи боягидек қизил ва юраги эса ҳамон тепмоқда
эди.

Тез-тез юриб келаётган оёқ товуши эшитилди. Ар-
кадий айвончага қайтиб келди. У юзида қандайдир му-
лойимлик ва хурсандлик ифодаси блан:

— Ота, биз танишдик! Федосья Николаевнанинг ростдана бугун сал тоблари йўққа ўхшайди, кейинроқ чиқаман, дедилар. Нега менга укам борлигини айтмадингиз? Мен уни кеча кечқуруноқ, ҳозир ўпганимдай ўпиб-ўпиб олган бўлар эдим.

Николай Петрович нимадир демоқчи, ўрнидан туриб қучоғини очмоқчи бўлди. Аркадий унинг бўйнига ташланди.

Шу онда улар орқасидан Павел Петровичнинг:

— Тағин нима гап? Яна қучоқлашаяпсизларми?— деган товуши эшитилиб қолди.

Унинг шу тобда ҳозир бўлганлигидан ота-бола ба-равар севинишди. Ба'зан та'сирли ҳолат бўлади, ундан тезроқ қутулишни истайсан киши.

Николай Петрович вақти чоғ бўлиб:

— Нега ҳайрон бўлаяпсан? Аркашани қачондан буён кутаман, ахир... Кечадан бери унинг дийдорини кўриб тўялмайман,— деди.

— Асло ҳайрон бўлаётганим йўқ,— деди Павел Петрович,— ўзим ҳам у блан қучоқлашишга тайёрман.

Аркадий амакисининг олдига келди ва бетига яна унинг хушбўй мўйлаблари текканини сезди. Павел Петрович стол ёнига ўтирди. Унинг устида ўзига жуда ярашган эрталаб кийиладиган инглизча костюм, бошида кичкинагина фас. Бу фас ва бўшгина бойланган галстукча қишлоқ ҳаётининг эркинлигидан дарак бериб турар эди. Броқ кўйлагининг тор ёқаси одатдагича қаттиқ қисиб, устара блан қирилган иягига тиралиб турар, куйлаги ҳам оқ эмас, балки чипорроқ бўлиб эрталабки ясан-тусан қондасига мувофиқ эди.

Павел Петрович Аркадийдан:

— Ўртоғинг қани? — деб сўради.

— Уйда йўқ. Одатда у эрта туриб бирор жойга чиқиб кетади. Энг муҳими, унга э'тибор қилмаслик керак. У такаллуфни ёқтирмайди.

— Ҳа, ҳа, сезилиб турибди,— деди Павел Петрович ва нонга бамайлихотир мой суркарди:— Бизникида узоқ турадимиз?

— Нон-насибга қараб. Отасининг олдига кетаётган эди, йўл-йўлакай бизникига тушиб қолди.

— Отаси қаерда тураркан?

— Бизнинг губернамизда, бу ерга саксон чақиримча келади. У ерда отасининг кичкинагина мулки бор. У киши илгари полк доктори бўлган экан.

— Ҳа, ҳа, бўлди. Базаров деган фамилияни қаерда эшитган эканман деб доимо ўз-ўзимдан сўраб юрамдим. Николай, отамизнинг дивизиясида Базаров деган табиб бўлар эди, эсингда борми?

— Бор эди шекилли.

— Бор эди, бор эди, ана ўша табиб унинг отаси экан-да, ҳам!— деди Павел Петрович мўйлабини бураб ва бироз сукут қилгач:

— Хўш, Базаров афандининг ўзи ким бўлади? — деб сўради.

Аркадий кулимсираб:

— Базаров ким бўлади дейсизми? Хоҳласангиз, амаки, мен унинг кимлигини сизга айтиб бераман,— деди.

— Марҳамат, жиянгинам.

— У, нигилист.

— Нима? — деб сўради Николай Петрович. Павел Петрович эса мой олинган пичоқни юқорига кўтарганича турган жойида қотиб қолди.

— У нигилист,— деб такрорлади Аркадий яна.

Николай Петрович сўзга киришиб:

— Нигилист. Бу, лотинча nihil, я'ни *ҳечнима* деган сўздан олинган бўлса керак, дейман. Бинобарин, бу сўз ҳечнимани э'тироф этмайдиган кишига қарата ай-тилар экан-да? — деди.

Павел Петрович унинг сўзига қўшилиб:

— Ҳечнимани ҳурмат қилмайдиган кишига айтилади дегин,— деди-да, яна мой ейишга тутинди.

— Ҳар нарсага танқид нуқтаи назаридан қарайверадиган кишиларга айтилади,— деб қўшиб қўйди Аркадий.

— Барибир эмасми? — деб сўради Павел Петрович.

— Йўқ, барибир эмас. Нигилист ҳечқандай обрўли зотлар олдида бош эгмайди, ҳарқандай ҳурмага сазовор бўлган принципни ҳам э'тиқод тарзида қабул қилмайди.

Павел Петрович унинг сўзини бўлиб:

— Хўш, шу яхшими энди? — деди.

— Ҳаркимга ҳархил, амаки. Бировларга яхши, бировларга ёмон.

— Шундай дегин. Броқ бу бизга тўгри келмайдиганга ўхшайди. Биз эски одамлармиз. Бизнинг фикримизча, принципсиз (Павел Петрович бу сўзни французлардай охириги ҳижога босиб «принцип» деб, Аркадий эса, аксинча, «принцип» деб биринчи ҳижога босиб талаффуз этар эди), сен аymoқчи, э'тиқод тарзида қабул қилинган принциплардан бўлак бир қадам ҳам босиш ва нафас олиш мумкин эмас. Vous avez changé tout cela,¹ худо умрларингни узоқ қилсин ва генераллик мансабини берсин, биз бўлсак, сизларни кўриб завқланайлик... ҳалиги нима эди?

— Нигилистлар,— деди Аркадий аниқ қилиб.

— Ҳа. Илгари гегельчилар бўлар эди, энди нигилистлар чиқибди-да. Кўрамиз, ҳамма нарсаси мункир бўлиб қандай яшар экансизлар, энди, укам, Николай Петрович, бир жиринглатсанг бўларди, менинг какао ичадиган маҳалим ҳам бўлиб қолди.

Николай Петрович қўнгироқ чалди ва «Дуняша» деб чақирди, лекин Дуняша ўрнига айвонга Феничканинг ўзи чиқди. У оппоққина, юмшоққина, қорасоч ва шаҳло кўз, лаби болаларники сингари қипқизил бўртган, нозик қўлли, йигирма уч ёшлар чамасидаги ёш бир жувон эди. Унинг устида озодагина чит кўйлак, лўппигина ёлкаларига зангор дуррачаси тушиб турарди. У катта пиёлада какао олиб кириб Павел Петровичнинг олдига қўйди-да, жуда уялиб, мулойим юзи лоладай қизариб кетди. У ерга қараб, бармоқ учларини тираб стол ёнида тўхтаб қолди. У, бу ерга келганига хижолат чеккандай, шу блан бирга, келишга ҳақлидай кўринар эди.

Павел Петрович қошларини чимириб қўйди, Николай Петрович эса нима қилишини билмай:

— Салом, Феничка,— деб қўяқолди.

¹ Сизлар бунинг ҳаммасини ўзгартирдиларинг.

Феничка оҳистагина, лекин қўнғироқдай овоз блан:

— Салом,— деди ва дўстона жилмайиб ўтирган Аркадийга кўз, қирини ташлади-да, секингина чиқиб кетди. Юрганда у бироз чайқалиб юрар, аммо бу унинг ўзига ярашар эди.

Айвонда бирнеча минут жимлик ҳукм сурди. Павел Петрович какаони ичаётиб, бирданига бошини кўтарди-да, еекин:

— Мана, жаноб нигилист ҳам биз томонга ташриф буюриптилар,— деб қўйди.

Ҳақиқатан ҳам Базаров богдаги гул пушталари устидан юриб келмоқда эди. Унинг ~~могут~~ пальтоси блан шими лой бўлиб кетибди. Эски, думалоқ шляпаси тепасида ёпишқоқ бир ботқоқ ўсимлиги чирмашиб осилиб турарди. Унр қўлидаги ҳалтачада қандайдир бир жонивор қимирларди. У жадаллаб айвон олдига келди-да, бошини қимирлатиб:

— Салом жаноблар, чойга бироз кечикиб қолганим учун кечирасизлар. Ҳозир келаман, мана бу асирларни жойлаштириб қўйай,— деди.

— Қўлингиздаги нима, зулукларми? — деб сўради Павел Петрович.

— Йўқ, бақалар.

— Бақаларни ейсизми, ёинки кўпайтирасизми?

— Тажриба учун,— деб бепарво жавоб берди Базаров ва уйига кириб кетди.

— Бақаларни ёриб кўради,— деди Павел Петрович,— принципларга ишонмайди-ю бақага ишонаркан.

Аркадий, ўкинч блан, амакисига қаради. Николай Петрович сездирмасдангина кифтини учириб қўйди. Павел Петровичнинг ўзи эса, ўринсиз қочирниқ қилганини фаҳмлаб қолиб, хўжалик ишлари тўғрисида, куни кеча келиб, Фёма деган хизматкор «жанжалкашлик қилади» ва ўз билгича юради деб шикоят қилган янги саркор тўғрисида гап очиб қолди. Павел Петрович сўз орасида: «Езопнинг ўзи ёмон одам экан, ҳамма жойда ҳам ёмонлик блан ном чиқарган, ёшини яшаб, дунёдан аҳмоқлигича ўтиб кетар» деб қўйди.

Базаров қайтиб келиб, стол ёнига ўтирди-да, шошиб-пишиб чой ичабошлади. Ака-ука индамасдан унга тикилишар, Аркадий бўлса билдирмай гоҳ отасига, гоҳ амакасига қараб қўярди. Ниҳоят Николай Петрович:

— Қаёққа бордингиз? — деб сўради.

— Шу ерда, теракзор ёнида кичкина кўл бор экан, ўша ерга бордим. Бештача лойхўрак ҳуркиб учиб кетди. Сен отиб олсанг бўлади, Аркадий.

— Сиз овчи эмасмисиз?

— Йўқ.

Павел Петрович ҳам ўз навбатида гапга аралашиб:

— Сиз аслда физика блан шуғулланасизми? — деб сўради.

— Ҳа, физика блан. Умуман табиёт фанлари блан шуғулланаман.

— Сўнгги вақтларда германлар бу соҳада бошқалардан ўтиб кетган дейишади.

Базаров:

— Ҳа, шундоқ, немислар бу соҳада бизнинг устозимиз,— деб қўяқолди эътиборсизгина.

Павел Петрович «немислар» дейиш ўрнига «германлар» сўзини ишлатиши истехзо блан айтилган бўлса ҳамки, бунга ҳечким фаҳламади. У камоли товози' блан сўзини давом этдириб:

— Сиз немислар ҳақида шунчалик юқори фикр-дамисиз-а? — деди. Нимадир унинг ичини тирнай бошлади. Базаровнинг ибосизлиги унинг кибор табиатига озор берар эди. Бу табибвачча ҳайиқмаслик бир ёқда турсин, ҳатто чўрт кесиб галирар, истар-истамас жавоб қайтарар ва овозида аллақандай дағаллик, ҳатто сурбетлик сезиларди.

— У ердаги олимлар ишбиларманд одамлар.

— Балли, баракалла. Рус олимлари тўғрисида сиз бунчалик баландпарвоз фикр эгаси бўлмасангиз керак?

— Ҳа, шундай деса бўлади.

Павел Петрович қоматини ростлаб, бошини орқага ташлаб:

— Бу таҳсинга лойиқ фидоқорлик. Бўлмаса Арка-

дий Николаич ҳозиргина бизга нима учун сизни ҳечқандай обрўли зотни э'тироф этмайди деди? Сиз обрўли зотларга ишонмайсизми?— деди.

— Ахир нима учун мен уларни э'тироф этай? Уларнинг нимасига ишонай? Менга тўғриси айтилса ўшанга қўшиламан, вассалом.

— Немисларнинг ҳаммасиям тўғриси айтишар эканми? — деди Павел Петрович ва шу гапни айтганида афти шундай лоқайд бўлдики, гўё бу дунёни қўйиб кўкларга учиб кетгандек эди. Сўз талашиб ўтиришни мутлақо истамаган Базаров салгина эснаб:

— Ҳаммаси эмас,— деди.

Павел Петрович: — дўстинг жуда ҳам назокатли киши экан» демоқчи бўлгандай Аркадийга бир қараб қўйди.

Павел Петрович яна чираниб гапира кетди:

— Менга қолса, айбга қўшмайсиз, немисларни тақдирламайман. Рус немисларини бу ерда зикр қилиб ҳам ўтирмайман, чунки уларнинг қандай зот эканликлари ҳаммага ма'лум. Аммо немис немислари ҳам менинг табиатимга тўғри келмайди. Илгарилари-ку, унча-мунча тузук эди. У вақтларда уларнинг, масалан, Шиллер, ёхуд Гётте сингари кишилари бор эди... Мана, укамиз уларни айниқса яхши эҳтиром қилади... Эндиликда эса аллақандай химиклар блан материаллар кўпайиб кетди...

Базаров унинг сўзини бўлиб:

— Яхши химик ҳарқандай шоирдан ҳам юз карра фойдалироқ,— деди.

— Шунақа денг-а, демак сиз сан'атни э'тироф этмас экансиз-да?— деди Павел Петрович ва қошларини уйқусираган каби сал кўтариб қўйди.

— Текинга пул топиш сан'ати бўлмаса, бовосил ҳам бўлмайди¹,— деди Базаров таҳқиромиз жилмайиб.

¹ Бу ўринда Базаровнинг мазах қилиб айтган сўзи бовосил касалидан бутунлай қутулиш ҳечқандай дори-дармон бўлмагани каби, сан'атга ҳам усгунлик берилиши мумкин эмас, деган ма'нони англатади.

— Балли, балли, шунақанги ҳасиллашаяпман денг-а. Демак, сиз буларнинг ҳаммасини инкор этар экансиз-да? Хўп, шундай ҳам бўлсин, Бинобарин, сиз фақатгина фанга ишонар экансиз-да?

— Мен сизга, ўзимнинг ҳечнарсига ишонмаганлигимни қайд қилиб ўтган эдим. Фан, умуман фан, нима демак? Ҳарқандай фан маълум бир ҳунар ёки билимдан иборат: умуман фан деган нарсанинг зотан ўзи йўқ.

— Жуда соз. Хўш, бўлмаса, одамлар қабул қилган бошқа тартиб-қоидалар хусусига келганда нима дейсиз, уларни ҳам инкор этасизми?

— Нима бу, сўроқ қилаётирсизми? — деди Базаров.

Павел Петровичнинг ранги сал оқарди... Николай Петрович гапга аралашишни лозим топиб:

— Биз, марҳаматли Евгений Васильич, — деди, — бу масала ҳақида сиз блан қачон бўлсада муфассалроқ суҳбатлашамиз; ўшанда сизнинг фикрингизни билиб, ўз фикримизни ҳам айтармиз. Мен сизнинг табиёт фанлари блан шуғулланаётганингизга жуда хурсандман. Ерларни ўғитлаш тўғрисида Либих¹ ажойиб нарсалар кашф қилибди, деб эшитдим. Сиз менга бирор фойдали маслаҳат бериб, менинг агрономия ишларимга ёрдам беришингиз мумкин.

— Бош устига, Николай Петрович. Лекин бизга ҳали Либихдай бўлиш қаёқда дейсиз! Аввало алифбе ўрганиш, кейин китоб ўқишга тутинишимиз керак, биз эсак ҳали алифни ҳам танитаймиз.

Николай Петрович, «росданам нигилистнинг ўзгинаси экансан-ку» деб ўйлади.

— Ҳарҳолда, фурсати блан ўзингизга мурожаат қилишга рухсат этинг, — деди у ҳаммага эшитдириб, — энди, биродар, бориб гумашта блан гаплашадиган вақт ҳам бўлгандир, — деб овозини чиқариб қўшиб қўйди.

¹ Либих, Юстус (1803—1873 йиллар) — химия бобида катта кашфиётлар қилган машҳур немис химиги. Бу киши агрономия ғлимига асос солучи ҳисобланади.

Павел Петрович курсидан турди ва ҳечкимга қарамасдан:

— Шундай буюк доно кишилардан узоқлашиб, беш йилча қишлоқда яшаш — ўзи бир бало! Аҳмоқнинг худди ўзгинаси бўлиб қоласан киши. Уқиган нарсаларингни унутмасликка тиришсангку, натижа — ҳеч! Уқиган нарсаларинг ҳаммаси сафсата бўлиб қолади ва сенга, йўлни таниган киши ҳозир бунақанги беҳуда нарсалар блан шуғулланмайди, сен орқада қолган кишисан, дейишади. Нима ҳам қиласан! Кўриниб турибдики, ёшлар бизлардан кўра ақллироқ,— деди.

Кейин Павел Петрович товони блан аста бурилдида, секин айвондан чиқиб кетди. Николай Петрович ҳам унинг кетидан шундай қилди.

Ака-ука кетидан эшик ёпилиши бланоқ Базаров совуққонлик блан Аркадийдан:

— Нима, амакинг доим шундайми?— деб сўради.

— Менга қара, Евгений, сен унга жуда дағал муомала қилдинг, уни ҳақоратладинг,— деди Аркадий.

— Бе, бунақанги қишлоқ аристократларига бўш келаманми! Бунинг ҳаммаси худбинлик, қуруқ мақтанчоқлик, олифтагарчилик! У шунақа... одам экан, ўз ишини Петербургда давом қилдирсин эди. Ҳа, майли, нима ишимиз бор... Айтгандек мен, жуда сийрак учрайдиган сув қўнғизларидан *Dytiscus marginatus* топдим. Биласанми? Уни сенга кўрсатаман.

— Мен сенга унинг тарихини сўзлаб беришни ва'да қилган эдим,— деди Аркадий.

— Қўнғизнинг тарихиними?

— Бўлар, Евгений. Амакимнинг тарихини. У сен ўйлагандай одам эмаслигини кўрарсан. У мазах қилишга эмас, кўпроқ ачинишга лойиқ бир кишидир.

— Мен да'войи-достон қилишаётганим йўқ, лекин сен нима учун ҳадеб ўша тўғрида гапираверасан?

— Одил бўлиш керак-да, Евгений.

— Нега ундай деяпсан?

— Йўқ, сен қулоқ солгин...

Аркадий унга амакисининг тарихини сўзлаб берди. Қитобхонлар уни қуйидаги бобдан топадилар.

Павел Петрович Кирсанов ҳам ўз укаси Николай сингари аввал уйда ва кейин ҳарбий мактабда пажеский корпусда¹ тарбияланди. У, болалик чоғиданоқ жуда ҳам чиройлилиги билан ажралиб турар эди. Бунинг устига ўзига ишонган, бироз пичингчи ва, нучукдир, одамнинг кулгисини қисатадиган заҳар бир киши эди. Шунинг учун уни ҳамма ёқтирарди... У, офицер бўлиб чиқиши билан ҳар ерда ҳозир бўлабошлади. Уни ҳар ерда жуда ҳурмат қилишарди; ўзича тантиқланар ҳатто тентакликлар қилар, қийшангланарди, лекин ҳамма қилиқлари ўзига ярашарди. Хотин-қизлар уни кўрганда шайдо бўлишарди, эркаклар уни олифта дейишар ва зимдан куюнишарди. У, илгари айтилгандек, укаси билан бир уйда турар, гарчи укасига ҳечбир ўхшамаган бўлса-да, укасини жуда яхши кўрарди. Николай Петрович бироз оқсарди, юзи кичкина, иссиққина, лекин бироз ғамгин, кичкина кўзлари қопқора, сочлари юмшоқ ва сийрак бир йигит эди. У бироз ялқов бўлса ҳам, лекин китоб ўқишга серҳавас, ёр-жўрларга аралашишдан қўрқарди. Павел Петрович эса, бир кеча ҳам уйда ўтирмас, дадиллик ва абжирлик билан машхур эди. (У, кибор ёшлар ўртасида гимнастикани ҳам расм қилган эди). У бор-йўғи беш-олтита французча китоб ўқиган, холос. Чигирма саққиз ёшга кирганида капитанлик унвонига эришди. Келгусидан умиди зўр эди-ю, лекин бирданига барчаси ўзгариб кетди.

Уша вақтда Петербург киборлари ўртасида, ҳар замонда (Р) деган княгиня пайдо бўлиб қоларди. Уни ҳозиргача ҳам унутмайдилар. Унинг яхши тарбия кўрган ва келишган, лекин бироз тентакнамо эри бўлиб, болалари йўқ эди. Бу хотин тўсатдан четэлга кетиб қолар, тўсатдан яна Россияга қайтиб келар ва умуман қизиқроқ бир ҳаёт кечирар эди. У халқ орасида енгил-так-сатанг деган ном олган, ҳархил кайф-сафога жуда ўч, ҳолдан тойгунча танца қилар, ёшлар билан кули-

¹ Революциядан бурун Россияда аристократик ҳарбий ўқув юрти. Бунга фақат катта тўра ва олий дворян болаларигина олинарди.

шар, ҳазиллашар ва уларни обед олдида қоронғи меҳмонхонада қабул қилар, кечалари эса йиғлар ва ибодат қилар, ҳеч қаердан таскин тополмай, ғам блан кўллари сикиб, уй ичида саҳарга давр юриб чиқар, ёинки ранги-қути ўчиб, жунжикиб Забурни ўқиб ўтирар эди. Тонг отиши блан яна кибор аёл қиёфасига кирар, яна кўчага чиқар, ўйин-кулги қилар ва ўзига салпал кўнгилхушлик берадиган ҳарбир нарсига ўзини ташлар эди. Қадди-қомати келишган ажойиб бир аёл эди. Унинг олтин ранг ва салмоқли сочлари тиззасидан пастроққа тушиб турарди; лекин уни ҳечким чиройлик деб айтаолмас эди. Унинг бутун юзига фақат кўзларигина яхши эди. Ҳатто кўзларининг ҳам ўзи эмас,— кўзлари кичкина ва кулранг эди,— ҳаммадан унинг, ўткир, беҳад хотиржам, ғамгин ва ўйчан қарашлари гўзал эди. Ҳатто тили ҳарқандай беҳуда гапларни гапириб турган маҳалда ҳам, кўз қарашлари ғалати порлар эди. У жуда яхши кийинарди. Павел Петрович уни бир зиёфатда учратиб қолди-да, мазуркага бирга танца қилди. Танца маҳалида у бир оғиз ҳам ма'ноли сўз айтмади. Павел Петрович унга ошиқу беқарор бўлиб қолди. Муваффақият қозониб ўрганиб қолган Павел Петрович бу ерда ҳам тезда мақсадига эришди; аммо осонлик блан муддаога эришиш Павел Петровичнинг кўнглини сра совутмади. Аксинча, бу хотинга у янада бешбаттар қаттиқроқ боғланди; бу хотин ҳаттоки жондили блан таслим бўлганда ҳам, Павел Петровичнинг назарида бу хотинда қандайдир муқаддас ва ҳечким муяссар бўлаолмайдиган яна бир нарса қолгандай бўлар эди. Бу хотиннинг қалбида яна нималар бор — буни худо ўзи билади! Гўёки бу хотин ўзига ҳам нома'лум бўлган қандайдир сирли кучлар ихтиёрида эди. Бу сирли кучлар уни ҳар мақомга солиб ўйнатар, унинг кичкинагина ақли эса бу кучларнинг орзусига қарши туролмасди. Унинг фел'-атвори ҳам антиқа эди. Эрининг ҳадиксираши жўяли бўладиган хатларни у ўзига бутунлай деярли ёт бўлган одамга ёзар эди. Унинг муҳаббати ҳам ғам-ғуссага айланарди, чунки яхши кўрган кишиси блан ўйнаб-кулмас ва ҳазиллашмас, унинг гапини анграйиб тинглар ва унга анқайиб

қарарди. Ба'зан, кўпинча тўсатдан, унинг бу анқайиши даҳшатга айланарди. Шундан кейин унинг башараси ўликникидай оқарар ва ёввойи бир тусга кирарди. У ётоғига кириб эшикни беркитиб олар, оқсочи эса, калид тешигига қулоғини қўйиб тингласа, унинг ўксиниб йиғлаган товушини эшитар эди. Павел Петрович Кирсанов бир мартагина эмас, балки кўп мартаба бўлган ширин учрашувлардан кейин уйига қайтаётиб, буткул муваффақиятсизликка учрагандан кейингина юракда пайдо бўладиган аччиқ аламни ҳис қиларди. «Яна мен нимани истайман?» деб у ўз-ўзидан сўрарди, юраги эса, қамон сиқиларди. У бир куни хонимга сфинкс¹ сурати солинган бир узук ҳад'я қилди.

— Бу нима? — деб сўради у: — сфинксми?

— Ҳа, шу сфинкс сиз бўласиз,— деди Кирсанов.

— Мен? — деб сўради у ва Кирсановга сирли қилиб бир назар ташлади.— Бунинг мен учун ифтихорли эканлигини биласизми? — деб қўшди, унинг қарашини боягидек қандайдир ғалати эди.

Княгиня Р. уни ҳатто севган чоғида ҳам Павел Петрович учун оғир эди. Лекин княгиня ундан совунгандан кейин бу ҳодиса жуда тез рўй берди, у жинни бўлаёзди. У азобланар ва рашк қилар, унга тинчлик бермас ва доим унинг кетидан юргани-юрган эди. Унинг ҳеч ажралмай пайига тушиб юриши княгиняни безор қилди ва у четэлга кетиб қолди. Павел Петрович, ошна-оғайниларининг илтимосига ва бошлиқларининг ўғит-насиҳатларига қарамасдан хизматдан бўшади ва княгинянинг орқасидан четэлга жўнаб кетди. Павел Петрович гоҳ хонимнинг кетидан югуриб, гоҳ жўрттага уни кўз ўнгидан йўқотиб, тўрт йилча четэлларда умр кечирди. У ўз-ўзидан уялар, ўзининг жур'атсизлигига аччиғланарди... лекин бунинг ҳечқанча нафи йўқ эди. Ма'шуқасининг сирли, деярли бема'ни, лекин жозибадор қиёфаси Павел Петровичнинг қалбидан жуда чуқур из қолдирган эди. Павел Петрович Баден² шаҳарида

¹ Билиб бўлмайдиган одам.

² Австрияда (ҳозир Чехословакияда) курорт жойи. Бу ерга рус бойлари даволаниш учунгина эмас, балки кайф-сафо қилиш учун бориб юрганлар.

нима бўлдию у блан яна боягича қалин бўлиб қолди: гўёки хоним унга илгаригидан ҳам зиёдароқ ошиқ бўлгандай туюлар эди... Аммо орадан бир ой ўтгандан сўнг иш пачава бўлди: аланга бир ловулладию, кейин бутунлай сўнди қўйди. Княгинядан ажралиш муқаррар эканлигига қўзи етгандан кейин, Павел Петрович гўёки шундай хотин блан дўстлашиш мумкин бўлгандай, ҳеч бўлмаганда унинг дўстигина бўлиб қолишга уриниб кўрди... Хоним эса Баден шаҳаридан секингина жўнаб кетди ва ўшандан бери Кирсановдан қочиб юрарди. Павел Петрович Россияга қайтиб келгач бурунгича давр суришга уриниб кўрса-да, аммо энди илгариги изига тушаолмади. У, худди заҳарланган кишидек, уёқдан-буёққа тентираб юрди, сафар қилиб ҳам кўрди, ўзининг киборлик одатларини ҳам йўқотмади, икки-учта хотинни ўзига мойил қилганлиги блан мақтанса бўлар эди; лекин у энди на ўзидан ва на бошқалардан ҳечқандай яхшилиқ кутмас ва бунга уриниб ҳам кўрмасди. У қариди, сочлари ҳам оқарди; кечқурунлари клубда ўтириш, ўз-ўзидан диққат бўлиш, ўзи сингари сўққабошлар блан бўлмаган баҳслашувлар унга зарурат бўлиб қолди. Маълумки, булар яхшилиқ аломати эмас. Уйланишни, у, албатта, хаёлига ҳам келтирмасди. Шундай қилиб, ўн йил кўнгилсиз, фойдасиз, тез, жуда тез ўтиб кетди. Ҳечбир жойда вақт Россиядагидек тез ўтмайди. Қамоқхонада эса, вақт янада тезроқ ўтади, деб айтадилар. Кунлардан бир кун клубда обед қилиб ўтирганида, Павел Петрович княгиня Р. нинг ўлган хабарини эшитди. У, Парижда ярим жинни бўлиб қолай деган ҳолда вафот этибди. Шунда Павел Петрович столдан турди-да, клуб ичида анчагача уёқдан-буёққа юрди, баъзан қартабозлар ёнига келиб гўдайиб турди, лекин уйига одатдаги вақтдан олдин қайтмади. Бирқанча вақтдан кейин у ўз номига ёзилган бир пакет олди. Шу пакетдан княгиняга ҳад'я қилган узуги чиқди. Княгиня узук қошидаги сфинкс устига крест чизиб қўйибди-да, Павел Петровичга: сирнинг ма'носи ана шу деб айтишга амр қилибди.

Бу воқиа 48 йил бошида, я'ни Николай Петровичнинг хотини ўлиб Петербургга келган вақтида воқи'

бўлди. Павел Петрович қишлоққа кўчиб чиққандан бери укаси блан деярли кўришмаган эди, чунки Николай Петровичнинг тўйи Павел Петровичнинг княгиня блан эндигина танишган вақтига тўғри келган эди. Павел Петрович четэллардан қайтиб келгандан кейин, укасиникида бир-икки ой меҳмон бўлиш ва унинг бахтли ҳаётини кўриш ниятида уникига келди-ю, лекин бир ҳафтадан ортиқ тураолмади. Ака-уканинг аҳволи бири-бириникидан жуда фарқ қиларди. Аммо 48 йилда бу фарқ камайди, чунки Николай Петрович хотинидан ажралди. Павел Петрович эса ўзининг ма'шуқаси ҳақидаги хотиралардан маҳрум бўлди. Княгиня ўлгандан кейин унинг ҳақида ўйламасликка тиришди. Аммо Николайда эса тўғри ўтказилган ҳаётнинг изи қолган, ўғли кўз олдида ўсиб борар эди. Павел эса, аксинча, сўққабошлигича ёшлик даври ўтиб, истиқболи хира, дудмол даврга, умидига ўхшаган пушаймонлар, пушаймонга ўхшаган умидлар бўладиган даврга, я'ни ёшлик ўтиб, қарилик ҳали келиб етмаган бир даврга қадам қўябошлаган эди.

Бу давр ҳаркимсадан ҳам Павел Петрович учун оғирроқ эди, чунки у ўтмиши блан бирга бутун ҳаётини ҳам қўлдан бой берган эди.

Бир куни Николай Петрович акасига:

— Мен энди сени Марьинога таклиф қилмайман (у ўз қишлоғини хотинининг ҳурмати учун шу ном блан атаган эди), у ерда марҳума тириклик вақтида ҳам зерикар эдинг, энди бўлса диққатпазликдан ўласан,— деган эди.

Павел Петрович унга жавобан:

— Мен у вақтларда ҳали тентак ва ҳовлиқма эдим; энди, мабодо ақллироқ бўлмаган бўлсам ҳам анча босилиб қолдим; ҳозир, аксинча, агар сен хўп десанг, бутунлай сеникига кўчиб боришга тайёрман,— деди.

Жавоб ўрнига Николай Петрович уни қучоқлаб олди. Аммо Павел Петрович ўзининг бу ниятини амалга оширгунча бир ярим йил ўтиб кетди. Лекин қишлоққа кўчиб келганидан кейин, ҳатто Николай Петрович ўғли блан уч йил Петербургда туриб қолган вақтда ҳам қишлоқни ташлаб кетмади. У китоб ўқишга

киришди, кўпроқ инглизча ўқирди; у умуман бутун ҳаётини инглизча тузган эди. Павел Петрович қўни-қўшнилари блан ҳам камдан-кам учрашар ва фақат сайловларгагина борар эди. Сайловларда эса аксари сукут қилар ва ба'зи вақтлардагина эскилик гарафдори бўлган помешчикларни ўзининг либерал қилиқлари блан қўрқитар, дўқ қилар, аммо янги бўғин вакиллари-га яқинлашмас эди. Эскилик тарафдорлари ҳам, янгилик тарафдорлари ҳам уни мутакаббир дейишар, лекин унинг ажойиб киборлик одатлари учун ва унинг галабалари тўғрисидаги хабарлар учун, унинг жуда кийинганлиги учун, энг яхши мусофирхонанинг энг яхши хонасига тушганлиги учун, унинг умуман яхши обед қилгани ва бир сафар ҳатто Людовик-Филиппникида¹ Веллингтон² блан бирга обед қилгани учун, унинг безанув асбоблари солинган асл кумуш қутичаси блан сафар ваннасини ҳар доим ўзи блан олиб юргани учун, ундан қандайдир «ажойиб» хушбўй атир ҳиди келиб тургани учун, карта ўйинига уста бўлиб доим ютқазгани учун ҳурмат қилардилар ва, ниҳоят, уни ўтакетган номусли бир киши эканлиги учун ҳам ҳурмат қилардилар. Хонимлар уни ажойиб савдойи бир киши дейишарди, аммо унинг хотинлар блан иши йўқ эди...

Аркадий, ҳикоясини тамомлар экан:

— Ана, кўрдингми, Евгений, амакимдан хафа бўлишинг ҳеч тўғри эмас-да! Унинг отамни неча мартаба балолардан қутқазганини, ўзининг бор-йўқ пулларини унга берганини ҳали мен сенга айтганимча йўқ. Сенинг хабаринг бўлмаса керак, уларнинг мулки тақсим қилинмаган, шундай бўлсаям, у ҳаммага ёрдам қилишга

¹ Людовик-Филипп (1773—1850 йиллар) француз короли. Бу киши 1830 йилги июль революцияси вақтида халқ енгандан сўнг буржуазия томонидан тахтга ўтқазилган. 1848 йилги революцияда тахтдан туширилгач, Англияга қочган ва ўша ерда ўлган.

² Веллингтон, Артур (1763—1850 йиллар) — инглиз аскар бошлиғи (саркардаси) ва давлат ходими; бу киши Ватер Лоо ёнида 1814 йилнинг 18 июнида бўлган урушда бирлашган союз армиясига қўмондонлик қилган; бу уруш натижасида француз подшо Наполеон аскарлари енгилиб, унинг бутунлай йиқилишига сабаб бўлган.

тайёр ва шу блан бирга доим деҳқонларнинг тарафини олади. Броқ шуниси борки, деҳқонлар блан сўзлашганида афтини буриштириб, атир искаб туради...— деди.

Базаров Аркадийнинг сўзини бўлиб:

— Турган гап, асабий-да,— деди.

— Балки шундайдир, лекин унинг кўнгли бўш, раҳмдилу беақл ҳам эмас. У менга қандай яхши маслаҳатлар берарди... айниқса... хотин-қизлар блан бўладиган муносабатлар тўғрисида.

— Ҳа! Сутдан оғзи куйган, биров ичаётган қатиқни пуфлайди. Буни биз жуда яхши биламиз!

Аркадий сўзида давом қилиб:

— Хуллас, у жуда шўрпешона одам, менга ишонгин, уни таҳқирлаш гуноҳ,— деди.

Базаров унга э'тироз блан гапиракетди:

— Ким уни таҳқирлаяпти, ҳарҳолда,— деди Базаров унга э'тироз қилиб,— ҳарҳолда мен шуни айтаманки, ўзининг бутун умрини хотин-қизлар ишқига сарф қилиб, бу йўлдаги ҳаракатлари чиппакка чиққач, кейин ҳаётидан айниб, руҳи тушиб ҳечқандай, ишга яроқсиз бўлиб қолган бундай киши эркак зотидан эмас. Сен уни шўрпешона деяпсан, албатта, бу нарса сенга ойдинроқ, броқ унинг миясидан тентаклик батамом чиқиб кетгани йўқ. Менинг имоним комилки, у ўзини бекорга ишбиларман киши деб ўйламайди, чунки, Галиньяшкани¹ ўқийди ва ҳар ойда бир марта деҳқонни жазолашдан озод қилади.

— Ҳа, хўп, сен унинг тарбиясини, у яшаган даврни назарга олсанг-чи,— деди Аркадий.

— Тарбиями? — деди унинг сўзини илиб олиб Базаров.— Ҳарбир кимса ўзини-ўзи тарбия қилмоғи лозим. Масалан, айтайлик, ақалли менинг каби... Энди давр масаласига келсак, нима учун мен даврга тоби' бўлай? Яхшиси — давр менга тоби' бўлсин. Йўқ, бироқ, булар ҳаммаси бебошлик, ма'носизлик! Эрлар блан хотинлар ўртасида қандай сирли муносабат бўлиши мумкин? Биз физиологлар бу муносабатларнинг нима эканини биламиз. Сирли кўз қарашлар дегани

¹ Французча журнал номи.

ҳам беҳуда гап: кўз анатомиясини бир яхшилаб ўқиб кўрсанг, ўзинг ҳам бунинг беҳуда эканлигига ишонасан. Булар ҳаммаси романтизм, сафсата, чиринди — гўзаллик холос. Юр, яхшиси, қўнғизни тамоша қилайлик.

Шундан кейин иккала дўст Базаровнинг ҳужрасига киришди. Уйдан арзон тамаки ҳиди блан медицинадаги жарроҳлик ҳиди келиб турар эди.

VIII

Павел Петрович укаси блан саркор ўртасида бўлаётган суҳбатда кўп ўтирмади. Ориққина ва новча майингина сил овоз ва доғули кўз саркор Николай Петровичнинг ҳарбир гапига: «Кечирасиз, бор гапку» деб жавоб қилар, деҳқонларни арақхўр ва ўғри қилиб кўрсатишга тиришар эди. Яқиндагина янги усулда қурилган хўжалик, ёғланмаган араванинг филдирагидек ғижирлар ва нам ёғочдан қўлда уқувсиз уста ясаган курсидай қирсиллаб турарди. Николай Петрович унга хафа бўлмаса ҳам, лекин кўпинча оҳ тортар ва ўйга толар эди: у ишнинг пулсиз олға бормаслигини сезар, броқ пулининг ҳаммаси еб бўлинган деса бўларди. Аркадий тўғри гапирган эди: Павел Петрович ўз укасига кўп ёрдам қилган. У, укасининг пулга муҳтож бўлиб, нима илож қилсам бўларкан, деб бош қотираётганини кўриб, астагина дераза олдига келади-да, қўлини чўнтагига тиқиб: «*mais je puis vous donner de l'argent*»,¹ деб ғурунглаб, укасига пул бериб кетар эди. Аммо бугун ўзининг ёнида ҳемираси бўлмагани учун у ўзини бир четга тортишни мақул кўрди. Хўжалик ишларидаги жанжаллар уни ғамга соларди. Шу блан бирга, укаси ғайратли ва жонкуяр бўлишига қарамасдан, унга доим ишни нотўғрироқ юргизгандай бўлиб кўринар, лекин унинг хатосини кўрсатиб беришга қодир эмас эди. «Укам унча ҳам тажрибали эмас-да, уни алдашяпти» — деб ўз-ўзича муҳокама қиларди, Николай Петрович эса, аксинча, акам жуда тажрибали деб ўйлар ва доим ундан маслаҳат сўрарди. У акасига «Менинг табиатим юмшоқ, бўш, бутун умримни қорон-

¹ Шундай бўлгач мен сизга пул бераоламан (французча).

ғи бурчакда ўтказган одамман, сен эса кўп одамни кўргансан, уларни яхши танийсан, сенинг кўзинг лочиннинг кўзидай» дер эди. Павел Петрович бу сўзларга жавоб бериш ўрнига тескари ўгирилар, аммо укасининг фикрини рад қилмасди. Павел Петрович укасини ўз хонасида қолдириб, ҳовлини иккига ажратиб турган йўлакдан юриб бориб, пастгина эшик ёнига келгач, йўланиб тўхтаб қолди, мўйлабини бураб, эшикни тақиллатди.

Ижаридан Феничканинг:

— Ким у? Кираверинг,— деган овози эшитилди.

— Бу мен,— деди Павел Петрович ва эшикни очди.

Феничка боласини ушлаб ўтирган курсисидан ириб турди ва уни дарров шу ерда турган оқсоч қизга бериб, шошиб-пишиб рўмолини тузатди. Оқсоч қиз эса, болани дарров уйдан олиб чиқиб кетди.

— Кечирасиз, халақит бердим шекилли,— деб гап бошлади Павел Петрович Феничкага қарамасдан,— сиздан бир илтимосим бор эди... бугун шаҳарга одам юбормоқчилар шекилли... менга кукчо олиб келишни буюртгирсангиз деб эдим...

— Хўп, қанча буюрадилар? — деб сўради Феничка...

— Ярим қадоқ бўлса етар деб ўйлайман,— деди Павел Петрович ва теваракка бир кўз ташлади, кўзи Феничканинг юзига ҳам тушди.— Уйингиз ўзгариб қолиптимми?— деди ва Феничканинг бу гапни тушунмаганини сезиб,— мана бу пардалар,— деб пардаларга ишора қилиб қўйди.

— Ҳа, пардалар, Николай Петрович ин'ом қилди-лар; осганимизга анча бўлди.

— Менам кўпдан бери бу ерга кирганим йўқ эди. Энди уйингиз жуда яхши бўлибдики...

— Николай Петровичнинг марҳаматлари блан,— деб шивирлаб қўйди Феничка.

Павел Петрович мулойимгина, лекин ҳеч ҳам жилмаймасдан:

— Илгариги ёнҳужрадан кўра бу ер сиз учун яхшироқ бўлса керак-а? — деб сўради.

— Албатта, яхши.

— Сизнинг ўрнингизга кимни қўйибдилар?

— Ҳозир у ерда кир юрадиган хотинлар туради.

— Шундайми!

Павел Петрович жим бўлиб қолди: «Энди кетар» деб ўйлади Феничка, лекин у кетмади. Феничка Павел Петровичнинг олдида бармоқларини ўйнаб, қотиб қолгандай турар эди.

Ниҳоят, Павел Петрович:

— Нима учун чақалоғингизни олиб чиқиб кетишни буюрдингиз? Мен болаларни яхши кўраман, уни менга бир кўрсатсангиз,— деди яна.

Феничка уялганидан ва шодлигидан қипқизариб кетди. У, Павел Петровичдан қўрқарди, чунки Павел Петрович у блан ҳеч вақт сўзлашмас эди.

— (Дуняша)— деб оқсочини чақирди-да Феничка,— (Митяни) буюёққа обкелнинг (у, уйдагиларнинг ҳаммасини ҳам сизларди). Ҳа, шошмай туринг, кўйлак кийдириш керак,— деб қўйди ва эшикка қараб юрди.

— Майли, барибир эмасми,— деди Павел Петрович.

— Мен ҳозир,— деб жавоб берди Феничка ва тезда чиқиб кетди.

Павел Петрович уйда ёлғиз ўзи қолгач, атрофга бошқача назар блан қарай бошлади. Ўзи ўтирган бу ўй пастгина ва кичикроқ бўлса ҳам, лекин жуда озода ҳамда саранжомлик эди. Уйда газак ўт, лимон ва янги бўялган полдан бўёқ ҳиди келиб туради. Девор олдида тож шаклидаги курсилар тизилиб турипти. Бу курсилар марҳум генерал томонидан Польшага қилинган юриш вақтида сотиб олинган эди. Унинг бир бурчагида пашшахона тутуғлиқ кроватъча, унинг ёнида қопқоғи юмалоқ тунука сандиқ турипти. Нариги бурчакда Николай Чудотворецнинг катта қора сурати олдида шам' чироқ ёнар эди. Авлиёнинг кўкрагидаги ёнғоқдай кичкинагина чинни тухумча қизил тасма блан осиб қўйилипти. Дераза токчаларида бултурги мураббололар солинган оғзи маҳкам боғланган кўмкўк шиша идишлар тизилиб турипти, уларнинг қоғоз қопқоқлари устига Феничка ўзи йирик ҳарфлар блан «Қорағат» деб ёзиб қўйган эди. Николай Петрович айниқса шу мураббони яхши кўрарди. Узун ип блан шилга осиб қўйилган қафас ичида жинғарча ҳадеб чирқиллаб сай-

раб турарди, унинг ҳаракатидан қафас доим чайқалар ва ундан тик-тик этиб каноп уруғи полга тўкилиб турар эди. Икки дераза орасидаги кичкина жавон устида Николай Петровичнинг ўткинчи бир рассом чизиб берган турли ҳолатдаги хунуккина суратлари осилиб турарди. Худди ўша ерда Феничканинг мутлақо беўхшов сурати ҳам осиглик эди: қора ром ичида қандайдир бир бекўз башара кулиб турар — бошқа ҳечнарсаси кўринмас эди. Феничканинг сурати устида кавказча бурка кийган, игналар қадаб қўйиш учун ипакдан қилинган ва пешонасигача тушиб турган ёстиқчаси тагидан даҳшат блан қовоғини солиб, узоқ кавказ тоғларини тамоша қилиб турган генерал Ермоловнинг¹ сурати осиглик эди.

Орадан беш минутча вақт ўтди. Қўшни хонадан шитир-шитир ва шивир-шивир эшитилди. Павел Петрович жавондан Масальскийнинг Стрельцов² номли кирланиб кетган томини олиб варақлади... Эшик очилиб, уйга Митяни кўтариб Феничка кириб келди. У Митяга ёқасига уқа тикилган қизил кўйлак кийгизган, сочларини тараган, бетларини артган эди. Бола ҳарсиллар, ҳамма соғ болалар сингари ҳадеб қўлларини ёзар ва бутун гавдаси блан олга толпинар эди. Чиройлик кўйлак унга ёққан бўлса керакки, унинг момиқдай гавдасидан хурсандлик аломати акс этиб турарди. Феничка ўз сочларини ҳам тараб-тузатиб олган ва бошига бошқа яхшироқ рўмол ўраган эди. Лекин у илгариги ҳолича турса ҳам бўларди. Дарвоқи' кўлига соғлом бола кўтариб турган чиройли ёш онадан ҳам жозибалироқ бир нарсанинг дун'ёда бўлиши мумкинми? Павел Петрович мулоимгина қилиб:

— Қандай дўндиқ бола-я,— деди ва кўрсатғич бармоғининг узун тирноқлари блан Митянинг бақбақасини

¹ Ермолов, Алексей Петрович (1777—1861 йиллар) — 1816 йилдан 1827 йилгача айрим Кавказ армиясига қўмондонлик қилган рус генерали. Тахтга Николай I ўтирганидан кейин, Ермолов декабристларга хайрихоҳ деб шубҳа қилингани учун Кавказдан қайтарилган ва умрини бекор ўтказган.

² Рус ёзучиларидан Масальскийнинг (1802—1861 йиллар) реалистик романи.

қитиқлаб қўйди. Бола сариқ чумчуққа қараб кулабош-лади.

Феничка юзини боласига яқин келтириб ва уни сал-пал силкиб қўйиб:

— Бу киши амакинг бўлади,— деди.

Шу пайтда Дуняша тамаки чекиш учун ёқилган шамни чақага ўрнатиб, аста дераза тоқчасига қўйди.

— Неча ойлик бўлди? — деб сўради Павел Петрови-ч.

— Олти ойлик; яқинда, ўн биринчи числода, еттин-чи ойга қадам қўяди.

— Саккизинчи ойга эмасми, Федосья Николаев-на? — деб гапга аралашди Дуняша уялиброқ.

— Йўқ, еттинчи ойга. Вой сени қара! — Бола яна кулди, кейин сандиққа тижилди-да, бирданига онаси-нинг бурни ва лабига чангал солди. Феничка унинг қўлини юзидан олмасдан: — жуда шўх-да, — деб қўйди.

— Худди укамнинг ўзия, — деди Павел Петрович. Феничка ичида: «Бўлмаса кимга ўхшасин?» деб қўйди.

Павел Петрович гўё ўзи-ўзига гапиргандай сўзини давом этдириб:

— Ҳа, баайни ўзи, — деди ва Феничкага диққат блан, қарийб ма'юсона назар ташлади.

Феничка шивирлаб:

— Бу киши амакинг бўлади, — деб такрорлади.

Шу пайт бирданига Николай Петровичнинг:

— Ийя, Павел! Шу ерда экансиз-ку, — деган тову-ши эшитилиб қолди.

Павел Петрович шошиб орқасига қаради-да, қово-ғини солди: аммо укаси унга шу қадар хурсанд ва мулоийм боқар эдики, унинг кулиб жавоб беришдан бўлақ иложи қолмади:

— Ўғлинг жуда ҳам яхши, — деди ва соатига қараб қўйди. — Мен бу ерга чой тўғрисида кирган эдим.

Павел Петрович ҳечнарсига э'тибор қилмагандай бўлиб, дарҳол уйдан чиқиб кетди.

Николай Петрович Феничкага қараб:

— Ўзи кирдими? — деб сўради.

— Ҳа, ўзлари, эшикни тақиллатиб кириб келдилар.

— Хўш, Аркаша-чи, сенинг олдинга бошқа киргани йўқми?

— Бошқа киргани йўқ. Ёнҳужрага кўчиб чиқсам қандай бўлар экан, Николай Петрович?

— Нима сабабдан?

— Ҳозирча яхшироқ бўлмасмикан дейман-да.

Николай Петрович бироз дудуқланиб:

— Йў...қ,— деди ва пешонасини артди,— илгарироқ шундай қилиш керак... Салом, пуфакча, ишлар қалай?— деб болага яқин келди-да, унинг бетидан ўпди, кейин сал эгилиб, лабларини Фсничканинг Митянинг қизил кўйлакчаси устида сутдек оқариб турган қўлига текизди.

— Николай Петрович! Сизга нима бўлди? — деди Феничка ерга қараб, сўнгра бошини аста кўтарди... унинг ер остидан қарагандай бўлиб, мулойим ва бироз анграйиб жилмайган чоғидаги кўз қарашлари жуда ажиб ва чиройли эди.

Николай Петрович Феничка блан мана бундай равишда танишган эди. Бир куни, бундан уч йилча бурун, Николай Петрович узоқ уезд шаҳарларидан бирида, саройда қўниб қолган эди. Ҳужранинг озодалиги блан ундаги кўрпа-ёстиқнинг тозалиги уни жуда ҳайратда қолдирди: унинг бошига «нима бало, саройнинг эгаси немис аёл эмасмикин?» деган фикр келди. Броқ сарой эгаси эллик ёшларга борган, яхши кийинган, юзи кўркам ва идрокли, гапи салмоқдор бир рус хотин экан. Николай Петрович чой маҳалида у блан гапиришиб ўтириб, уни жуда ёқтириб қолади. Бу чоқларда Николай Петрович эндигина янги қўрғонига кўчиб келган ва ўз ҳузурида крепостнойларни сақлашни истамай, ёлланиб ишловчиларни қидирар эди. Сарой эгаси эса, шаҳарда ўткинчиларнинг камлигидан, замонанинг оғирлигидан зорланарди. Николай Петрович унга, ўз уйида рўзғор ишларини бажаручи бўлиб хизмат қилишни таклиф этди. Хотин рози бўлди. Хотиннинг эри аллақачон ўлиб кетган бўлиб, ундан Феничка деган бир қизгина қолган эди. Орадан икки ҳафта ўтди деганда Арина Савишна (янги ходиманинг исми шундай эди) қизи блан Марьинога кўчиб келиб, ёнҳужрага жойлашди.

Николай Петровичнинг бу топган ходимаси жуда қўн-гилдагидек бўлиб чиқди. Арина уйда тартиб ўрнатди. У чоқда эндигина ўнсаккиз ёшга чиққан Феничка тўғ-рисиди ҳечким ҳеч нарсга гапирмас ва у кўзга жуда кам кўринар эди: у жимгина, камсуқум бўлиб яшар, Ни-колай Петрович якшанба кунларигина маҳалла ибодатхонасида четроқ бир жойда унинг оппоқ ва нозик юзини ён томондан кўриб қолар эди. Шу ҳолда бир йилдан ошиқ вақт ўтди.

Бир кун эрта блан Арина, Николай Петровичнинг уйига келиб, одатдагича унга эгилиб салом бергандан кейин, қизининг кўзига печкадан чиққан ўт учқуни кир-ганини арз қилди ва унга Николай Петрович ёрдам қилмасмикинлар, деб илтимос қилди. Доим уйда ўти-ручи кишилар сингари, Николай Петрович ҳам касал-ларни даволаш блан шуғулланар, ҳатто гомеопат усу-лида даволаш учун ишлатиладиган дори-дармонларни ҳам обкелтирган эди. У дарҳол Аринага қизини обке-лишни буюрди. Феничка эса, хўжайин чақираётганини эшитиб, қўрқиб кетди, лекин онасига эргашиб борди. Николай Петрович уни дераза олдига обкелиб, иккала қўли блан унинг бошидан ушлади. Унинг қизариб ва шишиб кетган кўзини яхшилаб қарагандан кейин, кўзи-ни суяқ дори блан ҳўллаб туришини буюрди ва дорини ҳам дарров ўзи тайёрлаб, дастрўмолини йиртиб, қандай ҳўллаш кераклигини Феничкага кўрсатди. Феничка унинг гапини уқиб олгандан кейин чиқиб кетмоқчи бўл-ди, лекин онаси унга: «Вой жинни, хўжайиннинг қўл-ларини ўпсангчи» деди. Николай Петрович унга қўлини бермади, аммо ўзи уялинқираб, Феничканинг энгашиб турган бошидан, сочининг фарқидан ўпди. Феничканинг кўзи тезда тузалиб кетди. Аммо Феничканинг Николай Петровичда қолдирган таассуроти тезда унутилмади. Унинг покиза, мулойим ва чўчигансимон юзи Николай Петровичнинг доим кўз ўнгидан кетмасди. У Феничка-нинг юмшоқ сочларини кафтлари блан сийпалаётган-дек ҳис қилар, унинг ма'сум, салгина очилиб турган лабларини ва улар орасидан офтоб нурида инжу каби ярқираб турган тишларини кўз олдига келтирар эди. Шундан кейин Николай Петрович ибодатхонада унга

кўпроқ тижиладиган ва у блан гаплашишга ҳаракат қиладиган бўлиб қолди. Бошда Феничка Николай Петровичдан тортинарди, бир кун и кечқурун Николай Петровични учратиб қолиб, унга кўринмай деб, бўтакўз блан шувоқ босган қалин бугдойпоя ичига кириб яширинади. Николай Петрович унинг олтиндай бошоқлар орасидан кийик боласи каби бошини чиқариб қараб турганини кўриб, мулойимгина қилиб:

— Яхшимисан, Феничка! Мендан мунча қўрқасан, тишлаб олмайман-ку, ахир! — деди.

Феничка турган еридан чиқмасдан секингина:

— Салом,— деб жавоб берди.

У аста-секин Николай Петровичга ўрганабошлади. Лекин Николай Петрович бор жойда ҳамон тортинарди; шу орада онаси Арина вабо қасали блан ўлиб қолди. Энди Феничка қаёққа борсин? У ўз онасидан тартиб севишни, ҳар ишда эҳтиёт ва вазмин бўлишни мерос қилиб олган эди; лекин у ҳали жуда ёш ва ёлғиз эди. Николай Петрович эса жуда меҳрибон ва ювош бир киши эди. Бошқасини гапириб ўтиришнинг ҳожати ҳам йўқ...

Николай Петрович Феничкадан:

— Демак, акам сенинг олдинга ўзи кирипти-да! Эшикни тақиллатдию, очиб киравердими-а? — деб сўради.

— Шундай.

— Хўп, жуда яхши. Қани, Митяни менга бергинчи, бир ўйнатай.

Николай Петрович болани худди шипгача етказиб иргитиб ўйнай бошлади, бундан бола жуда шодланар, аммо онаси, болам йиқилиб кетмасин деб, қўрқиб, ҳар бир иргинишида унинг яланғоч оёқларидан ушлаб олмақчи бўлиб, қўлларини чўзар эди.

Павел Петрович деворларига чиройли кулрант қозғозлар ёпиштирилган, ола-чипор эрон гилами устига ҳархил яроғ-аслаҳалар осиб қўйилган, ёнғоқдан қилин-

ган ва тўқ яшил бахмал қопланган мебельлар тизилган, жуда чиройли ёзув столи устига мис ҳайкалчалар қўйилган ва эски қора дуб ёгочидан *renaissance*¹ кутубхонаси бўлган камин печкали кабинетига қайтиб келди... Павел Петрович дарров ўзини диванга ташлади-да, қўлларини бошининг орқасига қўйиб, умидсизликдан ожиз бир ҳолда шипга тикилиб, жим қотиб қолди. Юзида нималар содир бўлаётганини деворлардан яширмоқчи бўлибми, ёки бошқа бир сабабданми, нимагадир ўрнидан турди-да, деразаларнинг пардасини тушириб қўйиб, ўзини яна диванга ташлади.

IX

Ўша куни Базаров ҳам Феничка блан танишди. У, Аркадий блан бирга боғчада юриб, унга ба'зи дарахтларнинг, айниқса дуб дарахтларининг нима учун кўкармаётганини тушунтириб юрди.

— Бу ерга қора тупроқ аралаштириб кўпроқ терак, арча ҳамда жука (липа) дарахтларидан ўтқазиш керак; кўраяпсанми, шийпон ёнидаги дарахтлар қандай яхши кўкарган, чунки акация блан сирень беор бўлгани учун парвариш талаб эмас,— деб қўшимча қилди Базаров.— Ийе, бу ерда биров борга ўхшайди,— деди.

Шийпонда Феничка Дуняша ва Митя блан бирга ўтирар эди. Базаров тўхтади, Аркадий эса эски танишдек Феничкага бош силкитиб қўйди.

Улар шийпон олдидан ўтгандан кейин, Базаров дарров:

— Бу ким? — деб сўради ва:— қандай нозанин-а!— деб қўйди.

— Сен ким тўғрисида гапираётирсан?

— Қимни айтардим, нозанин фақат битта.

Довдираброқ қолган Аркадий бирнеча оғиз сўз блан Феничканинг ким эканлигини унга тушунтириб берди.

— Ҳа!— деди Базаров.— Отангнинг диди жойида

¹ Уйғониш давр стилидан.

кўринадди, лекин отанг менга ёқади, азбаройи худо! Боллапти! Танишиб қўйишимиз керак,— деди-да, шийпонга қайтди.

Қўрқиб кетган Аркадий, унинг орқасидан:

— Евгений! Худо ҳақи, эҳтиёт бўл,— деб қичқирди.

— Ташвишланма, кўпни кўрган одаммиз, оз-моз шаҳар кўрган кишимиз,— деди Базаров.

У, Феничкага яқин келиб шапкасини олди ва та'зим қилиб салом берди.

— Рухсат этсангиз, танишсак. Аркадий Николаичнинг ўртоғи бўламан, ўзим ювош бир одамман,— деди.

Феничка скамейкадан турди ва индамасдан унга қараб қолди.

— Мунча ҳам яхши болангиз бор экан! — деб давом қилди Базаров,— хотиржам бўлинг, менинг ҳали ҳечкимга кўзим теккани йўқ, нега бетлари бунча қизил? Ё тиши чиқаяптими?

— Ҳа, тўртта тиши чиқди, ҳозир милки яна шишиб турибди,— деди Феничка.

— Қани, кўрсатингчи... қўрқманг, мен докторман.

Базаров болани қўлига олди; бола онаси блан Дуняшани ҳайрон қолдириб, ундан ҳеч тортинмади ва қўрқмади ҳам.

— Ҳа, ҳа, тиши чиқаётитпти... Зарари йўқ, жойида, тиши ўткир бўлади. Бирор гап бўлиб қолса, менга айтинг. Ўзингиз соғмисиз?

— Худога шукур, соғлом.

— Жуда яхши,— деди Базаров, кейин Дуняшкага қараб:— Сизчи? — деб сўради.

Дуняша, уй ичида ўзини жуда одобли тутиб, кўча-кўйда ҳадеб кулиб юрадиган бир қиз бўлганидан Базаровнинг саволига фақат пишқириб қўйди.

— Жуда соз. Мана, бўлмаса, полвонингизни олинг? Феничка боласини қўлига олди-да, секингина:

— Сизнинг қўлингизда қандай жим турди-я,— деди.

— Менинг қўлимда ҳамма болалар жим туради. Мен бунга биламан,— деди Базаров.

— Болалар уларни ким яхши кўришлигига ақллари етади,— деди Дуняша.

Феничка унга қўшилиб:

— Рост, мана бу Митя ҳам ҳамма одамга боравер-майди,— деди.

Бироз нарида туриб қолган Аркадий шийпонга яқин келиб:

— Менга келармикан? — деб сўради.

У Митяни ўзига имлади, лекин Митя бошини орқага ташлаб, йиғлаб юборди. Феничка жуда уялиб кетди.

— Майли, ўргансин, кейин келар,— деди Аркадий мулоийимгина. Кейин иккала дўст ўз йўлларига кетишди.

— Унинг оти нима эди? — деди Базаров.

— Феничка... Федосья,— деди Аркадий.

— Отасининг оти нима экан? Буниям билиб қўйиш керак.

— Николаевна.

— Вепе¹. Унинг уялиб турмаслиги менга ёқди. Бошқа биров, эҳтимол, буни айб қилар эди. Бўлмаган гап, уялишнинг нима кераги бор? Ўзи туққан бола-да.

— Бу гапинг тўғрику-я,— деди Аркадий,— лекин отам...

Базаров унинг сўзини бўлиб:

— Отанг ҳам дуруст қилипти,— деди.

— Йўқ, мен уни дуруст қилди деяолмайман.

— Яна бир меросхўрча ортгани ёқмаётипти шеклли?

Аркадий Базаровнинг бу сўзига жуда қизишиб:

— Наҳотки менда шундай фикрлар бор деб ўйланг, уят эмасми! Мен отамни бунинг учун айблаётганим йўқ, менимча, отам унга уйланишлари керак эди,— деди.

— Ўхў,— деди Базаров,— биз шунақа олижаноб кишилармиз дегин! Сен ҳам никоҳга аҳамият бериб юрар экансанда, буни сендан сра кутмаган эдим-а,— деди.

Икки дўст сукут ичида яна бирнеча қадам босишди. Базаров яна гап бошлаб:

— Мен отангнинг бутун хўжалигини кўриб чиқдим. Моллари ёмон, отлари ҳам пачоқ, иморатлари бўлса

¹ Вепе (лотинча) — яхши.

йиқилай деб турибди, хизматкорлари ҳам ўтакетган ялқов, саркори ё аҳмоқ, ё алдоқчи — ҳали бунисини яхши пайқолмадим,— деди.

— Бугун жуда жиддий кўринасан, Евгений Васильич.

— Яхши деҳқонлар ҳам отангни муқаррар алдайдилар. «Рус деҳқони худони ҳам алдайди» деган мақолни биласанми?

— Мен амакимнинг фикрига қўшилабошладим, сен руслар ҳақида жуда ёмон фикрдасан,— деди Аркадий.

— Нима қипти! Рус кишининг фақат бир яхши томони шуки, у ўзи тўғрисида ёмон фикрда бўлади. Муҳими шуки, икки қарра икки — тўрт, бошқа ҳаммаси бекорчи нарса.

Аркадий ўйга толиб, паст тушган офтоб нурида чиройли ва майин бўлиб ярқираб турган олисдаги рангбаранг далаларга кўз ташлаб:

— Табиат ҳам бекорчи нарсами? — деди.

— Сен тушунган маънода табиат ҳам бекорчи нарса. Табиат ибодатхона эмас, балки ишхона ва ундаги одамлар ишчилардир,— деди.

Худди шу онда, уй томондан виолончелининг чўзиб чалинаётган товуши эшитилди. Қимдир, маҳорат блан бўлмаса ҳамки, лекин, Шубертнинг¹ *Кутиси* деган асарини таъсирли қилиб чалар ва ҳавога мунгли садолар тарқалмоқда эди.

Базаров ажабланиб:

— Бу нима? — деб сўради.

— Отам чалаяпти.

— Отанг виолончели чаладимми?

— Ҳа.

— Неча ёшга кирган?

— Қирқ тўртга.

Базаров бирдан хохлаб кулиб юборди.

— Нимага кулаяпсан?

— Товба! Фалон қишлоқда *pater familias*² бўлган қирқ тўртга кирган бир киши... виолончели чалади!

¹ Романслар ёзиб шуҳрат қозонган немис композитори (1797—1828 йиллар).

² Оила отаси, оила бошлиғи (лотинча).

Базаров қотиб кулаверди, аммо Аркадий ўз муаллимини қанча ҳурмат қилса ҳам, бу сафар ақалли жилмайиб ҳам қўймади.

Х

Орадан икки ҳафтача ўтди. Марьинода ҳаёт бир зайлда ўтаверди. Аркадий кайф-сафо қилар, Базаров эса ишлар эди. Уйдагиларнинг ҳаммаси Базаровга, унинг бетакаллуфлигига, қисқа-қисқа ва чўрт кесиб гапиришларига кўникиб қолишди. Айниқса Феничка унга шундай эл бўлиб қолдики, ҳатто бир кун кечаси, Митя шайтонлаб қолганда уни уйғатишга буюрди. Базаров келиб, одатдагича, сал-пал ҳазиллашиб, эснай-эснай унинг олдида икки соатча ўтирди-да, боласига ёрдам қилди. Павел Петрович бўлса ўзининг бутун вужуди билан Базаровни ёмон кўриб қолди. У Базаровни такаббур, сурбет, ҳаёсиз ва паст одам деб ҳисобларди. Павел Петрович, Базаров мени ҳурмат қилмайди, ҳатто мени — Павел Қирсановни! Ёмон кўради, деб гумон қилар эди. Николай Петрович эса, ёш «нигилистдан» бироз қўрқар ва Аркадийга ёмон таъсир қилса керак, деб ўйларди. Аммо Николай Петрович Базаровнинг гапларини мароқ билан тинглар, унинг физика ва химиядан қилган тажрибаларига жон деб қатнашар эди. Базаров ўзи билан микроскоп обкелган, шу билан неча соатлаб овора бўлгани бўлган эди. Уй ичидаги хизматкорлар ҳам, гарчи Базаров уларни масхара қилиб ҳазиллашса ҳамки, уни яхши кўришар, чунки улар Базаровни ҳарҳолда киборлардан эмас, балки ўзларига яқин одам, деб билишар эди. Дуняша у билан жон деб қиқиллашар, унинг олдидан «бедана юриш» қилиб ўтган чоқларида қийшанглаб, унга кўз қирини ташлаб қўяр эди. Ўтакетган худбин ва нодон, доим пешонасини тириштириб юручи, ягона фазилати боадаб қарашдан, ҳижжалаб ўқишидан, жийланини чўтка билан ҳадеб тозалаб туришдан иборат бўлган хизматкор Пётр ҳам, Базаров унга эътибор қилган вақтда жилмайр ва чеҳраси очилар эди; хизматкорларнинг бола-чақалари эса, «дохтур» кетидан кучукчадай югуришгани-югуришган.

Фақат мўйсафид Прокофьичгина уни ёмон кўрар, унга овқат обжелганида қовоғини солар, уни «қурумсоқ» ва «муттаҳам» деб атар, ўзининг чеккасоқоли (бакенбарди) блан худди бута орасида ётган чучқага ўхшайди, дер эди. Прокофьич, ўзича, Павел Петровичдан сра қолишмайдиган аристократ эди.

Йилнинг энг яхши кунлари — июнь ойининг биринчи кунлари келиб етди. Ҳаво жуда яхши эди. Узоқдан яна вабо касали таҳдид қилар, лекин*** губернасининг аҳолиси бу офатга ўрганиб қолган эди. Базаров уйқудан эрта турарди-да, ҳархил ўтлар ва ҳашаротлар йиғиш учун икки-уч чақирим нарига кетарди. Аммо у айлангани чиқмасди, чунки бекор айланиб юришни ёмон кўрарди. Ба'зан Аркадийни ҳам ўзи блан бирга олиб чиқар эди. Қайтиб келаётганларида улар ўртасида бирор нарса тўғрисида доим мунозара бошланар ва Аркадий ўртоғига қараганда кўпроқ гапирса ҳам, натижада ҳарвақт енгиларди.

Бир куни иккови анчагина кечикиб қолди; Николай Петрович уларни қарши олмоқ учун боғчага чиқди ва шийпон ёнига етганида бирданига уларнинг тез юраётган оёқ товуши ва гаплашган овозларини эшитиб қолди. Иккови шийпоннинг нариги томонидан келар ва шунинг учун Николай Петровични кўрмасдилар.

— Сен отамни ҳали яхши билмайсан,— деди Аркадий.

Николай Петрович дарров яширинди.

— Отанг яхши киши, лекин қатордан чиқиб қолган, унинг бозори ўтган,— деди Базаров.

Николай Петрович тинглаб қулоқ солди... Аркадий ҳечнима деб жавоб қайтармади.

«Қатордан чиқиб қолган киши» турган жойида бирпас қотиб қолди, кейин секингина уйга қараб кетди.

Базаров ўз сўзини яна давом этдириб:

— Ўтган куни қарасам, Пушкиннинг китобини ўқи-япти, бу ишнинг кераксиз эканлигини унга тушунтир. Ахир у ёш бола эмас-ку, бунақанги бўлмағур нарсаларни ташлаш вақти келди. Ҳозирги замонда романтик бўлиш нима деган гап! Унга бидор фойдали китоб бергинда,— деди.

— Нима берсам бўлар экан? — деб сўради Аркадий.

— Менимча, биринчи галда, унга Бюхнернинг Stoff und Kraft¹ деган китобини бериш керак.

Аркадий Базаровнинг сўзини ма'қуллаб:

— Ўзим ҳам шундай деб ўйловдим. Stoff und Kraft содда тил блан ёзилган,— деди.

Николай Петрович ўша куниёқ овқатдан кейин акаси-нинг кабинетига ўтириб:

— Мана, ака, сиз блан биз қатордан чиқиб қолган киши бўлиб қолибмиз, бозоримиз ҳам ўтиб қолипти, на чора? Эҳтимол Базаровнинг гапи тўғридир; лекин тўғриси-ни айтиш керакки, мен фақат бир нарсага ачинаман, у ҳам бўлса — мен худди мана шу пайтда Аркадий блан яқин дўст бўлмоқчи эдим, лекин мен орқада қолиб кетган эканман, у бўлса олдин кетибди, биз бир-биримизни тушунаолмаймиз,— деди.

Павел Петровичнинг тоқати тоқ бўлди.

— Нега энди у олдин кетипти? Нима блан у биздан бунчалик катта фарқ қилади? Унинг миясини ўша нигилист жаноблари айнитган бўлса керак. Ўша табиб-нусхани жуда ёмон кўраман. Менимча, у тўғридан-тўғри товламачи. Мен ўйлайманки, ўзининг бақалари блан у физикада ҳам унчалик узоққа кетмагандир.

— Йўқ, ака, ундай деманг. Базаров ақлли ва билармон йигит.

Павел Петрович яна Николай Петровичнинг сўзини бўлиб:

— Худбинлиги ҳам одамни жиркантиради,— деди.

— Ҳа, у худбин,— деди Николай Петрович,— эҳтимол шундай бўлмаса ҳам тўғри келмас. Лекин мен бир нарсага тушунаолмайман. Замондан орқада қолмаслик учун мен ҳамма нарсани қилаяпман шекилли: деҳқонларни жойлаштирдим, ферма қурдим, ҳатто бутун губернада мени қизил² деб айтадилар. Ўқияпман, уни-

¹ Немис табиёатшуносларидан Бюхнернинг «Куч ва материя» деган китоби.

² Тараққийпарвар ма'носида.

буни ўрганишга ҳаракат қилаяпман, умуман савиям ҳозирги замон талабларига жавоб берарлик бўлсин деб тиришаяпман, улар эса мени бозори ўтган, дейишади. Шундай ака, мен ўзим ҳам, дарҳақиқат бозорим ўтиб кетибдимикин, деган ўйга келиб қолдим.

— Нима сабабдан?

— Сабаби шундай. Бугун ўтириб Пушкиннинг "Лўлилар деган поэмасини ўқиб ўтирувдим, бирданига Аркадий олдимга келди-да, юзида қандайдир мулойим ачиниш блан, худди болалар қўлидан тортиб олгандек, ҳечбир сўзсиз-несиз, ўқиётган китобимни секингина қўлимдан тортиб олди ва олдимга бошқа бир немисча... китобни қўйиб, бир жилмайди-да, Пушкиннинг китобини обчиқиб кетди.

— Шундай дегин! Сенга у қандай китоб берди?

— Мана буни.

Николай Петрович жийланининг орқа чўнтагидан Бюхнернинг тўққизинчи марта нашр қилинган машҳур китобчасини олиб берди.

Павел Петрович уни қўлига олиб, бирнеча марта айлантриб кўрди ва:

— Ҳим! Аркадий Николаевич сенинг тарбиянг ҳақида ҳам ейди. Хўш, ўқиб кўрдингми? — деди.

— Ўқиб кўрдим.

— Хўш, қалай экан?

— Ё мен ақлсиз, ё эса бунинг ҳаммаси сафсата. Мен ақлсиз бўлсам керак.

— Немисчани унутганинг йўқми ахир? — деб сўради Павел Петрович.

— Немисчани тушунаман.

Павел Петрович китобни яна бир марта айлантриб кўрди ва ер остидан укасига қараб қўйди. Иккови ҳам жимиб қолишди.

Николай Петрович гапни бошқа ёққа буриб юбориш мақсади блан бўлса керак:

— Ҳа, айтгандай, Колязиндан хат олдим, — деди.

— Матвей Ильичданми?

— Ҳа, ўшандан. У, губернани тафтиш қилиш учун*га келибди. Жуда эътиборли киши бўлиб кетибди. Қариндошларча бизни кўриш орзусида эканини

ёзиб, сиз блан мени, Аркадийни шаҳарга таклиф қилипти.

— Борасанми? — деб сўради Павел Петрович.

— Йўқ, сиз-чи?

— Мен ҳам бормаيمان. Кисель ейман деб эллик чақирим ерга судралиб боришнинг нима кераги бор. Mathieu¹ бизга ўзининг савлатини кўрсатмоқчи бўлади, афти қурсин! Губернада мақташганим унинг учун кифоя қилиб турар, биз мақтамасак ҳеч боқиси йўқ. Тайний советник бўлса нима бўлибди! Агар мен ўша бемаъни хизматимни давом қилдираберганимда шу маҳалгача аллақачон генерал-адъютант² бўлардим. Ундан кейин сен блан биз қатордан чиқиб қолган кишилармиз.

— Шундай, ака, товут буюртириб, қўлларимизни кўкрагимизга чалкаштириб қўйиш вақти етган бўлса керак, — деди Николай Петрович хўрсиниб.

— Йўқ, мен ҳали-бери бўш келмайман. Мен ҳали бу табиб блан кўп олишаман, буни сезиб турибман, — деди Павел Петрович ғулдураниб.

Жанжал ўша куниёқ кечки чой маҳалида бошланди. Павел Петрович меҳмонхонага уришишга тайёр, аччиғи чиққан ҳолда шахдам кириб келди. У, кушандасига ҳужум қилиш учун бирон баҳона излар, броқ баҳона топилмасди. Базаров эса, «кекса Қирсановлар» ҳузурида умуман оз гапирарди. (У ака-укани шундай деб атарди). Бунинг устига ўша кечаси кайфи ҳам жойида эмасди, шунинг учун индамасдан ҳадеб чой кетидан чой ичарди. Павел Петрович бетоқат бўларди, ниҳоят унинг истагани бўлди.

Қўшни помешчиклардан бири тўғрисида сўз очилди. Базаров у блан Петербургда учрашиб юрган экан. У бепарвогина сўзга аралашиб:

— Ифлос киши, аристократишко³, — деб қўйди.

¹ Матвей.

² Ишончли шахс сифатида подшо хизматини қилган генералларнинг фахрий унвони.

³ *Аристократишко* — «аристократ» сўзининг камситилиб айтилган шакли.

Павел Петровичнинг бу сўзга жаҳли чиқиб, лабларни қалтирай бошлади.

— Афв этасиз, сизнингча «ифлос» сўзи блан «аристократ» сўзи иккови бир ма'нодами? — деди.

Базаров чойдан тилар-тиламас бир хўплаб:

— Мен «аристократишко» деб айтдим,— деди.

— Тўғри, лекин мен аристократишколар тўғрисида қандай фикрда бўлсангиз, аристократлар тўғрисида ҳам худди шундай фикрда бўлсангиз керак, деб ўйлайман. Мен бундай фикрга қўшилаолмайман ва шуни сизга билдириб қўйишни лозим, деб тэпаман. Мени ҳарким либерал ва тараққиётнинг тарафдори деб билади, дейишга жур'ат этаоламан. Шу сабабдан аристократларни, чин аристократларни ҳурмат қиламан. Инглиз аристократларини хотирангизга олинг, муҳтарам афандим (бу сўздан кейин Базаров Павел Петровичга кўз ташлади), инглиз аристократларини хотирангизга олинг, муҳтарам афандим,— деб такрорлади Павел Петрович қизишиб кетиб,— улар ўз ҳуқуқларининг зарчасини ҳам бировга бермайдилар ва шунинг учун улар бошқаларнинг ҳуқуқларини эҳтиром этадилар. Улар ўзларига нисбатан бошқаларнинг вазифа ўташини талаб қиладилар ва шунинг учун ҳам улар ўзларининг вазифаларини ўтайдилар. Аристократия Англияга ҳуррият берди ва уни ёқлаб келди.

Базаров Павел Петровичга э'тироз билдириб:

— Бунақангги гапларни кўп эшитганмиз, бу блан сиз нимани исбот қилмоқчи бўласиз? — деди.

— Мен, муҳтарам афандим, бу блан шуни исбот қилмоқчиманки, ўз қадрингни билмасдан, ўз-ўзингни ҳурмат қилмасдан (аристократларда бу туйғулар кучли тараққий этган) ижтимоий... bien public!..., ижтимоий бино учун ҳечқандай мустаҳкам бир пойдевор бўлиши мумкин эмас. Энг муҳим нарса — шахсиятдир, муҳтарам афандим; кишилиқ шахсияти қоядай мустаҳкам бўлиши лозим, чунки ҳамма нарса ўшанга асосланиб қурилади. Мен, масалан, жуда яхши биламанки, сиз менинг одатларимни, ясаниш-тусанишларимни ва

¹ Ижтимоий саодат (ф р а н ц у з ч а).

ниҳоят покизалигимни кулгига оласиз, ваҳоланки булар ҳаммаси одамнинг ўз-ўзини ҳурмат қилиш туйғусидан, бурч, тақсир, бурч туйғусидан келиб чиқадиған нарсалардир. Мен қишлоқда, қоронғи гўшада тураман, лекин ўз эътиборимни туширмайман, мен ўзимни одам ҳеб ҳурмат қиламан.

— Кечирасиз, Павел Петрович. Мана сиз ўзингизни ҳурмат қиласиз, лекин қўл қовуштириб бекор ўтирасиз, энди *bien public* учун бундан нима фойда? Ўзингизни ҳурмат қилмасангиз ҳам шундай қилар эдингиз,— деди Базаров.

Павел Петрович бўзариб кетди.

— Бу бутунлай бошқа масала. Ҳозир мен, марҳамат қилиб айтганингиздай, қўл қовуштириб бекор ўтиришимнинг сабабини сизга баён этишим асло тўғри келмайди. Мен фақат шунини айтмоқчи бўламан: аристократизм — принцип демакдир. Бизнинг замонимизда эса фақат ахлоқсиз ва қуруқ одамларгина принципсиз яшай олади. Мен буни Аркадийга келган кунини эртасигаёқ айтган эдим, энди бўлса сизга такрорлаяпман. Шундай эмасми, Николай? — деди у.

Николай Петрович бош ирғади.

— Аристократизм, либерализм, прогресс, принцип,— деди Базаров,— ўйлаб кўрсанг, қанчалик бефойда, ажнабий сўзлар-а; рус кишиси учун бу сўзлар текинга ҳам керак эмас.

— Бўлмаса, сизнингча унга нима керак? Сизнинг гапингизга қараганда, биз инсониятдан ҳамда унинг қонунларидан ташқарида яшар эканмиз-да? Кечирасиз, тарихий мантиқ шунини талаб қиладики...

— Бизга бу мантиқнинг нима ҳожати бор? Ўсиз ҳам ишимиз битади.

— Қандай қилиб?

— Қандай қилиб бўлар эди. Қорнингиз оч маҳалда бир бурда нонни оғзингизга солиш учун бунақангиз мантиққа муҳтож бўлмасангиз керак, деб ўйлайман. Биз ҳам бундай мавҳум тушунчалардан узоқдамиз!

Павел Петрович қўл силтаб:

— Шундан кейин мен сизга тушунмайман,— деди.— Сиз рус халқини ҳақорат қилаяпсиз, мен ҳайронманки,

принципларни, қоидаларни қандай қилиб э'тироф этмаслик мумкин? Сиз ахир нимага асосланиб иш тутасиз?

Аркадий сўзга аралашиб:

— Мен сизга, амаки, биз ҳечқанақа му'табар зотни э'тироф этмаймиз деб айтиб эдим,— деди.

— Биз ўзимиз фойдали деб ҳисоблаган нарсалар асосида иш тутамиз,— деди Базаров,— ҳозирги вақтда энг яхшиси инкор этиш, шунинг учун биз инкор эта-миз.

— Ҳамма нарсани-я?

— Ҳамма нарсани.

— Нечун? Фақат сан'атнигина, поэзиянигина эмас... балки яна ҳаттоки... айтишга одамнинг оғзи бормайди..

Базаров пинагини бузмай:

— Ҳамма нарсани,— деди.

Павел Петрович унга тикилиб қолди. У Базаровдан буни кутмаган эди. Аркадий завқи келганидан қизариб кетди.

Николай Петрович гап бошлаб:

— Бу қандай гап, сиз ҳамма нарсани инкор этасиз, ёки, аниқроқ қилиб айтганда, ҳамма нарсани вайрон қиласиз... Қуриш ҳам керак-ку, ахир.

— Бу бизнинг ишимиз эмас... Аввал замин тайёрлаш керак.

Аркадий кибр блан Базаровнинг сўзига қўшилиб:

— Халқнинг ҳозирги аҳволи шуни талаб қилади. Биз бу талабларни бажаришимиз керак, шахсий манфаатни қондиришга берилишга ҳақимиз йўқ.

Аркадийнинг сўнгги жумлалари Базаровга ёқмади шекилли; бу гапдан философия, я'ни романтизмнинг ҳиди келарди, Базаров философияни ҳам романтизм дер эди; у ёш шогирдининг гапини рад қилишни лозим деб топмади.

— Йўқ, йўқ!— деб бирданига қизишиб кетди Павел Петрович,— мен сиз жанобларнинг рус халқини яхши билишларингизга, унинг талаб ва тилаklarини бажо келтиручи эканликларингизга сра ишонгим келмайди! Йўқ, рус халқи сиз тасаввур қилгандек эмас: Рус халқи ўз ота-бобосидан қолган ривоятларни, ўғит-наси-

ҳатларни муқаддас кўради. У қадимий урф-одатга содиқ халқ, э'тиқодсиз яшай олмайди...— деди.

Базаров Павел Петровичнинг сўзини бўлиб:

— Бунга қарши э'тирозим йўқ, ҳатто бу сўзингиз тўғри деб айтишга ҳам тайёрман,— деди.

— Агар сўзим тўғри бўлса...

— Шундай бўлса ҳам, бу ҳечнарсани исбот қилмайди.

Аркадий рақибининг хатарли юриш қилишини олдиндан билиб турган ва шу сабабдан асло ажабга қолмаган уста шахматчи сингари дадил бўлиб:

— Ҳақиқатан ҳечнимани исбот қилмайди,— деб такрорлади.

Павел Петрович бу сўзга ҳайрон қолиб:

— Нечук ҳечнимани исбот қилмайди? Демак, сиз ўз халқингизга қарши борар экансизда?

Базаров унга қарши қизишиб:

— Шундай бўлса нима қилипти? Момақалди роқ бўлганда халқ Ил'ёс пайғамбар осмонда арава чоптириб юрипти деб ўйлайди. Хўш, сизнингча менинг шунга қўшилишим керакми? Мана шу халқ,— рус, мен ўзим рус эмасми?

— Йўқ, ҳозирги гапларингиздан кейин сиз рус эмасиз! Сизни рус деб айтолмайман.

Базаров ифтиҳор блан жавоб бериб:

— Менинг бувам қўш ҳайдаган,— деди,— истаган деҳқонингиздан сўраб кўринг, у қайсимизни — сизни — ёки мени — тезроқ ўз ватандоши деб айтар экан. Сиз улар блан гапириша ҳам билмайсиз.

— Сиз у блан гаплаша ва айни замонда ундан ҳазар ҳам қиласиз.

— Ўзи шунга сазовор бўлса нима қилай! Сиз менинг тутган йўлимни қоралайсиз, аммо менинг бу тутган йўлимни тасодифий деб сизга ким айтди, бу йўл худди сиз жон куйдираётган халқ руҳидан келиб чиқмаган деб сизга ким айтган, ахир?

— Нигилистларнинг жуда кераги бор-да!

— Уларнинг кераги борми, йўқми, бунини биз ҳал қилмаймиз. Ваҳоланки, сиз ҳам ўзингизни фойдасиз бир киши деб ҳисобламайсиз-ку.

Николай Петрович:

— Жаноблар, жаноблар, зинҳор шахсиятга кетманглар!— деди-да, ўрнидан турди.

Павел Петрович жилмайиб қўйди ва қўлини укасининг елкасига қўйиб, уни яна ўз жойига ўтиришга мажбур қилди.

— Хотиржам бўл, иззати нафс деган сўздан жаноб... жаноб доктор қаттиқ кулсалар ҳам, мен худди шу иззати нафс туфайли ўзимни йўқотмайман,— деди Павел Петрович ва Базаровга мурожаат қилди,— кечирасиз, сиз эҳтимол, ўз таълимотингизни янги бир-нарсга деб ўйлаётгандирсиз? Бундай хаёл қилишингиз беҳуда. Сиз тарғиб қилаётган материализм бундан илгари ҳам бирнеча бор майдонга чиққан эди-ю, лекин ҳечқачон барқарор бўлолган эмас.

— Яна ажнабий сўз-а! — деди Базаров унинг сўзини бўлиб. Унинг жаҳли чиқабошлади ва юзлари нучукдир бўзариб кетди.— Биринчидан, биз ҳечнимани тарғиб қилаётганимиз йўқ: бизда бундай одат йўқ...

— Бўлмаса нима қилаяпсиз?

— Мана бундай қилаяпмиз. Илгарилари, яқин орада, амалдорларимиз пора оладилар, бизда яхши йўллар, савдо-сотик ва одил судлар йўқ дердик...

— Ҳа, шундай, сизлар фош қилучиларсиз, бунини шундай деб айтишарди, шекилли. Фош қилган айбларингиздан кўпларини мен ҳам тан оламан, лекин...

— Кейин қуруқ гаплардан, ҳадеб жароҳатларимиз тўғрисидагина вайсаб юришдан ҳечнима чиқмаганини, бу фақат қабоҳат ва муҳофазакорликка олиб боришини англадик; биз олдинги сафдаги ва фош қилучи деб аталадиган билармандларимизнинг ҳечнимага арзимганини кўрдик; олдимизда кундалик тирикчилик масаласи турган бир пайтда, ўтакетган хурофот бизни бўғиб турган бир вақтда, бутун шеркатларимиз ишончли кишиларимиз камлиги орқасида барбод бўлаётган бир вақтда, деҳқонларимиз қовоқхонага кириб арақ ичгани, ўз-ўзини талашдан ҳам тортинмагани ҳолда ҳукумати-миз ҳаракат қилаётган озодликнинг бизга нафъи тегишига ҳали кўзимиз етмаган бир замонда аллақандай сан'ат, фалсафа блан шуғулланганимизни, я'ни бекор-

дан-бекорга аллақандай сан'ат, онгсиз ижодчилик, парламентаризм, адвокатчилик ва, худо билсин, қандай балою-баттарлар тўғрисида қуруқ гап сотиб юрганимизни пайқадик.

Павел Петрович унинг сўзини бўлиб:

— Ҳа-ҳа, ҳа-ҳа, сиз буларнинг ҳаммасига ишонч ҳосил қилдингиз ва, демак, ҳечнарсга жиддий киришмасликка қарор қилдингиз,— деди.

Базаров Павел Петровичнинг сўзини жаҳл блан такрорлаб:

— Ҳечнарсга жиддий киришмасликка қарор қилдик,— деди. Бу жаноб олдида шунчалик фикр баён қилиб ўтириши бирданига Базаровнинг ўзига алам қилди.

— Фақатгина сўкишишгагина жиддий киришасизларми?

— Сўкишишга ҳам.

— Бу нигилизм дегани экан-да?

Базаров Павел Петровичнинг сўзини бу сафар ҳам янада дағалроқ қилиб такрорлади-да:

— Ҳа, нигилизм дегани шу бўлади,— деди.

Павел Петрович кўзларини сал қисиб қўйди ва галати бир босиқ товуш блан гапирди:

— Ҳали шунақа денг! Нигилизм ҳамма дардга даво бўлиши керак, сизлар бизнинг халоскоримиз ва қаҳрамонларимиз бўласизлар, шундайми? Хўп, бўлма-са нима учун сиз бошқаларни, масалан, айтайлик, ўша фош қилучиларни ёмонлаб гапирасиз? Сиз ҳам бошқалар сингари сафсата сотаётганингиз йўқми? — деди.

— Бошқа айбимиз бўлса бордир, лекин бунақа айбимиз йўқ,— деб зарда блан жавоб қайтарди Базаров.

— Йўқса нима? Амалий ишга киришдингизми? Ёинки киришмоқчимисиз?

Базаров жавоб бермади, Павел Петрович қалтирай-бошлади, лекин дарров ўзини тутиб олди ва сўзини давом этдириб:

— Ҳим!.. Амалий ишга киришмоқ — вайрон қилмоқ... Ахир нима учун эканлигини билмай туриб, қандай вайрон қилади киши? — деди.

— Биз вайрон қиламиз, чунки биз кучмиз,— деб қўйди Аркадий.

Павел Петрович жиянига қараб, заҳарханда қилди. Аркадий яна сўзида давом қилиб:

— Ҳа, куч деган нарсa ўйлаб ўтирмайди,— деб қоматини ростлади.

Шундан кейин Павел Петровичнинг асло тоқати қолмади ва баланд овоз блан:

— Бахтсиз! Сен ахир бўлмағур маслагинг блан Россияда нимага ёрдам қилаётганингни бир ўйлаб кўрганингда бўларди! Йўқ, бу ҳол фариштани ҳам газабга келтириши мумкин! Куч эмиш! Ваҳший қалмоқда ҳам, мўғулда ҳам куч бор, лекин бунинг бизга нима кераги бор? Биз учун маданият қиммат. Ҳа, ҳа, муҳтарам афандим, биз учун унинг самаралари қиммат. Яна сиз менга бу самаралар ҳечнимага арзимайди деб айтманг, энг ёмон *un barbouilleur*¹ рассом ҳам, бир кечалик меҳнати учун беш тийин оладиган машшоқ ҳам сизлардан фойдалироқ, чунки улар, дағал ваҳший мўғул кучининг вакиллари эмас, балки маданият вакилларидир! Сизлар ўзларингизни пешқадам деб хаёл қиласизлар, ҳолбуки фақат қалмоқ ўтовига муносиб одамларсизлар! Куч эмиш-а! Ахир ўйлаб қаранглар, сиздай кучли жаноблардан ниҳояти тўртта-тўрт ярим-тагина бордир, ҳолбуки ўзларининг муқаддас имонини оёқости қилгани сизларга йўл қўймайдиганлар миллион-миллионларча. Улар сизларни янчиб ташлайди!

— Яксон бўлсак бўлдик-да,— деди Базаров.— Аммо бувимнинг гапи ҳали қат'ий эмас. Бизлар, сиз ўйлаганча, унчалик оз эмасмиз.

— Нечук, сиз ҳали чиндан ҳам бутун бошлик халқни енгмоқчи бўласизми?

Базаров бунга жавобан:

— Бир чақалик шамдан бутун Москва ёниб кетганини биласизку²,— деди.

— Хўш, хўш. Бошда аллақандай моҳовотлару, кейин мазах. Мана, ёшлар нима блан шуғулланадию, ёш

¹ Бўёқчи, ёмон (французча).

² Француз армияси Москвага кирган пайтда (1812 йил сентябрь ойида) воқе' бўлган ва Москвани ёндириб битирган тарихий ёнгинга асосланган мақолдир. Ма'носи — жуда кичкина бир сабаб — катта натижаларга олиб бориши мумкин.

болаларнинг тажрибасиз юраги нималар блан заҳарланади! Мана кўринг, шундайлардан бири сизнинг ёнигизда ўтирипти, сизга топинай дейишга тайёр туради, тамоша қилинг (шу пайтда Аркадий тескари қараб, қовоғини солди). Бу офат озмунча тарқалган эмас. Менга айтишдики, Римга борган рассомларимиз папанинг саройига қадам босмас эмишлар. Улар, Рафаэлни¹ обрўйли бўлгани учун ҳам тентак дейишга тайёр эмишлар-а. Ўзлари эса ҳадсиз заиф ва самарасизлар, қанча уринсалар ҳам ҳаёллари «Фонтан ёнидаги қиз»дан нарига етмайди. Қизнинг сурати ҳам жуда хунук солинган. Сизнингча, улар азамат йигитлар бўлса керак-а?

Базаров унга э'тироз қилиб:

— Менимча, Рафаэль сариқ чақага ҳам арзимади, аммо сиз айтган рассомлар ҳам Рафаэльдан ортиқ эмас.

— Офарин! Офарин! Эшитиб қўй, Аркадий... Ҳозирги ёшлар гапни ана шундай гапириши керак экан-а! Энди қандай қилиб улар сизга эргашмасин! Илгари ёшларга ўқиш тўғри келарди, улар нодон қолишни истамас эдилар, шунинг учун мажбуран меҳнат қилар эдилар. Ҳозир эса уларга «дунёда ҳамма нарса сафсата!» дейилса бас, ҳамма иш жойида. Ёшлар хурсанд бўлишади. Дарвоқи' илгари улар сўтак эдилар, ҳозирчи, бирдан нигилист бўлиб қолдилар.

Базаров бўшанггина жавоб берди.

— Мана, иззати нафс деган мағрурона туйғунгиз чиппакка чиқди,— деб қўйди. Аркадий эса, қизишиб, кўзлари чақнаб кетди.— Мунозарамиз жуда газак олиб кетди... Тугатсак яхшироқ бўларди. Аммо, мен, ҳозирги оилавий ёки ижтимоий турмушимизда батамом ва раҳмсиз суратда рад қилишни талаб қилмайдиган бирорта одат борлигини кўрсатиб бермагунингизча фикрингизга қўшилаолмайман,— деб қўшиб қўйди ўрнидан тураётиб.

— Мен сизга бундай одатларнинг миллионтасини кўрсатиб бераман, миллионтасини!— деди Павел Пет-

¹ Рафаэль — машҳур италиян рассоми.

рович,— мана, жуда бўлмаганда жамоа (обшчина)ни олайлик.

Базаров совуқ бир табассум блан:

— Жамоа тўғрисида мендан кўра укангиз блан суҳбатлашсангиз тузукроқ бўларди. Ҳозир энди у, жамоа, ўртоқ кафиллик¹, қувлик ва шунга ўхшаш нарсаларнинг нима эканини ўз тажрибасида синаб кўрганга ўхшайди,— деди.

— Оила масаласини, деҳқонларимизнинг ҳозирги оилавий ҳаётини олайлик,— деб бақирди Павел Петрович.

— Менимча, бу масалани ҳам сиз батафсил текширмасангиз яхшироқ бўлар. Келинбоз қайнаталарни эшитган бўлсангиз керак? Менга қаранг, Павел Петрович, сиз бир-икки кун дам олинг, йўқса дарров бир нарса дейишингиз қийин бўлар. Сиз бутун табақаларини текшириб чиқинг, уларнинг ҳарбири устида яхшилаб мулоҳаза юритинг. Биз эса унгача Аркадий блан...

Павел Петрович унинг гапига гап қўшиб:

— Унгача ҳаммани мазах қилиб ўтирайлик денг,— деди.

— Йўқ, бақаларни ёриб кўрамиз. Юр, Аркадий, хайр жаноблар!

Икки дўст чиқиб кетишди. Ака-ука ёлғиз қолиб, бошда фақат бир-бирларига қараб ўтиришди.

Ниҳоят, Павел Петрович гап бошлади:

— Мана, мана ҳозирги ёшлар! Ана бизнинг ворисларимиз!

— Ворислар, — деб такрорлади Николай Петрович ма'юс хўрсиниб. У бутун баҳс давомида чўғ устида ўтиргандек бетоқат бўлиб ўтирар ва фақат юраги ачиниб, ҳар замон Аркадийга кўз қирини ташлаб қўяр эди.— Биласизми, ака, менинг эсимга нима келди? Бир куни марҳума онамиз блан жанжаллашиб қолдим: у қичқирарди, гапимга қулоқ солгуси келмасди... Ахир бўлмади, мен унга: «сиз, онажон, менинг гапим-

¹ Солиқ масаласидаги ўртоқ кафиллик — помещикка қарашли бутун деҳқон хўжаликлари коллективининг ва ҳарбир крепостнойнинг ҳамма учун ва ҳарбир айрим киши учун жавобгар бўлишидан иборатдир.

ни тушунмаяпсиз, биз иккаламиз бошқа-бошқа бўгинга мансуб кишимиз» дедим. У қаттиқ хафа бўлди, мен эса: «нима қилсам? Дори ачкиқ, лекин уни ютмай илож йўқ» деб ўйладим. Ана энди бизнинг навбатимиз келди, бизнинг ворисларимиз ҳам: «сизлар бизнинг бўгинга мансуб киши эмассизлар, дорини ютаберинглар» деб айтишлари мумкин.

Павел Петрович унга э'тироз билдириб:

— Сен ҳаддан ташқари ҳуштабиат ва камтар кишисан. Гарчи бирмунча эскириб исте'молдан чиқиб қолган тилда, *vieilli*, гапирсак, ва мутакаббир бўлмасак ҳам бизнинг гапимиз бу бойваччаларникидан анча тўғри деб биламан... Ҳозирги ёшлар нақадар гердайган-а! Борди-ю, бирортасидан сиз вионинг қандақасидан ичасиз — оқиданми ёки қизилиданми, деб сўрасанг, шу тобда гўё бутун олам унга қараб тургандек гердайиб, йўғон товуш блан: «Мен кўпроқ қизил вионни афзалроқ кўришга одат қилганман!» деб жавоб беради...

Шу чоқ Феничка эшикдан бошини суқиб:

— Яна чой керакми?— деб сўради. У меҳмонхонада баҳс-мунозара бўлаётгани учун киришга тортиниб турган эди.

— Йўқ, ичмаймиз, айт, самоварни олиб чиқиб кетсин,— деди Николай Петрович ва уни қаршилаб ўрнидан турди. Павел Петрович укасига чўзиброқ: «*bon soir*»¹ деди-да, кабинетига чиқиб кетди.

XI

Ярим соатдан кейин Николай Петрович боғдаги ўзининг яхши кўрадиган шийпончасига чиқиб кетди. Унинг бошига қайғули ўйлар келди. У ўз ўғли блан фикри тўғри келмаганини биринчи марта равшан англади ва бу зиддият кундан-кун чуқурлаша боришини табиий эканлигини англади. Демак, Петербургда қишлаган чоғида кун бўйи янги асарлар мутолаа қилгани, ёшларнинг суҳбатларига қулоқ солиб ўтиргани, уларнинг қизгин суҳбатларига араллашиб, ўз томонидан

¹ Оқшомингиз хайрли бўлсин.

бирор сўз қистириб қўйиб хурсанд бўлгани беҳуда гап экан. У «акам бизнинг гапимиз тўғри, деб айтади, мен ҳам ҳарқандай иззат нафси бир чеккага йиғиштириб қўйиб ўйласам, назаримда, улар бизга қараганда ҳақиқатдан узоқроқ кўринади, лекин, шу блан бирга, уларда қандайдир бизда бўлмаган нарса борлигини, улар нимаси бландир биздан юқорироқ турганини сезаман... Ёшликмикан? Йўқ, ёлғиз ёшликкина эмас. Уларнинг биздан юқори туришига сабаб, уларда киборлик асари биздан кўра озроқ бўлишидамикан?» деб ўйлади.

Николай Петрович бошини қуйи солиб, бетини сийпаб қўйди.

«Лекин поэзияни инкор этиш?— деди яна ўзига ўзи,— сан'атга, табиатга илтифот этмаслик?..»

У қандай қилиб табиатга илтифот этмаслик мумкин бўлишини англашни истагандай, теварак-атрофга назар ташлади. Кеч кирай деб қолган, қуёш боғчадан ярим чақирим наридаги кичкинагина теракзор орқасига кириб яширинган: теракзорнинг сояси кенг ва сокин дала устидан аллақаерларгача чўзилиб кетган эди. Дарахтзор бўйлаб қоронғи ва тор йўл блан бир деҳқон оқ отини елдириб борар эди. У, соядан кетаётган бўлса-да, кўзга жуда равшан, ҳатто елкасидаги ямоғигача опочиқ кўриниб турарди, отнинг кетма-кет босган қадамлари ҳам кўзга чиройли бўлиб чалиниб турарди. Дарахтзор ичига тушган қуёш нурлари теракларни шу даражада илиқ ёритардики, улар баайни қизил қарағайга ўхшаб кўринар, уларнинг барглари ҳаворанг тусга кирган эди, дарахтзор устида шафақ нури блан сал-пал қизарган оқсил-зангор осмон кўриниб турарди. Осмонда қалдирғочлар баланд учиб юрарди; шамол бутунлай тўхтаган; кечикиб қолган асаларилар сирень гуллар орасида ялқовлик блан ва уйқусираб гўнғиллашар эди, баландга диккайиб турган ёлғиз ва узун шох тепасида туркум-туркум искаптопарлар қайнашарди. Николай Петрович «ё рабим, қандай яхши-я!» деб ўйлади ва тилининг учига яхши кўрган ше'рлари келди, лекин айтаолмади, эсига Аркадий, Stoff und Kraft тушиб жим қолди, лекин

бошига яна ҳархил қайғули ва хурсандлик ўйлари келиб ўтираберди, у ширин хаёл суришни яхши кўрарди, қишлоқ ҳаёти унда хаёл суриш исте'додини ўстирганди. Яқиндагина у сарой олдида ўғлини кутиб, ҳозиргидек хаёл суриб ўтирганми йўқмиди, аммо шундан буён қанча ўзгаришлар бўлди, у чоқда ҳали равшан бўлмаган... муносабатлар ҳозир энди аниқланиб қолди... аниқланганда яна қандай денг! Унинг кўз олдига яна марҳума хотини келди, аммо хотинининг кўп йиллардан бери ўзи кўриб юрган, доим уйда бўлчи меҳрибон уй бекаси бўлиб турган вақти эмас, балки хипчабел, ма'сумона диққат блан боқадиган ва соч ўримини қаттиқ ўраб, болаларники сингари нозик бўйинига ташлаб юрган ёш қиз вақти кўз олдига келди. У вақтларда Николай Петрович студент эди. Николай Петрович уни ўз квартирасининг зинапоясида учратиб, ногоҳон уни туртиб юборган, орқасига бурилиб афв сўрамоқчи бўлиб, «pardon, monsieur»¹ деган эди, қиз бошини эгиб, мулойимгина жилмайди ва бирдан, чўчигандай бўлиб, қочиб кетди. Зинапояннинг қайрилиш жойига бориб унга қараб қўйдию, жиддий тусга кириб, қизариб кетди. Ана шу биринчи учрашувдан сўнг Николай Петрович қўрқа-писа қизнинг олдига кирадиган бўлди; орада бир-икки оғиз гап, табассум, ҳайронлик, ғусса, ҳаяжон, ниҳоят мана бу антиктирадиган саодат... Қани энди у замонлар? Қиз унга тегди, Николай Петрович оламда камдан-кам одамларга муяссар бўладиган бахтга эришди... У «ўша ширин илк дамлар абадий ҳаёт блан мангу турса бўлмасмиди?» деб ўйларди.

Николай Петрович ўз фикрини ўзи равшан англашга тиришмади, лекин ўзининг роҳатда кечирган ўша умрини фақат хотирда сақлаш блангина қаноатланмас, Мариясини яна ўз ёнида кўришни, унинг ҳароратини ва нафас олишини ҳис қилиб туришни истганини англади ва шу хаёллар ичида хотини гўё тепасида туриб...

Шу чоқ яқиндан Феничканинг:

¹ Афв этинг, азизим.

— Николай Петрович, қардасиз?— деган товуши эшитилди.

У чўчиб тушди. У хафа ҳам, хижолат ҳам бўлмасди. У хотинини Феничка блан таққослашни хаёлига ҳам келтирмас, аммо қидириб келгани учун Феничкага ичи ачиди. Феничканинг товуши бирдан унга сочлари оқарганини, қариб қолганини, ҳозирги аҳволини эслатди...

Ҳозир энди ўзи кириб бораётган, ўтмишнинг туманли тўлқинлари орасидан пайдо бўлиб келаётган ажойиб олам бир қимирлади-ю, кўздан ғойиб бўлди кетди.

— Мен шу ердан, ҳозир бораман, кетабер,— деб жавоб берди-да, Николай Петрович ва унинг бошига: «Мана киборлик асарлари» деган фикр келиб ўтиб кетди. Феничка индамасдан шийпонга қараб қўйди ва дарҳол кўздан ғойиб бўлди. Николай Петрович хаёлга чўмиб ўтирганича кечкириб қолганига ҳайрон бўлди. Атроф бутунлай қоронғилашиб, жимжит бўлиб қолган эди. Феничканинг кичкинагина ва оппоқ юзи унинг кўз ўнгидан лип этиб ўтди. Ўтирган жойидан туриб, уйга қайтмоқчи бўлди, лекин унинг кўксидан юмшариб қолган қалби тинчланаолмасди; у, ўйга толиб, гоҳо оёқ остига, гоҳо кўкда ярқираб турган юлдузларга қараб, боғчада секин-аста қадам ташлаб юрабошлади. У жуда кўп, қарийб чарчаганича юрди, аммо юрагида қандайдир бир нарсга қидирган, нома'лум ғамгин ташвиш ҳануз босилмас эди. Ўша пайтда унинг кўнглидан нимадир ўтаётганини билса Базаров тоза кулган бўлар эди. Ҳатто ўғли Аркадий ҳам айб қилар эди. Қирқ тўрт ёшга кирган, агроном ва хўжайин бўлган бу кишининг кўзларидан ёш, ҳечқандай сабабсиз ёш келарди; бу эса катта виолончели чалишдан ҳам юз карра ёмон эди.

Николай Петрович ҳамон юрар ва уйга, чарағон деразалари блан ёқимли кўриниб турган тинч ва роҳатбахш уйига киришга жур'ат қилолмасди; қоронғи кеча, боғча юзларини силаб-сийпаётган соф ҳаво, кечираётган қайғу ва ҳаяжонини ташлаб кетишга унинг кучи етмас эди...

Муинлишда унга Павел Петрович дуч келиб қолди.

— Сенга нима бўлди?— деб сўради ундан Павел Петрович.— Арвоҳдай оқариб кетибсан; тобинг йўқ экан-ку, нега ётмайсан?

Николай Петрович икки оғиз сўз блан ўзининг руҳий аҳволини унга баён қилиб берди-да, ўз йўлида юриб кетди. Павел Петрович боғнинг нариги чеккасига бориб, у ҳам хаёлга чўмди, у ҳам бошини кўтариб кўкка қаради. Аммо, унинг шаҳло кўзларида юлдузлар нуридан бўлак нарсанинг асари ҳам кўринмасди. У романтик эмасди, унинг олифтанамо, французларникига ўхшаш одам суймас, қизғин руҳи хаёл суришини билмас эди...

Ўша кечаси Базаров Аркадийга:

— Биласанми нима? Менда жуда ажойиб бир фикр туғилди. Бугун отанг ўша машҳур қариндошларингдан хат олганини, унинг меҳмонга чақираётганини айтган эди. Отанг барибир бормаиди, икковимиз*** шаҳарига борсакчи, ўша жаноб сени ҳам таклиф қилган экан. Ҳавонинг яхшилигини қарагин, бир айланиб, шаҳарни тамоша қилиб келамиз, беш-олти кун ўйнаб қайтамиз, вассалом,— деди.

— Ундан кейин сен шу ерга қайтиб келасанми?

— Йўқ, отамнинг олдида боришим керак. Биласанми, *** шаҳаридан ўттиз чақиримча нарида туради. Мен уни анчадан бери кўрганим йўқ, онамни ҳам кўриб келай. Кексаларнинг кўнглини кўтариш керак, улар яхши одамлар, айниқса отам ажойиб одам-да. Уларнинг мендан бўлак боласи ҳам йўқ.

— У ерда узоқ турасанми?

— Йўқ, зерикиб қоларман дейман.

— Қайтишда бизникига кирасанми?

— Билмадим... ўйлаб кўраман-да. Хўш, бўлмаса, шундайми? Кетдикми?

— Майли,— деб тилар-тиламас жавоб берди Аркадий.

Аркадий дўстининг таклифига жуда хурсанд бўл-

ди, лекин буни унга сездиргиси келмади. У бекорга нигилист бўлмаган-да, ахир.

Эртасига у Базаров блан *** шаҳарига жўнаб кетди. Марьинодаги ёшлар уларнинг кетишидан хафа бўлдилар. Дуняша ҳатто йиғлаб ҳам олди... кексалар эса енгил нафас олишди.

ХИ

Бизнинг дўстларимиз жўнаб кетган *** шаҳари Россиянинг жуда кўп жойида учрагани сингари, ёшлардан чиққан, тараққийпарвар, мустабид бир губернаторнинг қўл остида эди. Бу зот, ўзи ҳукм сурган дастлабки йилдаёқ, исте'фо берган гвардия штабсротмистри, от заводчиси, меҳмондўст бир киши ҳисобланган губерна оқсоқоли блангина эмас, ҳатто ўз қўл остидаги амалдорлар блан ҳам жанжаллашишга улгурган эди. Шу муносабат блан пайдо бўлган ўзаро низо'лар шу қадар кучайиб кетган эдики, Петербургдаги министрлик бу низо'ларни текшириш учун ишончли бир вакил юборишни лозим топган эди. Министрлик юборган бу вакил бир вақтлар Павел Петрович блан Николай Петрович Қирсановларни ўз қаноти остига олган, Қолязиннинг ўғли Матвей Ильич Қолязин эди. Бу одам ҳам «ёшлардан», я'ни эндигина қирқдан ошган, лекин, шундай бўлса ҳам, ҳозир энди давлат ходимлари сифатига кираётган ва кўкрагининг ҳар икки томонига биттадан юлдуз тақиб олган бир кимса эди. Тўғри, юлдузларнинг биттаси четэлдан олинган бўлиб, даражаси унча катта эмас эди. Бу киши ҳам, ишини текширгани келган губернатор сингари, тараққийпарвар ҳисобланар ва кузурлардан бўлган ҳолда, уларнинг кўпига ўхшамас эди. У ўзини жуда катта киши ҳисоблар; ҳаддан ташқари шуҳратпараст бўлса ҳам ўзини камтар тутар, ҳаммага очиқ чеҳра блан қарар, бировнинг сўзини илтифот блан тинглар ва шундай самимий кулар эдики, биринчи кўрган киши «ажойиб йигит» деб қўяр эди. Аммо, муҳим пайтларда, халқ айтгандек, бошқаларнинг чангини чиқариш ҳам қўлидан келар эди. Бундай вақтларда у: Энергия, зарур нарса «l'energie

est la première qualité d'un homme d'état»¹, дерди. Лекин шундай бўлишига қарамасдан, ўзи доим алданар ва бироз тажрибаси бор амалдор унинг елкасига миниб оларди. Матвей Ильич Гизо² ҳақида жуда эҳтиром блан сўзлар ва ҳаркимга ўзининг эскилик тарафдори блан қолоқ тўраларга муносиб бўлмаганини ва ижтимоий ҳаётда содир бўладиган муҳим ҳодисалардан ҳечбирини эътиборсиз қолдирмаслигини тушунтиришга тиришар эди... Бунга ўхшаш гаплар унга яхши маълум эди. У, катта киши кўчада ёш болаларнинг ўйинини кўриб баъзан унга қўшилгандай, гарчи менсимаса ҳам, ўз замонасининг адабиёти ривожини кузатиб туради. Зотан Матвей Ильич ҳам, Александр замонасининг, ўша вақтда Петербургда яшаб турган Свечина³ хонимни-кига зиёфат кечасига бориш учун тайёргарлик кўраётганда эрталаб Кондильяк⁴ асаридан бирор саҳифасини ўқиб олишни одағ қилган давлат ходимларидан узоқ кетган эмас, унинг одатлари сал бошқача ва замонасига мувофиқроқ эди. У жуда уста ва айёр сарой ходимларидан эди, холос. У каллаварам бўлса ҳам, лекин ўз ишига пишиқ, бу бобда уни ҳечким ҳам қўлга тушираолмас эди. Энг муҳими ҳам шу.

Матвей Ильич Аркадийни ўқимишли амалдорларга хос софдиллик, ҳатто ҳазил-мутойиба блан қарши олди. Аммо таклиф этилган қариндошлари келмасдан ўз қишлоқларида қолганликларини билгач, жуда ҳайрон бўлди. У, устига кийган бахмал авра тўнининг попукчаларини ўйнаб: «Отанг азалдан қизиқ табиатли одам эди» деб қўйди-ю, бирданига, ўзига яраша тантана маросимларида киядиган чопонининг тугмаларини қадаб ўтирган ёш амалдорга қараб, бирор нарса тўғрисида ташвиш тортгандай: «Хўш?» деди. Узоқ жимжит ўтирганидан лаблари ёпишиб қолган ёш йигит ўрнидан турди-да, ҳайрон бўлиб бошлиғига

¹ *Энергия* — давлат ходимининг асосий хислатидир.

² Француз сиёсий арбоби ва тарихчиси (1782—1847 йиллар).

³ Ёзучи хотин, католик динига кириб, Россиядан кўчиб кетган (1782—1859 йиллар).

⁴ 1715—1780 йиллардаги француз философи.

қаради. Аммо Матвей Ильич ўз ходимни бир карра эсанкиратганидан кейин, унга ҳечбир эʼтибор қилмай қўйди. Мансабдорларимиз ўз ходимларини эсанкиратишни умуман яхши кўрадилар: уларнинг бу мақсадга эришиш учун ишлатиладиган усуллари жуда хилма-хил. Жумладан қуйидаги усул жуда кўп қўлланилади, инглизлар айтгандай, «is quite a favourite»¹: мансабдор бирданига энг оддий сўзларни ҳам тушунмасликка ва ўзини кар қилиб кўрсатишга ҳаракат қилади. Масалан, у: «бугун қандай кун?» — деб сўрайди.

Унга камоли эҳтиром блан: «Бугун жума кун, жаноб олийлари» деб маʼлумот берадилар.

Мансабдор зўр бериб:

— А? Нима? Нима, нима? Нима деяпсиз? — деб яна такрорлайди.

— Бугун жума, тақ... сир.

— А? Нима? Жуманг нимаси? Қанақа жума?

— Жума тақ... сир, ҳафтанинг бешинчи кун.

— Эҳа, сен менга ўргатмоқчи бўласанми?

Матвей Ильич, либерал ҳисобланса ҳам, ҳарҳолда мансабдор бир киши эди.

У Аркадийга:

— Сен, азизим, губернаторникига зиёратга бор,— деди,— лекин шуни англагинки, мен буни ҳукмдорнинг олдида бориб салом қилиш зарур деган эски тушунчаларга эргашиб маслаҳат бераётганим йўқ, балки губернаторнинг ўзи яхши одам бўлгани учун айтаяпман; ундан кейин сен, албатта, бу ердаги одамлар блан ҳам танишмоқчидирсан... Сен айиқ эмассан, ахир? Губернатор индинга катта бал ўтказмоқчи.

— Сиз ҳам балда бўласизми? — деб сўради Аркадий.

Матвей Ильич деярлик таассуф блан:

— Губернатор бу бални мен учунгина берапти. Танца қиласизми? — деди.

— Танца қиламану, лекин яхши билмайман.

— Мана буниси чакки. Бу ерда яхши нозанинлар бор, ёш йигитнинг танца қилмаслиги айб. Буни ҳам

¹ Жуда яхши кўрилади (и н г л и з ч а).

мен эски тушунчалар юзасидан айтмайман: мен ақл оёқда бўлиши керак, деб асло ўйламайман. Лекин байронизм¹ кулгили бир нарса il a fait son temps².

— Йўқ-эй, тогажон, мен асло байрончилардан эмасман...

Матвей Ильич Аркадийнинг сўзини бўлиб:

— Мен сени бу ернинг хонимлари блан таништи-
раман, ўз қанотим остига оламан, кайф қиласан-а? —
деди ва мамнун бўлиб, кулиб юборди.

Шу орада хизматкор кириб, казенная палата³ раи-
си келганлигини хабар қилди.

Бу киши лаби буришган, хумор кўз бир чол бўлиб,
табиатни жуда яхши кўрар, айниқса у ёзни кўп суяр
эди. Бу чолнинг сўзича, «ёзда ҳарбир асалари ҳам
ҳар гулдан ўз тегишини олади...» дер эди.

Аркадий ташқарига чиқиб кетди.

Аркадий Базаровни аввал келиб тушган трактир-
дан топиб, уни губернаторникига боришга узоқ вақт
кўндиришга ҳаракат қилди. «Бошқа илож йўқ,— деди
ниҳоят Базаров.— Шатакка олма, олгандан кейин
кучим етмайди дема. Помешчикларни кўришга келган
эканмиз, кўрайлик!» Губернатор ёшларни очиқ чеҳра
блан қарши олди, лекин уларни ўтқизмади ва ўзи ҳам
ўтирмади. У жуда ҳовлиқма, шошқолоқ эди: у эрта-
лаб тор виц-мундирни киёиб, галстукни жуда тортиб
боғлар, овқатни чал-чулпа еб, чойни ҳам чала ичиб,
доим буйруқ бериш блан машғул бўларди. Губернада
ушга Бурдалу деган лақаб қўйишганди, аммо Бурдалу
отли машҳур француз воизига киноя қилиб эмас, бал-
ки бемаза аталага киноя қилиб берилган лақаб эди.

¹ XIX аср бошида Европа адабиётида ҳукм сурган бир оқим.
Бу машҳур инглиз шоири Байрон исми блан юритилади. Бу
оқим учун характерли сифат: шу замон жамиятига ғоят тескари
қараш, турмушдан ихлос қайтиш ва кўнгил овутиш учун жами-
ятдан ажралиб Европа маданиятининг таъсири блан ўзгармаган
элларга кетиб туриш бўлган.

² У ўз даврини кечирган.

³ Революциядан бурун Россияда губернанинг маъмурий бир
органи бўлиб, вазифаси солиқлар тўплаш, солиқ тақсим қилиб
солиш ва бошқа шунинг каби ишлар устидан назорат қилишдан
иборат бўлган.

У, Кирсанов блан Базаровни ўзиникига балга таклиф этди, икки минутдан кейин, уларни ака-ука деб ҳисоблаб ва уларни Қайсаровлар деб атаб, яна иккинчи марта таклиф қилди.

Аркадий блан Базаров губернаторникидан ўз уйларига қайтиб кетаётганларида кўчадан ўтиб бораётган аравадан мажорча чопон кийган паканароқ бир киши сакраб тушди-да, «Евгений Васильич!» деб Базаровга қараб ташланди.

Базаров йўлқадан кетиб борар экан:

— Э! Сизмисиз, Ситников жаноблари, қандай шамол учирди? — деди.

— Ҳеч кутилмаганда, тасодифий равишда, — деди Базаровга жавобан ва орқасига бурилиб, беш-олти марта аравасига қўл силтагандан кейин, бақириб, — орқамиздан юрабер, орқамиздан! — деди. — Бу ерда отамнинг бир иши чиқиб қолди, — деб давом этди ариқчадан сакраб ўтаётиб, — шунинг учун дадам менидан илтимос қилди... келганларингизни бугун эшитдим ва тушган жойларингизга ҳам бордим... (ҳақиқатан ҳам икки ўртоқ мусофирхонага келгандан кейин бурчаклари букланган, бир томонига французча, иккинчи томонига славянча шикаст хат блан Ситников деб ёзилган визит карточкасини олдилар). Губернаторникидан қайтаётган бўлсангиз керак деб ўйлайман? — деди.

— Ўйлаб туришнинг ҳожати йўқ, биз худди ўша кишиникидан келаяпмиз.

— Ия! Ундай бўлса менам у кишиникига боришим керак... Евгений Васильич, мени шеригингиз блан таништирсангиз...

Базаров йўлдан тўхтамай борар экан:

— Ситников, Кирсанов, — деб гингиллаб икковини таништирди.

Ситников, ён томондан юриб келиб ва жилмайиб, жуда олифта тўқилган қўлқопини аста-секин ечабошлаб:

— Жуда миннатдорман, сизнинг тўғрингизда жуда кўп эшитганман... Мен Евгений Васильичнинг эски танишларидан бўламан ва ҳатто шогирдлариман де-

сам ҳам бўлади. У киши менга бутунлай бошқача тарбия берганлар... Бунинг учун мен қарздорман.

Аркадий Базаровнинг шогирдига қараб қўйди. Унинг кичкинагина, лекин ёқимли чеҳрасида ташвиш ва ҳайронлик асари сезилар эди; кичкинагина, ичга ботгансимон кўзлари тикилиб ва жовдираб қарар, кулганда ҳам қандайдир ташвиш аралаш, ғайри табиий кулар эди.

Ситников гапини давом этдириб:

— Ишонасизми, Евгений Васильич менинг олдимда биринчи марта «ҳечқандай обрўли зотни этироф этиш керак эмас» деганида мен ўзимда ғоят катта шодлик ҳис қилдим... Гўё кўзларим эндигина очилгандай бўлди! Мана энди қидирган одамни топдим деб ўйладим. Айтгандек, Евгений Васильич, сиз бу ерлик бир хоним-никига албатта боришингиз зарур. Бу хоним сизнинг бутун гапларингизга тушунади ва боришингиз унинг учун катта бир байрам бўлади. Сиз, дейман, унинг тўғрисида эшитган бўлсангиз керак?— деди.

— Ким экан? — истар-истамас сўради Базаров.

— Кукшина, Eudoxie, Евдоксия Кукшина. Ажойиб бир зот. Том ма'носи блан ешапсірее¹ олдинги аёллардан. Биласизми? Юринглар, ҳозир ҳаммамиз ўшаникига бирга борамиз. У хоним худди шу ерда туради. Ўша ерда нонушта қиламиз. Ҳали нонушта қилмаган бўлсаларингиз керак?

— Йўқ ҳали.

— Жуда соз. Билсангиз, у хоним эридан ажралган, боши очиқ.

Базаров унинг сўзини бўлиб:

— Ўзи чиройликми? — деди.

— Йў... йўқ, чиройлик деб бўлмайди...

— Бўлмаса, нимага ҳадеб бизни уникига боргани қистаяпсиз?

— Шўхлик қилманг... Олдимизга бир шиша шампанский қўяди.

— Шундай денг! Тажрибали киши эканлигингиз

¹ Эркин, хурофотдан озод.

ма'лум бўлиб турибди. Айтмоқчи, отангиз ҳали ҳам откуп¹ блан шуғулланадиларми?

Ситников шошиб:

— Ҳа, откуп блан,— деди ва чийиллаб кулиб юборди.— Қани борамизми?

— Тўғриси айтганда билмадим.

Аркадий секингина:

— Сен бу ернинг одамларини кўрмоқчи эдингку, боргинда энди,— деди.

— Ўзларичи, Кирсанов жаноблари,— деди Ситников,— ўзлари ҳам марҳамат қилсинлар, ўзларисиз бўлмайдига.

— Ҳаммамиз бирдан борсак қандай бўлар экан?

— Ҳеч бокиси йўқ, Кукшина жуда олийжаноб хотин.

— Бир шиша шампанский бўлади, дедингми? — деб сўради Базаров.

— Бир эмас, уч шиша бўлади! Бунга мен жавоб бераман! — деди Ситников.

— Нима блан жавоб берасиз?

— Бошим блан.

— Ундан кўра отангизнинг ҳам'ёни блан жавоб берсангиз тузукроқ бўлар эди. Хайр, майли, борайликчи.

ҲШ

Авдотья Никитишна (ёки Евдоксия) Кукшина ***
шаҳарининг яқиндагина ёниб кетган (ма'лумки, бизнинг губернадаги шаҳарларимиз ҳар беш йилда бир марта ёниб туради) кўчаларидан бирида, Москва уйлари тахлитида солинган кичкина бир дворян уйида турар эди. Эшикдаги қийшиқ қоқиб қўйилган визит карточкаси² устида қўнғироқчанинг дастаси кўриниб турарди. Меҳмонларни даҳлизда хонимнинг оқсочими, ёинки дугонасими қарши олди: у бошига қалпоқча

¹ *Откуп* — давлатга тўланадиган солиқ ва тўловларни ҳукуматдан кўпроқ қилиб сотиб олиб, уларни ўзи ундириб олиш ҳуқуқи.

² *Визит карточкаси* — исм ва фамилия ёзилган карточка.

(чепец) кийган эди, бу эса уй эгасининг очиқдан-очиқ тараққийпарвар бир киши эканини кўрсатиб турар эди... Ситников, Авдотья Никитишна уйдаи, деб сўради. Қўшни бўлмадан:

— Сизмисиз, Victor? Кираверинг,— деган ингичка товуш эшитилди.

Чепец кийган хотин дарҳол ғойиб бўлди.

Ситников камзул устидан кийиб олган венгеркасини чаққонлик блан ечаётиб, Аркадий блан Базаровга бир қарадию:

— Мен ёлғиз эмасман,— деди.

— Майли *entrez*¹,— деб жавоб қилди ҳалиги овоз.

Йигитлар ичкарига кирдилар, улар кирган уй меҳмонхонадан кўра кўпроқ иш кабинетига ўхшар эди. Чанг босган стол устида ҳархил қоғозлар, хатлар, ҳали аксариси қирқилмаган қалин-қалин русча журналлар ётар эди. Ҳаржойда чекиб ташланган папирос қолдиқлари оқариб турарди. Оч-сарик сочлари тўзиган, устига бироз ғижимланган шойи кўйлак кийган, калтагина қўлларига катта-катта билакузук таққан, бошига тўр рўмол ўраган ёшгина хоним чарм диванда ёнбошлаб ётар эди. У, дивандан турди-да, сарғайиб кетган бахмал пўстинини ҳавсаласизлик блан елкасига ташлаб, эринчаклик блан:— саломатмисиз, Victor,— деди ва Ситников блан кўришди.

Ситников Базаровга тақлидан бўлиб-бўлиб:

— Базаров, Қирсанов,— деди-да, уларни хонимга тақдим қилди.

— Хуш келибсизлар,— деди Кукшина ва кичкинагина, қизарган бурнини кўтариб ва думдумалоқ кўзларини Базаровга тикиб.— Мен сизни танийман,— деб қўшимча қилди ва у блан ҳам кўришди.

Базаров афтини буриштирди. Эркинликка чиққан хонимнинг кичкинагина, савлатсиз жуссасида ҳечқандай хунуқлик йўқ эди-ю, аммо унинг чехраси бошқаларга аллақандай ёмон та'сир қилар эди. Ихтиёрсиз равишда ундан: «Сенга нима бўлди, қорнинг очми? Ё зерикаяпсанми? Ёинки қўрқаяпсанми? Нега бунча

¹ Киригиз (ф р а н ц у з ч а).

чиранаяпсан?» деб сўрагил келар эди. Ситниковга ўхшаш унинг ҳам ичши доим бир нарса тирнаб турар эди. У гапирганида ва юрганида ўзини жуда эркин, бетакаллуф тутса ҳам, ҳамма ҳаракати ўзига ёпишмасди; у ўзини оққўнгил ва содда киши деб ҳисобласа керак. Лекин нима қилмасин, назарингизда, худди шуни қилишни истамагандек бўлиб кўринар эди. Унинг ҳамма характери, болалар айтгандай жўрттага қилингандай, ғайри оддий ва ғайри табиийдай туйиларди.

— Ҳа, ҳа, мен сизни танийман, Базаров,— деб такрорлади у яна (кўпгина вилоят ва Москва хонимлари сингари у ҳам эркак блан биринчи танишгандаёқ унинг фамилиясини айтар эди), кейин:

— Сигара чекасизми? — деди.

— Сигарка ўз йўли блан,— деди креслога ўзини аллақачон ташлаб, оёғини юқори кўтариб ётган Ситников.— Бизни нонушта қилдиринг. Қорнимиз ҳаддан ташқари оч; бир шиша шампанский ҳам буюринг.

— Танпарварсиз-а,— деди Евдоксия ва кулиб юборди. (У кулганда устки милки кўриниб турарди). Кейин: — Тўғри эмасми, Базаров, танпарвар-а?

— Мен маишатни яхши кўраман,— деди гердаийб Ситников,— бу менинг либерал бўлишимга халал бермайди.

— Йўқ, халал беради, халал беради! — деб хитоб қилди Евдоксия, аммо ўша онда оқсочига нонушта ва шампанский олиб келиш тўғрисида буйруқ берди. Кейин Базаровга мурожаат қилиб: — Сиз бу тўғрида қандай деб ўйлайсиз? Менинг фикримга қўшилсангиз керак дейман,— деди.

— Йўқ-э,— деб э'тироз қилди Базаров,— ҳатто химия нуқтаи назардан ҳам, бир бурда нондан кўра бир парча гўшт афзал.

— Сиз химия блан шуғулланасизми? Бу менинг энг севган ишим-ку. Мен ҳатто ўзим бир хил мой (мастика) ўйлаб чиқардим.

— Мой дейсизми? Сиз-а?

— Ҳа, мен. Биласизми, қандай мақсад блан? Қўғирчоқ қилиш учун, калласи синмасин деб. Менам

тажрибакор бир аёлман. Лекин ҳозирча бунинг ҳаммаси тайёр эмас. Ҳали Либихнинг китобини ўқиб чиқиш керак. Айтгандай, сиз Кисляковнинг «*Московские Ведомости*»да («Москва газетаси») хотин-қизлар меҳнати тўғрисида ёзган мақоласини ўқидингизми. Албатта ўқиб кўринг. Сизни хотин-қизлар масаласи қизиқтиради-ку. Мактаблар ҳамми? Ўртоғингиз нима иш блан шуғулланади? Оти нима?

Кукшина хоним, жавобни ҳам кутмасдан нозли илтифотсизлик блан, эрка болалар ўз мураббийлари блан гаплашгандай кетма-кет савол берарди.

Аркадий:

— Менинг исмим Аркадий Николаич Қирсанов, мен ҳечнарсa блан шуғулланмайман,— деди.

Евдоксия хоҳолаб кулиб юборди.

— Мана бу ишингиз жойида! Сиз чекмайсизми? Виктор, биласизми, мен сиздан хафаман.

— Нима учун?

— Эшитишимча сиз яна Жорж Санд¹ни мақтай бошлаган эмишсиз. Орқада қолган бир хотин-да, бошқа нима бўлар эди! Қандай қилиб уни Эмерсон² хоним блан тенглаштириб бўлади! У на тарғиб, на физиология ва на бошқа масалаларда ҳечқандай фикр эгаси эмас. Менинг имоним комилки, у ҳали эмбриология тўғрисида бирор нарса ҳам эшитгани йўқ. Бизнинг давримизда бунинг билмасдан туриб, қандай яшаш мумкин? Оҳ, Елисеевич, бу ҳақда қандай ажойиб мақола ёзибди-я! Буюк бир жаноб экан-да! (Евдоксия «киши» дейиш ўрнига доим «жаноб» сўзини ишлатарди) Базаров, менинг ёнимга,— диванга ўтирсангизчи, эҳтимол, билмасиз, мен сиздан жуда қўрқаман.

— Нега энди? Бизгаям айтинг-да.

¹ 1801—1876 йиллардаги машҳур француз авторини. Ўзининг биринчи романларида никоҳ ва оила масалаларида мешчанлик — черков асосларига қарши чиқиб, эркин никоҳ блан эркин муҳаббатни ҳимоя қилган. Бу кишининг асарлари Россияда ҳам яхши қарши олинган ва 60 йилларда унинг тарафдорлари кўп бўлган.

² 1803—1883 йиллардаги Америка ёзучисини ва философини. Бу кишининг ўз асарларида асосан шахс талабларига ва унинг кишилиги тарихидаги аҳамиятига кўп диққат этган.

— Сиз хавфли жанобсиз: сиз шафқатсиз танқидчисиз. Ё раббим! Қизиқман-а, худди қишлоқи помешчик хотиндай гапираяпман-а. Айтгандек, мен ростдаман помешчик хотипман. Мулкимни ўзим идора қиламан. Биласизми, оқсоқолим Ерофей ажойиб бир зот, худди Купернинг Патфайндерининг¹ ўзгинаси-я: жуда дангалчи одамда! Мен бу ерга бутунлай кўчиб келдим, лекин шаҳарнинг мазаси йўқ экан, шундай эмасми? Аммо на чора?

Базаров совуққонлик блан:

— Шаҳар шаҳарда,— деб қўйди.

— Бутун турмуш майда манфаатпарастликдан иборат — ана шуниси ёмон! Мен илгарилари қишни Москвада ўтказардим... Лекин ҳозир у ерда менинг содиқ Кукшин афандим туради. Энди Москванинг ўзиям... нима десам бўлади — илгариги Москва эмас. Мен четэлларга бориб келсам дейман; ўтган йил тай-ёргардик кўриб эдим, лекин боролмай қолдим.

— Парижга бўлса керак? — деди Базаров.

— Ҳа, Парижга, Гейдельбергга ҳам.

— Гейдельбергга бориб нима қиласиз?

— Кечирасиз, у ерда Бунзен² бор!

Базаров бунга ҳечқандай жавоб қайтараолмади.

— Ріегге Сапожниковни... биларсиз?

— Йўқ, билмайман.

— Кечирасиз, ріегге Сапожников... доим Лидия Хостатова /хонимникида ҳам бўлади.

— Мен у кишиниям билмайман.

— Хуллас, Сапожников жаноблари мени узатиб бормоқчи бўлди. Худога шукур, мен озодликка чиқдим, менинг бола-чақам йўқ... Нима дедим: худога шукур! Майли, барибир эмасми.

Шу пайтда Евдоксия ўзининг тамаки тутунидан сарғайиб кетган бармоқлари блан тамаки ўради-да, уни тили блан ёпиштириб бўлгач сўрди ва чекди. Патнис кўтариб оқсочи кирди.

¹ 1785—1851 йиллардаги Шимолий Америка ёзучиси. Бу киши Шимолий Америка шаҳарлари турмушидан олиб ёзилган романлари блан шуҳрат қозонган.

² XIX асрнинг энг буюк химикларидан бири.

— Мана, нонуштаям тайёр! Бироз тановул қилиб олсак нима дейсиз? Виктор, шишани очинг, бу сизнинг вазифангиз.

— Ҳа, менинг вазифам, менинг,— деди Ситников тўнғиллаб, яна чийиллаб кулиб юборди.

— Бу ерда яхши нозанинлардан борми? — деб сўради Базаров, учинчи қадаҳни ичаркан.

Евдоксия унга жавобан:

— Бору, ҳаммасиям жуда пуч аёллар, Масалан, топ атиё¹ Одинцова — ёмон эмас. Шуниси борки, у ғалатиноқ ном чиқарган... Униси ҳам майли-ю, унда ҳечқандай эркин фикр қилиш, ҳечқандай кенг муҳокама йўқ, унинг бутун тарбиясини бошдан-оёқ ўзгартириш керак бўлади. Мен бу тўғрида ўйловдим, хотин-қизларимизнинг тарбияси жуда ёмон,— деди.

— Уларни сиз ҳечнима қилаолмайсиз,— деб гапга аралашди Ситников,— улардан нафратланиш керак, мен улардан мутлақо нафратланаман. (Бировни ёмон кўриш ва уни ҳаммага эшитдириб айтиш мумкин бўлган жойда Ситников жуда хурсанд бўлар эди. У айтишса хотин-қизларга қаттиқ ёпишар, аммо бирнеча ойдан кейин хотини олдида, хотини князь Дурдолео-совлар) наслидан бўлгани учун, унинг олдида тиз чўкиш тўғри келишлигидан беҳабар эди). Улардан биттасиям бизларнинг суҳбатимизга тушуниш даражасида эмас; биттасиям бизнинг, биз жиддий, эркакларнинг, тилга олиб сўзлашимизга арзимайди! —

— Ҳа, уларга бизнинг суҳбатимизни тушуниш бутунлай керак эмас,— деб қўйди Базаров.

Евдоксия сўзга аралашиб:

— Сиз ким тўғрисида гапираяпсиз? — деб сўради.

— Гўзал нозанинлар ҳақида..

— Нучук? Демак, сиз Прудоннинг фикрига қўшилар экансиз-да?

Базаров, ғурур блан қоматини ростлаб олди-да:

— Мен ҳечкимнинг фикрига қўшилмайман, менинг ўз фикрим бор,— деди.

Ситников, хушомадгўйлик қиладиган кийшиси

¹ Менинг дўстим.

ҳузурида шартта гапириш фурсати келганидан шодланиб:

— Йўқолсин обрўли зотлар! — деб қичқириб юборди.

— Аммо Макалей ўзи, — деб Кукшина гап бошламоқчи бўлган эди, Ситников қичқириб:

— Йўқолсин Макалей! Сиз ҳали шу бўлмағур хотинларни ёқламоқчи бўласизми? — деди.

— Бўлмағур хотинларни эмас, хотин-қизлар ҳуқуқини ёқлайман, бу ҳуқуқни танимда бир томчи қоним қолгунча ёқлашга онт ичганман.

— Йўқолсин! — деди-ю Ситников, кейин тўхтаб қолди-да, сўнгра: — мен уларни инкор этмайман, — деб қўйди.

— Йўқ, менимча, сиз славянфил!

— Йўқ, мен славянфил эмасман, гарчи, албатта...

— Йўқ! Йўқ! Йўқ! Бекор гап, сиз славянфилсиз. Сиз Домостройнинг¹ шогирдларидансиз. Сиз қўлингизга қамчини ушлаганингизда ҳам бўларди!

— Қамчи-ку яхши нарсая, аммо, — деди Базаров, — энг сўнгги томчига қараб қолдик...

Евдоксия унинг сўзини бўлиб:

— Нима дедингиз? — деб сўради.

— Шампанскийнинг томчисига, муҳтарам Авдотья Никитишна, шампанскийнинг деяпмиз, сизнинг қонингиз томчисига эмас.

Евдоксия сўзини давом этдириб:

— Бировлар хотин-қизларга ҳужум қилиб гапирганда мен бепарво қулоқ солиб тураолмайман: бу — яхши эмас, яхши эмас, уларга ҳужум қилгандан кўра Мишленинг *De l'amour*² китобини ўқиб чиқинглар. Бу ажойиб бир асар! Ажойиб! — деди. Кейин жуда ғалати бир ноз блан қўлини диваннинг ғижимланган

¹ Онявий ҳаёт қоидалари тўғрисида қадимги рус мажмуаси. Бунга мувофиқ, онла ичида унинг бошлиғи ҳоким бўлиб, аёл киши жуда қамситилиши керак бўлган.

² Француз тарихчиси ва публицисти. Бу киши ўзининг бир-қанча тарихий асарларида либерализм ғояларини тарғиб қилган. «*De l'amour*» — «Муҳаббат тўғрисида».

ёстиғига ташлаб: — Афандилар, энди ишқ-муҳаббат тўғрисида гаплашайлик,— деб қўшиб қўйди.

Бирданига ҳамма жим бўлиб қолди.

— Йўқ, ишқ-муҳаббат тўғрисида гаплашишнинг нима кераги бор,— деди Базаров,— сиз ҳали Одинцова тўғрисида гап очган эдингиз шекилли... Унинг отини шундай деб атадингиз шекилли? Бу хонимнинг ўзи ким?

— Жонон! Жонон! — деди Ситников чийиллаб,— мен ҳали сизни таништираман. Жуда ақллик, бой хотин, ўзи тул. Афсуски, у ҳали унчалик маълумот эгаси эмас: у бизнинг Евдоксиямиз блан яқинроқ танишганда яхши бўларди. Сизнинг саломатлигингизга ичаман, Eudoxie! Уриштирайлик! «Et toc, et toc, et tin-tin-tin! Et toc, et toc, et tin-tin-tin!!»¹

— Victor. Сиз жуда шўхсиз.

Нонушта узоқ давом этди. Шампанскийнинг биричи шишасидан кейин иккинчиси, учинчиси ва ҳатто тўртинчиси келди... Евдоксия тинмай шақиллаб гапирaverди. Ситников ҳам ундан қолишмади. Улар никоҳ нима — хурофатми, ёинки жиноят; одамлар қандай туғилади — бир хилдами, ёки йўқ; шахсият зотан нимадан иборат, деган масалалар тўғрисида жуда кўп гапирishiди. Ниҳоят, иш шунга бориб етдики, ичган виносининг та'сири блан тамом қизариб кетган Евдоксия, созланмаган пионинани ялпоқ тирноқлари блан чалиб, бўғиқ товуш блан аввал лўлича ашула, кейин эса Сеймур-Шиффнинг: «Мудрайди уйқида Гранада» деган романсини айтди. Ситников эса, бошини шарф блан боғлаб олиб, ашуланинг

«Лабларимиз жипслашди

Ширин ўпишмоқ учун».

деган бандга келганда эс-ҳушини йўқотган ошиққа тақлид қилиб ўтирди.

Ниҳоят, Аркадий чидаб тураолмади. У ҳаммага эшитдириб:

— Жаноблар, энди буниси жинниликка айланиб кетди,— деди.

¹ Қадаҳлар жаранглашига тақлид қилиб айтилган ашула.

Кўпроқ шампанский блан овора бўлиб, суҳбатга ора-сирагина кулги гаплар қистириб ўтирган Базаров қаттиқ бир эснади-да, ўрнидан туриб, уй эгаси блан хайрлашмасданоқ Аркадий блан бирга чиқиб кетди. Уларнинг орқасидан Ситников ҳам югуриб чиқди.

У гоҳ Аркадийнинг, гоҳ Базаровнинг олдига югуриб ўтиб:

— Хўш, қалай? Нима дейсиз? Мен сизларга айтмадимми: ажойиб зот деб! Мана шунақа аёллардан бизда кўпроқ бўлса эди! Евдоксия ахлоқда ўриак бўладиган аёл,— деди.

Шу топда улар қовоқхона олдидан ўтиб борар эдилар. Базаров қовоқхонани қўли блан кўрсатиб:

— *Сенинг* отангнинг мана бу жойи ҳам ахлоққа ўр-нак бўладиган жойми? — деб қўйди.

Ситников яна чийиллаб кулди. У ўзининг насл-насабидан уялар ва Базаровнинг қўққисдан сенсирашидан хурсанд бўлишини ҳам, хафа бўлишини ҳам билмади.

XIV

Бирнеча кундан кейин губернаторникида бал бўлди. Матвей Ильич ҳақиқий «байрам қаҳрамони» эди. Губерна оқсоқоли (предводители) ўзининг фақат Матвей Ильичнинг ҳурмати учунгина келганини ҳаммага ва ҳаркимга бирма-бир айтиб юарди. Губернатор эса, ҳатто балда ҳам бир жойда қотиб туриб бўлса ҳам, «буйруқ бериш» блан овора эди. Матвей Ильичнинг хуш муомаласини фақат унинг улуғворлигига бараварлаштирса мумкин эди. У ҳарбир кимсани — ба'зиларни ёлгон, ба'зиларни эса ҳурмат блан эркалади; хонимларга «*en vrai chevalier français*»¹ деб хушомад қилар ва мансабдорларга хос тўхтовсиз, жаранглаган овоз блан, қаҳ-қаҳлаб кулгани-кулган эди. У, Аркадийнинг орқасига қоқиб, уни баланд овоз блан «жиянгинам» деб атади, эскирган фрак кийган Базаровга юзакигина, лекин лутфан кўз ташлаб, тушуниб бўлмайдиган, лекин ёқимли қилиб тўнғиллаб бир-икки сўз қилди, унинг сўзларидан фақат «мен»... ва «жа» деган нарсаларни анг-

¹ Чин француз кавалеридек.

лаш мумкин эди, холос. Ситниковга эса қўлини чўзди-ю, лекин тескари ўгирилиб кулиб қўйди. Ҳатто балга ҳеч ясан-тусансиз кир қўлқоп кийиб, аммо сочига жаннат қуши қадаб келган Кукшинага ҳам «enchante»¹ деб қўйди. Залда одам кўп, йигитлар ҳам сероб эди. Оддий одамлар деворга қапишиб туришар, ҳарбийлар эса зўр бериб танца қилар эдилар. Ҳарбийлардан айниқса биттаси жуда берилиб танца қиларди, бу киши олти ҳафтача Парижда туриб, «zut», «Ah fichtrrre», «pst, pst, mon bibi» ва бошқа шу сингари гапларни ўрганиб келган ва бу сўзларни жуда келиштириб, чинакам парижча *олимптагарчилик* блан талаффуз этар ва шу блан бирга «si j'aurais» дейиш ўрнига, «si j'avais» деб айтар, «absalument»² сўзини «албатта» ма'носида истемол қилар эди. Хуллас, французчани великорус — француз шеваси блан, я'ни французлар бизларга: бизнинг тилимизда фаришта сингари, «comme des anges»³ гапирасиз, деб айтишга эҳтиёж йўқлигини билганларидан улар биздан куладиган шева блан гапирар эди.

Аркадий, билганимизча, танцага уста эмас эди. Базаров эса бутунлай танца қилмас эди: улар иккови ҳам бир бурчакка кириб олган эдилар, улар ёнига Ситников ҳам келиб қўшилди. Ситников ҳарбир ўтган кишига нафрат блан қарар ва заҳарханда пичинглар отиб, беибо уёқдан-буёққа қарар ва шундан роса ҳузур қилаётгандай кўринар эди. Шу пайтда бирданига унинг чехраси ўзгарди ва Аркадийга бурилиб, гўё довдираб қолган кишидек, «Одинцова келди» деди.

Аркадий бурилиб қараган эди, зал эшиги ёнида турган қора куйлакли, новча аёлни кўрди. Бу хоним ўзининг келишган қадди-қомати блан Аркадийни ҳайратда қолдирди. Унинг очик қўллари бениҳоят келишган гавдаси бўйлаб осилиб турарди; ярқираб турган сочларидан елкалари устига чиройли бўлиб фукция⁴ гулининг новдачалари солиниб тушган эди. Унинг бироз дўнг, оппоқ пешонаси тагидан нурли кўзлари ўйчан

¹ Мафтун бўлдим.

² Мутлақо деган сўздир.

³ Фаришта каби, я'ни жуда тўғри.

⁴ Уйда ўстириладиган чиройли гул.

эмас, осойишта, ма'ноли қараб турар, лабларида эса ҳиёл табассум бор эди. Унинг юзида қандайдир мулоҳимгина, юмшоқгина куч борлиги сезилиб туради.

Аркадий Ситниковдан:

— Сиз у блан танишмисиз? — деб сўради.

— Юзакигина. Истасангиз мен сизни таништириб қўяй?

— Майли... шу ўйин тамом бўлгандан кейин.

Базаров ҳам Одинцовага диққат блан назар ташлади.

— Бу қандай қомат-а? — деди у. — Бошқа хотинларникига сра ўхшамайди.

Ўйин тамом бўлгандан кейин Ситников Аркадийни Одинцова олдига бошлаб борди; лекин Одинцова блан ўзи ҳам яқин таниш бўлмаса керак, гапидан адашиб қолди. Одинцова ҳам унга бироз таажжубланиб қаради. Аркадийнинг фамилиясини эшитганидан кейин, Одинцованинг юзида қандайдир шодлик асари пайдо бўлди. У, Аркадийдан «Сиз Николай Петровичнинг ўғли эмасмисиз?» деб сўради.

— Ҳа, худди шундай.

Одинцова сўзида давом қилиб:

— Мен отангизни икки марта кўрганман, лекин у киши тўғрисида кўп эшитганман. Сиз блан танишувимга жуда хурсандман, — деди.

Шу орада қандайдир бир ад'ютант Одинцованинг олдига югуриб келиб, танцага таклиф қилди. Одинцова розилик билдирди.

Аркадий эҳтиром блан:

— Сиз ҳам танца қиласизми? — деб сўради.

— Ҳа, танца қиламан. Сиз мени танца қилмайди деб ўйловдингизми? Ёинки қариб қолган деб билдингизми?

— Кечирасиз, ҳеч-да... Ундай бўлса мазуркага сизни таклиф қилишга ижозат беринг.

Одинцова мулоҳимгина кулди-да, марҳамат, деди ва Аркадийга кибр блан эмас, эрга теккан қизлар ёш укаларига қандай қарасалар, шундай қараб қўйди.

Одинцова Аркадийдан сзгина каттароқ бўлиб, йигирма тўққиз ёшга кирган эди, лекин Аркадий, улар

ўртасида бўлган, ёш тафовути анча катта бўлгандай, унинг олдида ўзини мактаб талабаси ёки оддий студент деб ҳис қилар эди.

Шу орада Одинцова олдига савлатли бир қиёфали Матвей Ильич келиб қолди ва унга бирнеча оғиз хушомад гап қилди. Аркадий ўзини бир четга тортдию, лекин Одинцовадан ҳеч кўзини олмади, танца вақтида ҳам ундан кўзини узмади. Одинцова мансабдор билим қандай тортинмай гаплашган бўлса, ўзи билан биргаликда танца қилуши ҳарифи билан ҳам шундай тортинмай гаплашар эди. У бирнеча марта секингина четга бурилиб қаради ва бир-икки марта секингина кулиб қўйди. Унинг бурни ҳамма русларнинг бурнига ўхшаш, сал катта ва терисининг туси ҳам жуда тоза эмас эди. Шунга қарамасдан, Аркадий бундай гўзал хотинни шу дамгача ҳечқачон кўрганим йўқ эди, деган фикрга келди. Унинг товуши Аркадийнинг қулоғидан ҳеч нари кетмас эди: унинг қўйлак бурмалари ҳам Аркадийнинг кўзига қандайдир бошқача, бошқа хотинларникидан кўра хушбичимроқ ва кенгроқ бўлиб, айти замонда унинг тан ҳаракатлари ҳам жуда майин, табиий бўлиб кўринар эди.

Аркадий, мазурка бошланиши биланоқ, хонимнинг ёнига келиб ўтирганида юрагида қандайдир жасоратсизлик сезар ва гап бошламоқчи бўлиб, қўли билан сочларини тузатиб қўяр ва ҳечбир сўз тополмас эди. Лекин у узоқ тортиниб ва ҳаяжонланиб ўтирмади: Одинцованинг осойишталиги унга ҳам таъсир қилди: орадан чорак соат ҳам ўтмасдан отаси, амакиси, Петербург ва қишлоқ ҳаёти тўғрисида бемалол ҳикоя қилиб бера бошлади. Одинцова эса, қўлидаги елпиғичини гоҳо сал очиб, гоҳо ёпиб унинг гапига астойдил қулоқ солар; бўлак йигитлар келиб Одинцовани танцага таклиф қилгандагина Аркадийнинг гапи узилиб қоларди. Ситников ҳам уни икки марта танцага таклиф қилди. Одинцова танца қилиб бўлиб яна Аркадийнинг ёнига келиб ўтирар, яна елпиғичини қўлига олар ва яна боягидек аста нафас олар эди. Аркадий эса, унинг ёнида ўтиришни, унинг кўзларига, гўзал манглайига, мулойим, жиддий ва ақлли юзига қараб гаплашишни ўзи учун

жатта бахт деб санаб, яна гапини давом қилдирар эди. Одинова ўзи кам гапирар, лекин унинг сўзларидан турмушни яхши билганлиги англашилиб турар эди. Унинг ба'зибир сўзларидан Аркадий, бу ёш аёл кўп ишларни бошидан кечирган экан, деган хулосага келди...

Одинова Аркадийдан:

— Ситников афанди сизни менинг олдимга олиб келган вақтда ким блан гаплашиб турган эдингиз? — деб сўради.

Аркадий ҳам:

— Сиз уни кўрибмидингиз? — деб сўради. Кейин: — истараси иссиқ йигит-а, шундай эмасми? Бу киши Базаров деган одам, менинг дўстим бўлади, — деди.

Аркадий «ўз дўсти» тўғрисида сўзлайбошлади.

У, Базаров тўғрисида шунча муфассал ва шу даражада завқ блан сўзладики, Одинова унинг томонига бурилиб олиб, диққат блан унга тикилди. Мазурка ҳам тугай деб қолган эди. Аркадий эса, хонимдан ажратилиши келмасди: у бир соатча умрини шундай яхши ўтказдики, тўғри Аркадий бутун шу вақт ичида гўё Одинова унга лутф қилгандай, гўё Одиновага миннатдорлик билдириши керак бўлгандай ҳис қилди... Лекин ёш зораклар бундай туйғудан озор топмадилар.

Музыка товуши тинди. Одинова ўрнидан тураётди:

— Менг¹, сиз меникига боришни ва'да қилувдингиз, дўстингизни ҳам бирга обкелинг. Ҳечбир нарсага ишонмасликка жур'ат этадиган киши блан кўришиб суҳбатлашиш мен учун жуда мароқли бўлади, — деди.

Губернатор Одинованинг олдига келиб кечки овқат тайёр бўлганини билдирди ва ғамхўрлик блан унга қўлини узатди. Губернатор блан кетаётди, Одинова орқасига бурилиб сўнгги марта Аркадийга бош силкиди ва жилмайиб қўйди. Аркадий та'зим блан унга бош эгиб, орқасидан қараб қолди (хонимнинг кулранг тус бериб, ярқираб турган қора шойига ўралган қомати Аркадийга жудаям хушбичим бўлиб кўринди!) ва «шу онда у энди, менинг дун'ёда борлигимни ҳам эсидан

¹ Раҳмат.

чиқариб қўйган бўлса керак» деб ўйлаб, кўнглида қандайдири кўникиш ҳисси борлигини сизди.

Аркадий бурчакка қайтиб келиши блан Базаров:

— Хўш, қалай? Маза қилдингми? Мана ҳозиргина битта жаноб бу хоним ҳай-ҳай-ҳай деб ўтирган эди, лекин у жаноб ҳам аҳмоққа ўхшайди. Хўш, сенингча ҳам, ҳақиқатан ҳай-ҳай-ҳай эканми?— деди.

Аркадий унга жавоб бериб:

— Мен бу гапни унча тушунолмадим,— деди.

— Ана холос! Нақадар ма'сумлик-а!

— Ундай бўлса мен сенинг жанобингга тушунаолмайман. Одинова шубҳасиз жуда мулоийм, лекин у ўзини шу қадар совуқ ва шу қадар сипоҳ тутадик...

— Писмиқ одам... биласанми!— деб унинг сўзини бўлди Базаров,— сен уни совуқ деяпсан. Маза деганинг ҳам ўша совуқликда бўлади-да. Мороженоени яхши кўрасанми ўзинг?

— Эҳтимол,— деди Аркадий,— бу тўғрида мен ҳеч нима деяолмайман. У сен блан танишмоқчи, мендан сени ўзиникига оборишни илтимос қилди.

— Менинг тўғримда унга нималар деганингни биламан! Ҳарҳолда, яхши иш қилибсан. Мени олиб бор. У ким бўлса ҳам — губернанинг фариштасими, ёхуд Куқшина сингари «эркин яшовчи» бир аёлми, майли, аммо мен уники сингари яғринни анчадан бери кўрганым йўқ.

Базаровнинг пасткашлиги Аркадийни ранжитди. Аммо у, кўп дўстлардек, дўстининг ўзига ёқмаган ода-ти учун та'на қилмади... У секин гапириб:

— Сен нима учун аёлларда эркин фикр бўлиши мумкин эмас, дейсан?— деди.

— Шунинг учун ҳамки, биродар, менинг тажрибаларимга кўра, аёллар ўртасида фақат майиб кишиларгина эркин фикр қилади.

Шу блан суҳбат тугади. Иккала ёш йигит кечки овқат тамом бўлиши бланоқ дарров жўнаб кетишди. Куқшина эса асабий қаҳр блан, бироз ҳайиққани ҳолда улар кетидан кулиб қолди: на Базаров ва на Аркадий унга э'тибор қилмаганлиги ўзига жуда алам қилди. У, балда ҳаммадан кейин қолиб, тунги соат тўртларга:

ча Ситников блан парижчасига полька-мазуркага танца қилди. Шу ибратли тамоша блан губернаторнинг байрами ҳам тамом бўлди.

XV

Эртасига Базаров блан Аркадий Одинцова тушган мусофирхонанинг зинапоясидан чиқаётиб, Базаров Аркадийга:

— Кўрайликчи, бу зот сутэмарларнинг қайсибир туркумига мансуб экан. Кўнглим бу ерда бирор нома¹-қул иш борлигини сезаётинпти,— деди.

— Мен сенга ҳайронман! Нега дегин? Сен Базаров бўлатуриб ҳалиги тор ахлоққа эргашгансан, ҳолбуки бун...

Базаров э²тиборсиз равишда унинг сўзини бўлиб:

— Қизиқсан-а! Биз ва бизга ўхшаш одамлар учун «нома¹қул» сўзи «ма¹қул» деган ма¹нони англатганини билмайсанми? Демак, бир нарса бор. Бугун ўзинг, Одинцова жуда ғалати қилиб эрга тегибди деб, айтмадингми. Менимча, бой чолга тегиш — ғалати иш эмас, балки, аксинча, оқилона иш. Мен шаҳардаги миш-миш гапларга ишонмайман, лекин мен, ма¹рифатли, губернаторимиз айтгандек, бу гаплар рост деб ўйлашни яхши кўраман,— деди.

Аркадий, ҳечнима деб жавоб бермади ва бўлманинг эшигини тақиллатди. Ливрея¹ кийган ёш бир хизматкор иккаласини ҳам катта бўлмага бошлаб кирди. Бўлма, рус мусофирхоналарининг ҳамма бўлмалари сингари, яхши ясатилмаган, аммо гуллар қўйилган эди. Тезда эрталабки оддий кийимда Одинцованинг ўзи пайдо бўлди. У баҳорги офтоб нурида яна ҳам ёшроқ бўлиб кўринар эди. Аркадий Базаровни унга таништириди ва Базаровнинг гўё бироз уялинқираб турганига жуда ҳайрон бўлди. Одинцова эса, худди кечагидек хотиржам эди. Ўзининг уялганини Базаров ўзи ҳам сезди ва бу нарса унга алам қилди. «Ана холос! Хотинкишидан уял эмиш!» деб ўйлади ва диванга ўтириб, Ситниковдан ҳечбир қолишмасдан, муболаға блан та-

¹ Дворян ва буржуа оилаларида уй хизматкорларига хос кийим.

каллусиз сўзга киришди. Одинцова эса, ўзининг равшан кўзларини ундан узмай қараб турарди.

Анна Сергеевна Одинцова машҳур чиройлик, фрибгар ва қиморбоз Сергей Николаевич Лоқтевнинг қизи эди. Бу одам Петербург блан Москва шаҳарларида ўн-беш йилча тўс-тўполон қилиб, давр-даврон суриб донг чиқазиб, правардида бор-йўғини қартага ютқазиб қўйгандан кейин қишлоққа кўчиб боришга мажбур бўлди ва тез орада шу ерда вафот қилди. Ундан жуда озгина мерос блан иккита қизи: йигирма яшар Анна блан ўн икки яшар Катерина қолди. Уларнинг, камбағаллашиб қолган князьлардан Х... уруғига мансуб бўлган оналари, оталари ҳали бардам вақтидаёқ Петербургда ўлиб кетган эди. Отаси ўлгандан кейин Аннанинг аҳволи жуда оғирлашди. Унинг Петербургда олган ғоят гўзал тарбияси уни қоронғи қишлоқ ҳаётидан уй-рўзгор ишларининг машаққатларига яроқли қилиб мостланмаган эди. У бутун теварак-атрофда ҳечкимни танимас, маслаҳат сўрарлик ҳечкимни йўқ эди. Отаси қўни-қўшниларни блан алоқа қилишдан қочар, у қўшнилари, кўшнилари эса уни, ҳарқайси ўзича ёмон кўрар эди. Шундай бўлса ҳам Анна бошини йўқотмади: холаси княжна Авдотья Степановна Х-ни дарҳол олдига чақириб олди. Бу кампир жуда баджаҳл ва такаббур бўлиб, жияниникига кўчиб келгандан кейин уйдаги энг яхши бўлма-ларни ўзи олиб, эрталабдан кечгача ғиди-биди қилиб, ҳаммани безор қилар ва ҳатто боғчага сайр қилишга чиққан вақтларида ҳам ўзи ёлғиз чиқмай, бирдан-бир крепостной кишиси бўлган бадқовоқ ва устига зангор позумент тақилган малларанг эски ливрея блан учбурчак қалпоқ кийган лакейни эргаштириб чиқарди. Анна эса, холасининг бутун қилиқларига сабр блан чидаш бериб, синглисини тарбиялаш блан шуғулланар ва шу қоронғи бурчакда умр кечиришга кўникиб қолгандай кўринарди... Аммо унинг тақдири бошқача экан. Иттифоқо уни Одинцов деган қирқ олти ёшлар чама-сидаги жуда бой бир киши кўриб қолди, бу одам табиати қизиқ, васвас, семиз, вазмин ва серқовоқ бўлса-да, лекин ақлли ва ювош бир киши эди. У, Аннага хуштор бўлиб, унинг қўлини сўради. Анна унга рози бўлиб,

иккови олти йилча бирга туришди. Одинцов ўлаётганида бутун бойлигини Аннага васият қилиб қолдирди. Анна Сергеевна Одинцов ўлгандан кейин бир йилгача қишлоқдан чиқмади. Кейин синглиси блан чэт элларга кетди, лекин Германиядан бошқа ерда бўлмади. Унда ҳам зерикиб,*** шаҳарида қирқ чақиримча наридаги ўзининг яхши кўрган Никольский қишлоғига қайтиб келди. Бу ерда унинг яхши ясалган чиройли уйи, ажойиб боғчаси, гулхонаси бор эди: марҳум Одинцов, тирик вақтида, ўзидан ҳечнарсани аямасди. Анна Сергеевна шаҳарга кам борарди, кўпинча иш блан бориб, тезда қайтиб келар эди. Губернада уни ёмон кўришарди, унинг Одинцовга тегиши ҳақида кўп гаплар бўлиб, унинг тўғрисида ҳархил бўлмағур гаплар тарқатишди: у отасининг фрибгарлик ишларига ёрдам қилар эди; чет элларга ҳам бекордан-бекорга борган эмас, балки бахтсизлик оқибатларини яшириш зарур бўлгани учун борган... дейишар эди дарғазаб бўлган кишилар. «Бнласизми, тегирмондан ҳам бутун чиқади» дердилар унинг ҳақида. Губернанинг машҳур аскиячиси эса: «игнанинг тешигидан ҳам ўтади» деб қўшимча қиларди. Бу гапларнинг ҳаммаси унинг қулоғига етиб турса ҳамки, бу гапларга сра э'тибор қилмас, чунки у табиятан анча эркин ва жасур аёл эди.

Одинцова креслога суяниб, қўлларини чалмаштириб, Базаровнинг гапини тинглаб ўтирар эди. Базаров эса, одатдагидан кўра кўпроқ гапириб, суҳбатдошини ўзига жалб этишга тиришар эди. Бу эса Аркадийни яна ҳайрон қолдирди. У, Базаровнинг ўз мақсадига эришиш-эришмаслигини ҳам англай олмасди. Базаровнинг сўзларидан Анна Сергеевна қандай таассурот олганини юзидан билиш қийин эди: унинг юзи ҳамон мулойим ва нозик ифодасини ҳеч ўзгартмас эди. Унинг гўзал кўзлари диққат блан, лекин жуда осойишта боқиб турарди. Базаровнинг дастлаб келишидаёқ бундай қийпанглаши, Анна Сергеевнага бадбўй ҳид ёки хунуковоз сингари ёмон та'сир этган эди. Лекин Одинцова, Базаровнинг уялганини дарров сезиб қолган ва қаттобундан кайфланган эди. У фақат ҳаёсизликни ёмон кўрар, аммо Базаровни ҳаёсиз бир киши деб ҳечким ҳам.

айтаолмас эди. Уша куні Аркадий бирнеча марта та-ажжубда қолди. У Базаров Одинцова каби ақлли бир аёл блан ўз маслагі ва назарлари тўғрисида сўзлашар деб ўйлаган эди, чунки Одинцова «ҳеч нимага ишонмай-диган киши блан» сўзлашмоқни ўзи ҳам истарди. Лекин Базаров ўз маслак ва назарлари ўрнига медицина, го-меопатия ва ботаника ҳақида гап сотиб ўтирди. Один-цова эса, ўзининг ёлғиз яшаган даврини бекор ўтказ-маган экан: у, бирнеча яхши китобларни ўқиган ва русчани талаффуз блан гапирарди. У бошда музика тўғрисида сўз очди, аммо Базаровнинг сан'атни инкор этишлигини фаҳмлаб, Аркадий халқ оҳангларининг аҳамияти тўғрисида гап очишига қарамасдан, аста-се-кин гапни ботаникага буриб юборди. Одинцова Арка-дий блан худди ўзининг укаси сингари муомала қилар-ди, я'ни унинг фақатгина содда ва ма'сум ёшлигини ҳурмат қилгандай кўринарди, холос. Уларнинг турли масалалар тўғрисида аста-секин қилган ҳартурли суҳ-батлари уч соатдан ошиқ давом қилди.

Ниҳоят, дўстлар ўринларидан турдилар ва хайрла-шабошладилар. Анна Сергеевна, уларга мулойимгина қараб, иккаласига ҳам ўзининг чиройли оппоқ қўлини чўзди, сўнгра, бирпас ўйлаб турганидан кейин, икки-ланиброқ, лекин яхшигина табассум блан:

— Жаноблар, агар зерикиб қоламиз демасаларин-гиз, бизникига, Никольскийга марҳамат қилинглар,— деди.

— Кечирасиз, Анна Сергеевна,— деди Аркадий,— аксинча, сизникида бўлишнинг ўзи бир бахт...

— Сиз-чи, Базаров афанди?

Базаров фақат та'зим қилди ва Аркадий дўстининг кизарганини пайқаб яна бир марта таажжубланди. Кўчага чиққандан кейин Аркадий Базаровга:

— Қалай, сен уни ҳали ҳам ҳай, ҳай, деб ўйлаяп-санми? — деди.

Базаров унга э'тироз қилиб:

— Ким билади дейсан! Кўрдингми, ўзини қандай тутади! — деди Базаров бироз сукут қилганидан кейин, — герцогиня, хонимлардан экан-да. Орқа этагини узун қилиб, бошига тож кийса бас,— деб қўшимча қилди.

— Бизнинг герцогияларимиз русчани бундай гапирмайдилар,— деди Аркадий,

— Дун'ё кўрган, оғайни, бизларнинг нонимиздан татиган.

— Шундай бўлса ҳам жуда соз,— деди Аркадий.

— Заб гавдаси бор экан-да! — деди Базаров,— жуда анатомически театрига боп экан.

— Қўйсангчи, Евгений, азбаройи худо! Шу ҳам гап бўлдим.

— Аччиғинг келмасин, нозли йигит. Иш қилиб биринчи сорт. Уйига бориш керак.

— Қачон?

— Менга деса индинга. Бу ерда нима ҳам қилдик! Ёинки Кукшина блан шампанский ичишамизми? Ё бўлмаса сенинг қариндошинг бўлган либерал мансабдорнинг гапларини эшитиб ўтирамызми?.. Индинга албатта борамиз. Айтгандек, отамнинг кўргони ҳам у ердан узоқ эмас. Никольское*** йўли устида-ку, ахир?

— Шундайми?

— Optime.¹ Уйлаб ўтиришнинг ҳожати йўқ. Фақат аҳмоқлар ва билармандларгина ўйланиб ўтиради. Мен сенга яна қайтариб айтаманки: заб гавдаси бор экан!

Уч кундан кейин иккала дўст Никольскийга қараб йўл олди. Ҳаво очиқ бўлиб, кун унчалик иссиқ эмас эди ва семиз извош отлари, ўриб тугилган думларини сал-пал силкитиб, баравар чопар эди. Аркадий йўлга қараб жилмайиб борар, нимага жилмаганини ўзи ҳам билмасди.

— Мени табрикла,— деди Базаров,— бугун 22 июнь, менинг фариштам куни². Қани, фариштанинг ша-рофатини кўрамиз,— кейин товушини пасайтириб:— бугун мени уйда кутишади... майли, кутишса кутишаверсин, ҳечқиси йўқ!

XVI

Анна Сергеевнанинг кўргони яланглик ва нишаб бир адр устига жойлашган эди. Унга яқин жойда оппоқ ус-

¹ Optime (лотинча) — жуда соз.

² Фаришта куни (день ангела) — диндор христианларда биронинг исми черков томонидан байрам қилинадиган бирор авлиё ёки фаришта исмига тўғри келган кун.

тунли, яшил тунука томли, ғишдан солинган сариқ бутхона кўриниб турарди. Бутхонанинг катта эшиги тепасига итальянчасига — «Исонинг тирилиши»ни ифода қиладиган *al fresco* расми ясалган эди. Айниқса энг олдинда қучоғини очиб турган мис қалпоқли қорамағиз жангчининг сурати чиройли кўринарди. Бутхонанинг орқасида узоқ-узоқларга чўзилиб кетган икки қатор қишлоқ уйлари бўлиб, ба'зибир уйларнинг похол томи тепасида мўрилари кўриниб турарди. Боёнлар уйи бутхона блан бир усулда, я'ни бизда Александр услуби деб машҳур бўлган услубда солинган эди. Бу уй ҳам сариқ ва томи яшил рангга бўялган, оқ устунлари ва равоқида герб расми солинган фронтони¹ бор эди. Ҳар иккала бинони ҳам марҳум Одинцовнинг ма'қуллаши блан губерна архитектори солган эди. Одинцов иморатга ҳархил янгиликлар киритишни ёқтирмас, уларни ўзбошимчалик ва бема'ни гаплар деб айтар эди. Уйнинг ҳар иккала томонида қадимги боғнинг дарахтлари ўсиб ётар, тепалари қирқилган арчали хиёбон тўғри уйнинг эшигига элтар эди.

Базаров блан Аркадийни даҳлизда устларига ливрея кийган иккита новча хизматкор қарши олди, уларнинг биттаси дарҳол дворецкий²га хабар қилиш учун чолиб кетди. Дворецкий, устига қора фрак кийган йўғон бир киши, дарров ҳозир бўлди, меҳмонларни гиламлар ёзилган зинапоя блан алоҳида бир уйга олиб чиқди, бу уйда улар учун иккита кровать ва зарур бўладиган ҳамма безак асбоблар олдиндан тайёрлаб қўйилган эди. Уйда яхши тартиб борлиги сезилиб турар эди: ҳамма ер озода, худди министрлар қабулхонасидаги сингари, ҳамма жойдан қандайдир хушбўй хид анқиб турарди.

Дворецкий меҳмонларга мурожаат қилиб:

— Анна Сергеевна сизларни ярим соатдан кейин ўз олдиларига марҳамат қилишларингизни сўрайдилар, унгача ўзлари томонидан бирор амр-фармон йўқми? — деди.

¹ Фронтон — бинонинг равоқига уч бурчак қилиб ясалган безак.

² Уй хизматкорларининг каттаси.

Базаров унга жавобан:

— Ҳозирча йўқ, муҳтарам оқсоқол, марҳамат қилиб бир рюмка арақ келтирсангиз бас,— деди.

— Хўп бўлади,— деб бирсз ажабланиб жавоб қайтарди-да дворецкий ва этиклариини ғарчиллатиб эшикка чиқиб кетди.

— Қандай назокат-а! — деди Базаров.— Герцогинянинг худди ўзгинаси-я.

— Герцогиня эмиш-а,— деб э'тироз қилди Аркадий унга,— герцогиня бўлганида сен блан мен сингари кн-борларни биринчи кўришдаёқ уйига чақириб бўпти.

— Хусусан келгусида табиб бўлишга ҳозирлик кўручи, табиб боласи, дьячок¹ набираси мени айтсанг-чи... Менинг дьячок набираси эканлигимни ўзинг ҳам биласан-ку?..

Базаров, бироз сукутдан кейин, лабларини буриб:

— Сперанский² сингари,— деб қўшиб қўйди,— ҳар ҳолда у ўзини анчагина эркалатиб қўйибди: бу хонимнинг назокатлигией! Ҳали фрак ҳам киярмиз дейман-а?

Аркадий фақат кифтини қоқиб қўйди... аммо у ҳам бир қадар тортинар эди.

Ярим соатдан кейин Базаров блан Аркадий меҳмонхонага киришди. Меҳмонхона кенг ва баланд, анча безатилган бўлса ҳам, лекин унчалик дидга ўтирмас эди. Қимматбаҳо вазмин мебельлар зарҳал югуртирилган қорамтир қоғоз ёпиштирилган девор тагига одатдагича қатор қилиб тизиб қўйилган эди, марҳум Одинцов бу қоғозларни бир вақтлар Москвадан, ўзининг бир майфуруш савдогар ошнаси орқали ёздириб олдирган эди. Тўрдаги диван тепасида бўртиқ юзли, сариқ сочли бир эркакнинг сурати осиглик бўлиб, гўё

¹ Поп ёрдамчиси, бутхона қўнғироқчиси.

² Сперанский, Михаил Михайлович (1772—1839 йиллар) — Александр I замонидаги давлат ходими. Бу киши Россияда капитализм тараққиётини енгиллатиш мақсади блан давлат тўзумини ислоҳ қилиш тўғрисида лойиҳа тузган. Бу лойиҳа, катта ер эгаларининг қаршилиқ кўрсатиши орқасида амалга ошмаган. Сперанский поп ўғли бўлиб, семинарияда (ўрта диний мактабда), кейин диний академияда ўқиган. Бу ўринда Базаров, дьячок набираси бўлгани учун, ўзини шу кишига ўхшатиб гапирди.

меҳмонларга қандайдир ҳўмрайиб қараб тургандай эди.

— Ўзи бўлса керак,— деб шивирлади Базаров Аркадийга ва бурнини буриштириб илова қилди:— ё қочамизми?

Лекин шу онда хоним кириб келди. Унинг устида юпқа атлас кўйлак, қулоқ орқасига тушириб текис қилиб таралган сочлари тиниқ ва тоза юзига ёш қизлар тусини бериб турар эди.

— Гапингизнинг устидан чиққанингиз учун, ташаккур билдираман,— деб гап бошлади у,— марҳамат қилиб менга меҳмон бўлингиз; жойимиз ёмон эмас. Мен сизларни синглим блан таништираман. У фортепьянони яхши чалади. Сиз учун, Базаров афанди, бунинг аҳамияти бўлмаса керак; аммо сиз, Қирсанов афанди, музикани яхши кўрасиз шекилли. Синглимдан бошқа бу ерда кампир холам ҳам туради. Ҳа, айтгандай гоҳ-гоҳ карта ўйнаш учун қўшнимиз ҳам кириб туради. Ўлфатларимиз ана шулардан иборат. Қани энди ўтирайлик.

Одинцова ўзининг бу кичкина нутқини, худди ёдлаб олгандек, чертиб-чертиб гапирди; кейин Аркадийга мурожаат қилди. Унинг онаси Аркадийнинг онасини билар экан ва ҳатто Николай Петровични яхши кўриб қолган чоғида сирдоши ҳам бўлган экан. Аркадий марҳума онаси ҳақида берилиб гапирарди; Базаров эса, бу орада суратларни тамоша қилиб ўтирди. У ичида «Қандай ювош қобил бўлиб қолдим-а» деб ўйларди.

Бўйнига кўк қорғи тақилган чиройли бир този, тирноқлари блан полни тиқирлатиб югурганича меҳмонхонага кириб келди. Унинг орқасидан қора сочли ва қорамагиз, бироз думалоқ, аммо юзи ёқимли, кичикроқ қорамтир кўзли ўн саккиз яшар бир қиз ҳам кириб келди. У кўлида гул тўлатилган саватни кўтариб турарди.

— Мана, менинг Катям ҳам келди,— деди Одинцова, боши блан унга ишора қилиб.

Катя, секингина опаси ёнига келиб ўтирди-да, гулларни саралай бошлади. (Фифи) отли този қуйруғини ўйнатиб, навбатма-навбат меҳмонларнинг олдига келди-да, совуқ тумшуғини уларнинг қўлига сурқади.

— Ҳаммасини ўзинг уздингми? — деб сўради Одинцова.

— Ҳа, ўзим,— деди Катя.

— Холам чой ичгани келадиларми?

— Келадилар.

Катя гапирган маҳалда жуда мулоим, уялиб ва салимий жилмаяр, қандайдир қизиқ қилиб пастдан юқорига қараб қўярди. У ҳали довча эди: товуши ҳам, юзидаги майин туклари ҳам, пуштиранг қўллари ҳам, хиёл қисилган елкалари ҳам.. У ҳадеб қизарар ва тез-тез нафас оларди.

Одинцова Базаровга мурожаат қилиб:

— Евгений Васильич, сиз кўнгил учун сурат қараяпсиз. Суратга қизиқмайсиз-ку, ундан кўра бизга яқинроқ келинг, бирор нарса тўғрисида баҳслашайлик,— деди.

Базаров яқинроқ келиб ўтирди-да:

— Нима тўғрисида?— деб сўради.

— Нима тўғрисида десангиз. Айтиб қўяйки, мен жуда ўжар баҳслашучиларданман.

— Сиз-а?

— Ҳа, мен. Бу сизни ажаблантираётганга ўхшайди. Нега?

— Чунки сиз, менинг билишимча, жуда совуққон бир кишисиз, ҳолбуки баҳслашиш учун қизиққон бўлиш керак.

— Қандай қилиб сиз менинг табиатимни бундай тез билиб олдингиз? Аввало, мен жуда сабрсиз ва ўжарман, энг яхшиси буни Катядан сўранг? Ундан кейин, ҳарбир масалага мен жуда тез қизиқаман.

Базаров Анна Сергеевнага қараб қўйди.

— Эҳтимол, буни мендан кўра ўзингиз яхшироқ биласиз. Демак, баҳслашмоқчи бўласиз, марҳамат қилинг. Мен альбомингиздаги Саксония Швейцариясининг¹ манзараларини тамоша қилдим, сиз мени суратга қизиқмайсан дейсиз. Сиз бу гапни менда сан'аткорлик ҳаваси йўқ деб гумон қилганингиз учун айтдингиз. Тўғри, ҳақиқатан менда у нарса йўқ, лекин бу

¹ Германияда Елва дар'ёси бошидаги гўзал тоғли бир жой.

манзаралар мени геология нуқтаи назаридан, масалан, тоғларнинг тузилиши жиҳатидан қизиқтириши мумкин.

— Кечирасиз; геолог бўлсангиз расмлардан кўра геологияга оид махсус асарларга мурожаат қилардингиз.

— Китобда ўн саҳифа блан баён қилинган нарсани расм менга осонгина, яққол кўрсатиб бериши мумкин.

Анна Сергеевна бироз сукут қилиб турди, кейин тирсаги блан столга таяниб ва шу ҳаракати блан юзини Базаровга яқинлаштириб:

— Демак, сизда заррача ҳам сан'аткорлик ҳаваси йўқ экан-да? Бу қандоқ бўлди?

— Менга унинг нима кераги бор, айтингчи?

— Ҳеч бўлмаганда одамларни таниш, билиш учун. Базаров кулиб қўйди.

— Биринчидан, бунинг учун турмуш тажрибаси деган нарсаси бор; иккинчидан эса, сизга арз қилай, айрим шахсларни билиб олиш қийин нарсаси эмас. Ҳамма одамлар, жисмоний жиҳатдан ҳам, руҳий жиҳатдан ҳам бир-бирларига ўхшайдилар. Ҳарбиримизда ҳам мия, талоқ, юрак ва ўпка бир хилда тузилган. Ма'навий хусусиятлар деган нарсаси ҳам шундай: ба'зи бировларда бўладиган жуз'ий фарқнинг ҳечбир аҳамияти йўқ. Одамларнинг нима эканини билиш учун бир нафар одам кифоя қилади. Одамлар ўрмондаги дарахтлар сингаридир; ҳечбир ботаник ҳарбир қайин дарахти устида алоҳида шуғулланиб ўтирмайди.

Шошмасдан гул саралаб ўтирган Катя ҳайрон бўлиб Базаровга бошини кўтариб қаради ва унинг бепарво кўз қарашига тўқнаш келиб қолиб, қулоқларигача қизариб кетди. Анна Сергеевна эса бош чайқаб қўйди.

— Ўрмондаги дарахтлар денг-а,— деб такрорлади у,— демак, сизнингча, аҳмоқ киши блан ақлли киши ўртасида, яхши блан ёмон ўртасида фарқ йўқ экан-да?

— Йўқ. Касал киши блан соғ киши ўртасида қандай фарқ бўлса, шундай фарқ бор. Сил касали блан оғриган кишининг ўлкаси, тузилиш жиҳатдан бизларники сингари бўлса ҳам, лекин бошқача бўлади. Биз а'зодаги касалликларнинг нимадан келиб чиқишини

тахминан бўлсаям биламиз. Ма'навий касалликлар эса, ёмон тарбияланишдан, одамнинг ёшлигиданоқ миясига сингдирилган ҳархил нуқсонлардан, қисқаси жамиятнинг ярамас аҳволдалигидан келиб чиқади. Жамиятни тузатсангиз касалликлар ҳам бўлмайди.

Базаров бу гапларни «ишонсанг ҳам, ишонмасанг ҳам — менга барибир!» дегандай қиёфа билан гапирарди. У ўзининг узун бармоқлари билан чакка соқолини сийпаб, ҳадеб бурчакларга кўз югуртирар эди.

Анна Сергеевна:

— Демак, сиз, жамият тузалгандан кейин аҳмоқлар ҳам, ёмонлар ҳам бўлмайди деб ўйлайсизми?— деди.

— Ҳарҳолда, жамият тўғри тузилган бўлса одам аҳмоқми, ақллими, яхшими, ёмонми — ҳеч фарқи бўлмайди.

— Ҳа, тушундим, тушундим... ҳамманинг талоғи бир хилда бўларкан.

— Худди шундай, хоним.

Одинцова Аркадийга мурожаат қилиб:

— Сиз нима дейсиз, Аркадий Николасвич,— деб сўради

— Мен Евгенийнинг фикрига қўшиламан,— деди у.

Катя Аркадийга ер остидан қараб қўйди.

— Сизлар мени ҳайратда қолдираяпсизлар, афандилар,— деди Одинцова,— лекин биз ҳали бу тўғрида сизлар билан яна гаплашармиз. Ҳозир холамиз чой ичгани келаяптиларкан, бечорани тинч қўйишимиз керак.

Анна Сергеевнанинг холаси, княжна Х... ая меҳмонхонага кириб келди. Бу жуда ориқ ва паканза, юзи муштдай кичкина хотин бўлиб, унинг оппоқ улама сочлари тагидан қараб турган кўзлари заҳар ва ҳаракатсиз бир кампир эканлигини кўрсатиб турар эди. У, эшикдан кириши билан меҳмонларга бош эгар-эгмас, кенг бахмал курсига ўтирди. Бу курсига у кишидан бўлак одамнинг ўтиришга ҳақи йўқ эди. Катя унинг оёқлари тагига кичкина курсича обкелиб қўйди, кампир унга раҳмат ҳам демади, ҳатто қарамадиям, ўзининг бутун нимжон гавдасини ўраб турган қалин сариқ рўмоли тагидаги қўлларини қимирлатибгина қўй-

ди. Княжна сариқ рангни яхши кўради: унинг чепчи-
гидаги лентаси ҳам оч сариқ эди.

— Яхши ухладингизми, холажон? — деб сўради
Одинцова, овозини баралла қўйиб.

Унга жавоб бериш ўрнига:

— Бу ла'нати ит яна шу ерда экан-ку, — деб мин-
гиллади кампир ва Фифининг ўз томонига қўрқа-писа
икки қадам қўйганини кўриб: — қоч, йўқол! — деб қич-
қирди.

Катя Фифини чақириб, унинг учун эшикни очди.

Фифи эса, айлантиргани обкетишаяпти деб ўйлаб,
чошиб ташқарига чиқди, аммо эшик орқасида ёлғиз
қолганини кўриб, эшикни тирнамоққа ва увламоққа
бошлади. Кампир қовоғини солинтирди. Катя чиқмоқчи
бўлган эди..

— Чой ҳам тайёр бўлса керак деб ўйлайман? — де-
ди Одинцова. — Қани, жаноблар, холажон, чойга мар-
ҳамат қилинг.

Княжна индамасдан ўрнидан турди-да, ҳаммадан
бурун меҳмонхонадан чиқди. Унинг кетидан ҳамма сто-
ловойга чиқди. Столовойда ливрея кийган ёш казак хиз-
маткор бола кампирнинг ёстиқлар қўйилган ўзига хос
курсисини тақур-туқур қилиб жойига обкелиб қўйди,
кампир келиб ўтирди. Чой қуяётган Катя герб гулли
пиёладаги чойни дастлаб кампирга узатди. Кампир
эса, пиёласига асал солди (кампир ўзи ҳечнарсаса пул
сарф қилмасаям, чойни қанд блан ичиш ҳам қиммат,
ҳам гуноҳ деяр эди), бирдан хириллаган овоз блан:

— Кнесь¹ Иван нима деб ёзипти? — деб сўради

Унга ҳечким жавоб қайтармади. Базаров блан Ар-
кадий бу ердагилар кампирни ҳурмат қилишса ҳам,
унга э'тибор қилмаганликларини дарров сездилар. Ба-
заров: «бу киши князь *авлодидан*, шунинг учун сов-
латга асраётган эканлар» деб ўйлади... Чойдан кейин
Анна Сергеевна сайр қилиб келишни таклиф қилди,
лекин ёмғир томчилаб тургани сабабдан, кампирлан
бошқа ҳамма меҳмонхонага қайтиб келди. Анна Сер-
геевнанинг карта ўйинини яхши кўрадиган қўшниси

¹ К.н.з. сўзининг бузиб айтилган шакли.

Порфирий Платонич деган киши ҳам келиб қолди. Бу киши йўғонгина, оёқлари қисқагина, ўзи йўниб ясалган каби хипча, жуда боадаб ва кулонғич бир мўйсафид эди. Кўпроқ Базаров блан гаплашиб ўтирган Анна Сергеевна ундан: — Порфирий Платонич блан эскича преферанс ўйнамайсизми? — деб сўради. Базаров эса, келгусида уезд доктори бўлиш учун ўзининг шу мансабга олдинданоқ ҳозиргарлик кўриши кераклигини гапириб, рози бўлди.

Анна Сергеевна:

— Эҳтиёт бўлинг, Порфирий Платонич блан биз сизни енгамиз,— деб қўйди. Кейин Катяга қараб:

— Сен, Катя, Аркадий Николаевичга бирор нарса чалиб бер; у киши музикани яхши кўради, бизлар ҳам эшитиб ўтирамиз,— деди.

Катя хушламайгина фортепьяно олдига борди; Аркадий ҳам, гарчи музикани яхши кўрса-да, мажбуран унинг кетидан кетди: Аркадий «Одинцова мени атайлаб турғизди» деб ўйлади, чунки унинг кўнглида, ўз ёшида бўлган ҳарбир ёш йигитникига ўхшаш, қандайдир туманли ва кишини эзучи ишқ-муҳаббат туйғуси сингари бир нарса жўш урган эди. Катя фортепьянонинг қопқоғини очди-да, Аркадийга қарамасдангина, паст овоз блан:

— Нима чалиб берай? — деб сўради.

— Ихтиёр ўзингизда,— деб жавоб қайтарди Аркадий лоқайдгина. Катя ўз вазиятини ўзгартирмасдан:

— Сиз қандай музикани яхшироқ кўрасиз?— деб қайта сўради.

— Классик музикани,— деб худди боягича жавоб қилди Аркадий.

— Моцартни яхши кўрасизми?

— Ҳа.

Катя Моцарт асарларидан це-моль соната-фантазиясини ахтариб топти. У, бироз оғирроқ ва руҳсиз чалса-да, лекин жуда яхши чаларди. Катя лабларини маҳкам қимтиб, нотадан кўзини олмасдан, қимирламай, тўғри ўтирарди ва фақат сонатанинг охирига келгандагина юзи ўт каби ёниб, парижон сочининг бирнеча толасигина қора қоши устига тушди.

Аркадийни хусусан сонатанинг сўнги қисми жуда ҳайратда қолдирди, унда қандайдир беғам ва кишини мафтун этадиган кўнгилли бир кўй орасида тўсатдан қайғули ва фожиали бир оҳанг пайдо бўлиб қолди... Броқ Моцарт садолари блан унинг бошида қўзғолган хаёлларининг Катяга ҳеч алоқаси йўқ эди. Аркадий Катяга қарар экан: «бу қиз чакки чалмайди, ўзи ҳам чакки эмас» деб ўйлади, холос.

Сонатани тамомлагандан кейин, Катя, қўлини фортепьянодан олмасдан туриб, «басми?» деб сўради. Аркадий эса, сизни ортиқ машаққат чектиришга ҳаддим сиғмайди, деди ва у блан Моцарт тўғрисида гаплаша кетди. Аркадий ундан бу сонатани ўзингиз танладингизми, ёйинки сизга биров тавсия қилдими? — деб сўради. Лекин Катя унга қисқагина жавоб бердию, хаёлга чўмди. У, ўзида шундай ҳол воқи' бўлиб қолган чоқларда узоқ вақт гапирмай, жим туриб қолар эди, унинг чехраси ҳам ўжар, қарийб анқов тусига кирар эди. У, қўрқоқ ҳам эмас, балки бировга ишонмайдиган ва ўзини тарбия қилган опаси тсмонидан бироз чўчтиб қўйилган бир қиз эди, опаси эса бундан мутлақо беҳабар эди. Аркадий бу ҳолни кўриб, шу орада уйга қайтиб кирган Фифини чақириб олди-да, бепарво бир ҳолат ҳосил қилмоқ учун, мулойим жилмайиб, итнинг бошини сийпалайбошлади. Катя эса, яна гул саралашга киришди.

Базаровнинг эса жарима тўлашдан боши чиқмасди. Анна Сергеевна картага жуда уста, Порфирий Платонич ҳам бўш келмасди. Базаров ютқазиб қўйди, ютқазган пули кўп бўлмаса ҳам, лекин анчагина алаҳм қилди. Кечки овқат маҳалида Анна Сергеевна яна ботаника ҳақида сўз очди.

— Эртага эрталаб сайрга чиқайлик,— дейди у Базаровга,— мен сиздан дала ўсимликларининг лотинча номлари блан хусусиятларини билиб олмоқчиман.

— Лотинча номларининг сизга нима кераги бор?— деб сўради Базаров.

— Ҳамма нарсада тартиб бўлиши керак-да,— деб жавоб қайтарди Одинцова.

Аркадий, ўзлари учун ажратилган уйда дўсти блан ёлғиз қолгандан кейин:

— Анна Сергеевна нақадар ажойиб аёл-да,— деди. Базаров унга жавоб бериб:

— Ҳа, мияли, кўпни кўрган хотин,— деди.

— Сен буни, Евгений Васильич, қай ма'нода айтаяпсан? — деб сўради.

— Яхши ма'нода, яхши ма'нода, жоним, Аркадий Николанч! Мен унинг ўз ер-сувини ҳам жуда яхши идора қилишига кўзим стади. Аммо ажойиб деганинг у эмас, балки унинг синглиси.

— Нучук? Ўша қорачадан келган қиз-а?

— Ҳа, ўша қорача қиз. Мана бу онаси ўпмаган хуркак, индамас, хуллас, нимайки истасанг — ҳаммаси унда бор. Ана унинг пайдан бўлсанг бўлади. Уни истасанг йўлингга солаоласан, каттаси бўлса дар'ёга олиб бориб сугормай кслади.

Аркадий Базаровга ҳечнима деб жавоб ҳам қайтармади ва ҳар иккаласи ўз хаёли дар'ёсига чўмиб ухлашга ётишди.

Анна Сергеевна ҳам ўша куни кечаси ўз меҳмонлари тўғрисида ўйланиб ётди. Базаровнинг қўполлиги ва фикрларининг қат'ийлиги унга жуда ёқиб қолди. Анна Сергеевна Базаровда илгари ўзи учратмаган қандайдир янгиликни кўрди ва бунга жуда қизиқиб қарар эди.

Анна Сергеевна жуда ҳам ғалати бир зот эди. Ҳар қандай бид'атдан ва кучли диний э'тиқоддан холи бўлиб, ҳеч ён бермас ва ҳечқандай йўлга юрмас эди. Кўп нарсалар унга аён, кўп нарсага ҳаваскор ва ҳечнарсани уни тўла қаноатлантирмас эди: тўла қаноат ҳосил этиш ҳам гумонли эди. У ҳарнарсани билишга тириншар ва айни замонда ҳамма нарсага лоқайд қарар эди: унинг шубҳалари ҳечқачон тугамас, лекин унинг шубҳалари унутиш ва ҳаяжон даражасига етмас, агар у бой ва мустақил бир киши бўлмаганида эди, эҳтимол, ўзини уёқ-буёққа ташлаб эҳтирос нима эканини

билар эди... У, ба'зан зерикса ҳам, лекин яхши яшарди, ҳеч шошилмасдан ва ба'зи-ба'зидагина ҳаяжонга тушар эди. Ба'зан унда эҳтирос туйғулари пайдо бўлар, аммо у бу туйғулар сўнгандан кейин ором олар ва уларнинг тез сўнганига афсусланмас эди. Унинг ҳаёли ҳатто оддий ахлоқий қонунлар жоиз кўрган чегаралардан ҳам ўтиб кетар эди: аммо бундай пайтларда ҳам унинг қони ўзининг жозибадор, келишган ва осойишта баданидан боягидек секин оқа берар эди. Хушбўй ваннага тушиб бутун бадани иссиқ ва латиф бўлиб чиққан вақтларида, у, ҳаётининг пучлиги, қайғу-ҳасратлари, машаққат ва ташвишлари тўғрисида ҳаёлга чўмар эди... Рухида бирданига дадиллик, яхши ниятлар туғиларди, лекин шу орада ярим очиқ деразадан шамол эсса, Анна Сергеевна бужмайиб олар, зорланар, ҳатто жаҳли чиқар ва шу тобда унга ёлғиз бир нарсани: ўша бадбахт шамолнинг тегмаслигинигина истар эди.

Ҳечкимни умрида яхши кўролмаган ҳарбир аёл сингарн, у нимадир истар, лекин нима истаганини ўзи ҳам билмас эди. У алланималарни орзу қилаётгандай бўлса ҳам, лекин ҳақиқатда ҳеч нимани истамасди. Анна Сергеевна марҳум Одинцовни сра суймас эди. (У Одинцовга давлати учунгина теккан эди, лекин шу блан бирга уни яхши киши деб ҳисобламаганида, эҳтимол, унга тегмаган ҳам бўлар эди). Умуман ҳамма эркаклардан ҳам пинҳона жирканар, уларни бадбашара, вазмин, ланж ва эзма зотлар деб тасаввур этар эди. У бир вақтлар чет элда, қаердадир, ёш ва чиройли, кенг пешонали, кўк кўзли бир шведни учратган, бу кимса унинг кўнглига жуда ёқиб қолган, лекин бу воқиа унинг Россияга қайтиб келишига мони' бўлмаган эди.

У ўзининг ажойиб тўшагида, тўр ёстиқларга бош қўйиб ва енгил шойн кўрпаси остида ётаркан: «Бу тибб ғалати киши экан-а!» деб ўйларди. Анна Сергеевна ўз отасидан бир қадар зийнатпарастлик майлини мерос қилиб олган эди. У ўзининг гуноҳкор, лекин меҳрибон отасини жуда ҳам яхши кўрарди, отаси эса уни эркалатар, у блан тенгдошидек, дўстона ҳазиллашар,

унга батамом ишонар ва у блан доимо маслаҳатлашар эди. Онасини эса унча эслолмас эди.

«Бу табиб жуда ғалати одам!» деб такрорлади у ичида. У, бир керишди, кулимсиради, қўлларини боши остига қўйиб олди; кейин қандайдир бема'ни бир француз романини олиб, бир икки саҳифасини кўздан кечирди, сўнгра китобни қўлидан тушириб юбориб, озода ва хушбўй ички кийимида пок ва муздаккина ухлаб кетди.

Эртасига эрталаб Анна Сергеевна нонуштадан кейин Базаров блан ўсимликларни текшириш машғулотига чиқиб кетди ва уйга фақат обед маҳалидагина қайтиб келди; Аркадий ҳеч қаерга чиқмади ва бир соатча вақтини Катя блан бирга ўтказди. Аркадий Катя блан бўлганида зерикмади, Катя кечаги сонатани яна чалиб бермоқчи бўлди. Лекин Одинцова қайтиб келгач, уни кўрган Аркадийнинг юраги бирдан увишиб кетди... Одинцова боғчада ҳорғинроқ қадам ташлаб келар эди. Унинг бетлари қизарган ва кўзлари похол шляпа тагида, одатдагидан кўра нурлироқ бўлиб ярқирар эди. У, нозик бир дала гулининг чўпидан ушлаб қўлида айлантирар, елкасига ташлаган енгил камзили (мантилия) тирсакларига, шляпасининг кенг ва кулранг ленталари кўкрагига тушиб турар эди. Базаров, одатдагидай шахдам қадам ташлаб, унга э'тибор қилмасдан унинг орқасидан келар эди, лекин унинг чехраси хушчақчақ ва ҳатто мулойим бўлса ҳам, Аркадийга ёқмади. Базаров тил учигагина: «Салом!» деди-да, ўз хужрасига қараб кетди. Одинцова ҳам, паришон бир суратда, Аркадийнинг қўлини қисди-да, у ҳам ўтиб кетди.

Аркадий: «саломмиш, бугун кўришмовдикми?»—деб қўйди.

XVII

Вақт, (турган гап) ба'зан қушдай тез ўчади, ба'зан тошбақадай имиллайди; броқ инсон учун вақтнинг тезми ёхуд секинми, сезилмай ўтгани кўпроқ ёқади. Аркадий блан Базаров Одинцованинг уйида худди шу зайилда ўн беш кунча вақт ўтказдилар. Бунга Один-

пованинг уйида ва майшатида жорий қилинган тартиб ҳам қисман сабабчи бўлди. Одинованинг ўзи бу тартибга маҳкам риоя қилар ва бошқаларни ҳам бу тартибга итоат этишга мажбур қиларди. Эртадан кечгача ҳарбир иш ўз вақтида бажариларди. Эрталаб, худди соат саккизда, ҳамма чойга ҳозир бўлар, чойдан кейин тушликкача ҳарким ўз истаган иши билан машғул бўларди. Хонимнинг ўзи эса приказчик (деҳқонлар оброк тўлаб турарди), дворецкий ва бош омборчи хотин билан шуғулланарди. Обед олдидан ҳамма бир жойга йиғилиб китоб ўқишар ёки суҳбат қилишарди. Кечани сайратамоша, карта ўйини, музыка билан ўтказилар эди. Соат ўн яримда Анна Сергеевна ўз бўлмасига кириб кетар ва эртанги кун учун буйруқлар бериб, кейин ухлашга ётарди. Кундалик ҳаётининг бундай ўлчовли, бирмунча тантанали равишда ўтиши Базаровнинг кўнглига ёқмас эди. У: «худди темир йўл изидан юргандай бўласан киши» деб айтарди. Ливрея кийиб юборган лакейлар, виқорли дворецкийлар унинг демократик туйғуларини ҳақорат қилишарди. У бундай йўлга киргандан кейин, обедни ҳам энди инглизчасига оқ фрак кийиб, оқ галстук тақиб қилиш керак, дерди. У бу тўғрида Анна Сергеевнага ҳам бир кун очик айтди.

Анна Сергеевна ўзини шундай тутар эдики, ҳарбир киши унинг олдида ўз фикрини ҳечбир киноясиз, тўппа-тўғри айтаоларди. У, Базаровнинг гапини тинглагандан кейин: «ўз нуқтаи назарингизда сиз ҳақлисиз, бу масалада мен, эҳтимол, баринадирман, лекин қишлоқ ерида бетартиб туриб бўлмайди, зериктириши мумкин» деди ва ўз тартибини давом қилдираверди. Базаров пинғиллаб, норозилик билдириб юрар эди. Лекин унинг ҳам, Аркадийнинг ҳам Одинованикида яхши турганларига сабаб — бу ерда ҳамма нарса «темир йўл изидан юргандай» бўлишида эди. Шу ўртада, яъни Никольскийга келган кунларидан бошлаб, ҳар иккала ёш йигитда ҳам катта ўзгариш содир бўлди. Базаровда (Анна Сергеевна унинг фикрларига камдан-кам қўшилса ҳам, лекин унга бироз ён берарди шекилли) илгари бўлмаган ташвиш сезилабошлади: у дарров жаҳли чиқадиган, суҳбат ёқтирмайдиган, ҳаммага ўқ-

райиб қарайдиган ва бир жойда тинч ўтираолмайдиган, гўё уни бир нарса оқизиб кетаётгандай бўлиб қолди. Аркадий эса, Одинцовага бутунлай шайдо бўлиб қолдим деб ўйлаб, аста-секин ма'юсликка тушабешлади. Шундай бўлса ҳамки, бу ма'юслик унинг Катя билан дўстлашувига халақит бермади ва ҳатто бу ма'юслик Катя билан мулойим, дўстона муносабатлар боғлашга ёрдам берди. Аркадий: «Опаси менинг қадримга етмайди-я! Майли!.. Лекин мана бу меҳрибон зот ундай эмас, мендан юз ўгирмайди» деб ўйларди ва шундан кейин унинг қалби яна ширин туйғуларни татирди. Катя эса ўз суҳбатидан Аркадийнинг қандайдир тасалли қидирганини, сал-пал бўлса-да тушунар ва бу ма'сумона дўстликдан уни ҳам, ўзини ҳам маҳрум қилмас эди. Анна Сергеевна борида улар бир-бирлари билан гаплашмасдилар: Катя опасининг сергак қарашидан доим сиқилиб ўтирарди, Аркадий эса, ҳарбир ошиқ бўлган кишидай, ўз ёри бор жойда бошқа ҳеч нарсасига э'тибор қилаолмас эди. Аммо Катя билан ёлғиз қолганда айни муддао бўлар эди. У, Одинцовани суҳбатга тортиш қўлидан келмаслигини фаҳмларди. У, Одинцова билан хилватда қолганида уялар, ўзини йўқотиб қўярди. Одинцова ҳам унга нима дейишини билмасди: унинг учун Аркадий жуда ёш кўринар эди. Аксинча, Катя билан ёлғиз қолганида, Аркадий ўзини худди ўз уйидагидек ҳис қиларди. У, Катя билан яхши муомала қиларди, унинг музикадан, повесть ва ше'р ўқишдан ва шу каби бошқа аҳамиятсиз нарсалардан олган таассуротини эркин равишда айтиб беришига мони' бўлмас эди, аммо ўша аҳамиятсиз нарсалар айни замонда ўзини ҳам қизиқтирганини сезмас ёки англамас эди. Ўз навбатида Катя ҳам унинг ма'юс ўтиришига мони' бўлмас эди. Аркадий учун Катя билан доим бирга бўлиш, Базаров учун эса Одинцова билан бирга бўлиш яхши эди, шунинг учун улар одатда, хусусан сайр-тамоша қилиб юрган вақтда шундай қилишар эдилар: ҳар иккала жуфт бирпас бирга юргандан кейин, ҳарқайси жуфт ўз йўлига ажралиб кетар эди. Катя табиатни *жуда яхши кўрар* эди. Аркадий ҳам табиатни суярди, лекин буни иқдор этгуси

келмас эди. Одинцова эса, табиатга Базаров синга-ри лоқайд қарар эди. Базаров блан Аркадийнинг до-имо бир-бирларидан ажралиб юришлари оқибатсиз қолмади: уларнинг муносабатлари ўзгарабошлади. Базаров Одинцова тўғрисида Аркадий блан гаплаш-майдиган бўлиб қолди. Ҳатто Одинцованинг «аристо-кратик одатларини» ҳам танқид қилишдан тўхтади. Катяни эса илгаригича мақтар ва фақат унинг ҳиссиё-тини бироз юмшатиш керак деб маслаҳат берар, лекин унинг мақтовлари шошилинич, маслаҳатлари қуруқ ва умуман Аркадий блан ҳозир илгаригидан анча кам гап-лашар эди... у худди Аркадийдан қочгандек, ундан уялгандек бўлиб кўринар эди...

Аркадий бунинг ҳаммасини сезар, лекин пинҳона сақларди.

Бу «янгиликларнинг» асл сабаби: Одинцова Ба-заровга шундай бир туйғу талқин этган эдики, бу туй-ғу Базаровни қийнар ва ғазаблантирарди. Башарти бирор киши, узоқ киноя блангина бўлса ҳам, База-ровда шундай туйғу пайдо бўлганини айтақолса, Ба-заров бу тўғридан дарҳол жирканч қаҳ-қаҳа ва беҳаё-лик блан сўкиниб воз кечган бўлур эди. Базаров ўта-кетган хотинбоз ва чиройлик хотинларни жуда яхши кўрарди. Лекин ҳақиқий ишқни, ёки, ўзича айтганда, романтик муҳаббатни сафсата, кечириб бўлмайдиган тентаклик деб, рицарьлик туйғуларни эса аллақандай телбалик ёки касаллик деб билар ва нима учун мин-незенгер ҳам трубадурлар¹ блан Тоггенбургни² сариқ уйга қамаб қўймаган эканлар?— деб доим ажабланиб

¹ Урта асрларда рицарьлар табақасига мансуб бўлган ва аёлларни мадҳлаб ёзган шоирлар (Миннезенгерлар — жанубий Францияда, трубадурлар — Германияда бўлганлар).

² Немис шоирларидан Шиллернинг, рус тилида В. Жуков-ский томонидан таржима қилинган «Рицарь Тоггенбург» деган асарида, рицарь Тоггенбургнинг бир хотинга ошиқ бўлиб, мақ-садига эришаолмаганидан кейин нечук урушга кетгани тўғриси-да ҳикоя қилинади. Урушдан қайтиб келиб ўз ма'шуқасининг монастырга кетганини билгандан кейин, Тоггенбург ўзи ҳам ма'шуқасига қўшни бир монастырга жойлашиб, хилватда қолган ва кеча-кундуз ма'шуқасини хотирлаб, умрини ширни ҳаё-ла кечирган.

сўзлар эди. У: «Сенга бир аёл ёққан бўлса ундан бирор иш чиқазишга ҳаракат қил, иложи бўлмаса, майли кераги йўқ, тескари ўгирилиб кетабер, бошқаси топилиб қолар» дер эди. Одинцова унга ёқарди; Одинцова тўғрисидаги миш-миш гаплар, унинг эркин ва мустақил фикр юргизишлари, унинг Базаровга ҳеч шаксиз кўнгил қўйганлиги — булар ҳаммаси Базаров фойдасига гапиргандай бўлиб кўринар эди. Броқ у Одинцовадан «ҳеч иш чиқмаслигини» тезда фаҳмлаб қолди, аммо Одинцовадан ўзини четга тортишга ожиз ва бунга ўзи ҳам ҳайрон эди. Одинцовани эслаган вақтда унинг қони қайнаб кетарди, у ўз қонини осон енгаолар, лекин унинг кўнглига бошқа, ўзида бўлишини ҳечқачон кутмагани ва ҳамавақт ўзи кулиб юргани бир нарса ўрнашиб қолган эди ва бу нарса унинг нафсига тегар эди. Анна Сергеевна блан гаплашиб ўтирган вақтларида у ҳарқандай романтикани илгаригидан ҳам баттар танқид қилар эди, аммо ёлғиз қолган чоқларида ўзига ўзи ҳайрон бўлиб, ўзи романтик бўлиб кетганини сезар эди. Шундай вақтларда у, ўрмонга чиқиб кетар ва унда катта-катта қадам ташлаб юрар, дуч келган новдаларни синдирар, шивирлаб, ўзини ҳам. Анна Сергеевнани ҳам сўкиб юрар эди, ёинки саройдаги бедахонага кириб ётиб олар ва кўзларини юмиб, ухлашга тиришар эди, аммо кўпинча, шубҳасиз, ухлайолмасди. Бирдан Базаровнинг миясига турли хаёллар келарди: Одинцованинг ўша ма'сум қўллари қачон бўлса ҳам унинг бўйинини қучоқлаб олар, ўша мағрур лаблар унинг бўсасига жавоб берар, ўша ақлли кўзлар унинг кўзларига мулойим тикилиб қараб қолар ва шунда боши айланиб, яна ўзига қелиб ҳайратда қолгунча бир лаҳза ўз-ўзини унутиб қўярди. У худди шайтон васвасса қилгандай бошига ҳархил «уят» фикрлар келганини фаҳмлар эди. Ба'зан унга Одинцовада ҳам қандайдир ўзгариш содир бўлаётгандай, унинг чеҳраси қандайдир алоҳида бир тус олгандай бўлиб кўринар, ким билсин, эҳтимол... Броқ бошига шундай фикрлар келганда Базаров одатда ер тепинар ёинки тишларини ғижирлатиб, мушти блан ўз-ўзига таҳдид қилар эди.

Ҳарҳолда Базаров кўп ҳам янглишмади. У, чиндан

ҳам Одинцованинг юрагини жароҳатлаган эди. У Одинцованинг ақлини банд қилган, Одинцова унинг ҳақида кўп ўйлар эди. Базаров йўқлигида Одинцова гарчи зерикмаса ва уни кутмаса ҳам, лекин унинг пайдо бўлиши Одинцовани дарҳол жонлантирарди; Одинцова Базаров блан жон деб ёлғиз қолар ва у блан жон деб суҳбатлашар, ҳатто Базаров унинг жигига тегса ҳам, ёки унинг дидини, гўзал одатларини таҳқир этса ҳам, ундан қочмас эди. Гўё у ўзини ҳам, Базаровни ҳам синаб кўрмоқчи бўлар эди.

Бир куни Одинцова блан боғда айланиб юрганида тўсатдан Базаров хафа бўлган овоз блан, яқинда қишлоққа, отамнинг олдига кетишим керак, деб қўйди... Одинцованинг юрагига гўё бир нарса санчилгандай юзлари оқариб кетди, шу қадар қаттиқ санчилгандай бўлдики, «бу нима экан» деб анчагача ҳайрон бўлиб қолди. Базаров ўзининг жўнаши тўғрисидаги хабарни уни синаш ва нима бўларкан, деб айтгани йўқ: у ҳеч-вақт «ёлғон тўқимас» эди. У ўша кун эрталаб отасининг приказиги, ўзининг собик амакиси¹ (Тимофеич блан кўришган эди. Бу Тимофеич кўпни кўрган ва чаққон, ранги ўчган, сариқ соч, бетини шамол ялаб қизартирган, кўзлари қисик ва сал ёшланиб турган бир чол эди. Бу чол устига кулранг кўкимтир қалин мовутдан калта чакман кийган, белига узилган эски камар боғлаган ва оёғига солдат этиги кийган ҳолда тўсатдан Базаров ҳузурида пайдо бўлиб қолди. Базаров уни кўриб:

— Ҳа, бобой, саломат бормисан! — деди.

— Шукур, Евгений Васильич афандим, — деди чол ва хурсанд бўлиб кулимсиради ва кулимсирашдан бирданига юзлари буришиб кетди.

— Нега келдинг? Ё мени обхотгани юбордиларми?

— Йўғе, тақсир, ундай эмас! — деди Тимофеич (йўлга чиқишда хўжайини тайинлаган гапни эслаб), — жаноб хўжайинларнинг иши блан шаҳарга кетаётган эдик, сизнинг бу ерда эканлигингизни эшитиб йўл-йўла-

¹ Амаки — помещик боласи ёнига қўйилган ва унинг ҳархил ишларини бажарадиган крепостной хизматкор.

кай кирдик, я'ни сиз жанобларини кўриб чиқайлик дедик.. йўқса, сизни безовта қилиш мумкинми, ахир!

Базаров унинг сўзини бўлиб:

— Ёлғон гапирма, чол. Шаҳарга бу ёқдан йўл йўқ-ку?

Тимофеич тараддудланиб қолди ва ҳечқандай жавоб қайтармади.

— Отам соғ-саломатмилар?

— Худога шукур.

— Онамиз-чи?

— Арина Власьева ҳам, худога шукур, соғ-саломатлар.

— Мени кутишаётгандир-а?

Чол ўзининг муштдек бошини бир ёққа қийшайтириб:

— Вой, Евгений Васильевичей, наҳот кутишмаса! Худога ишонсангиз, ота-онангиз сизни соғиниб, кутавериб сарғайиб кетишди.

— Жуда яхши! Қўп сайрайверма. Уларга айт, тезда бориб қоламан.

Тимофеич оҳ тортиб:

— Хўп, тақсир,— деди.

Уйдан чиққандан кейин у иккала қўли блан шапкасини бошига кийди ва дарвоза олдида қолдириб кирган жуда эски аравасига минди-да, отини йўртдириб йўлга тушди. Лекин кетаётган йўли шаҳар томонга эмас эди.

Ўша кун кечқурун Одинцова ўз бўлмасида Базаров блан суҳбатлашиб ўтирарди. Аркадий эса, залда уёқдан-буёққа юриб, Катянинг музика чалганини тинглар эди. Княжна ўз бўлмасига, юқорига чиқиб кетган эди. Унинг умуман меҳмонларга тоби йўқ, айниқса, ўзи айтганича, бу «янги беҳаёллар»га тоби йўқ эди. Меҳмон қабул қиладиган хоналарда у фақат қовоғини солинтириб ўтирарди, аммо ўз бўлмасида, ўзининг оқсочи олдида ба'зан шундай ифлос сўзлар блан сўкинар эдики, ҳатто улама сочи блан чепеци титраб турарди. Одинцова унинг бу одатларини яхши билар эди.

— Нега энди кетаман деяпсиз, ва'дангиз қани? —
деб гап бошлади Одинцова.

Базаров сесканиб кетди.

— Қандай ва'да?

— Эсингизда йўқми? Сиз менга химиядан бирнеча дарс бермоқчи бўлган эдингиз.

— Нима қилай! Отам мени кутаётган эмиш, бундан ортиқ кечикишимнинг сра иложи йўқ. Айтгандек, сиз Pelouse et Frémy, *Notions générales de Chimie*¹ деган китобларни ўқиб чиқсангиз бўлади, бу китоб яхши ва содда тилда ёзилган. Ўзингизга керакли ҳамма нарсани ўша китобдан топишингиз мумкин.

— Эсингиздами, сиз менга китоб... эсимдан ҳам чиқиб қолипти, ниманингдир ўрнига ўтаолмайди деган эдингиз, менинг нима демоқчи эканлигимни билиб турган бўлсангиз керак... Эсингиздами?

— Нима қилай! — деб тақрорлади Базаров.

— Кетиб нима қиласиз? — деди Одинцова, товушини пасайтириб.

У Одинцовага қараб қўйди. Одинцова, боши билан курсига суяниб, тирсагигача яланғоч қўлларини чалмаштириб кўкрагига қўйди. Қоғоздан тўр қилиб тўсилган чироқнинг хира шу'ласида унинг юзлари яна ҳам оқроқ бўлиб кўринарди. Кенг оқ кўйлаги ўзининг майин бурмалари билан унинг бутун гавдасини беркитиб турар; чалиштириб олган оёғининг учларигина этак остида салгина кўриниб турарди.

Базаров унга жавоб бериб:

— Қолиб нима қиламан? — деди.

Одинцова бошини бироз четга бурди.

— Нима қилар эдингиз? Бизникида ё зерикиб қолдингизми? Ё кетишингизга бу ерда ҳечким афсус қилмайди деб ўйлайсизми?

— Ҳа, бўлмаса-чи.

Одинцова бироз жим бўлиб қолди.

— Хато қиласиз, лекин бу сўзингизга ишонмайман. Сиз чин кўнгилдан шундай деяолмайсиз, — Базаров

¹ Пелуз ва Фреми, «Химия асослари».

жим ўғираверди.— Евгений Васильевич, нега индамай-сиз?

— Нима десам бўлади сизга? Одамлар тўғрисида умуман афсус қилиш арзимади, айниқса, хусусан менинг тўғримда.

— Сабаб?

— Мен ижобий кишиман, бундай киши одамларга ёқмайди. Гапга ҳам уста эмасман.

— Сиз иззат талабга ўхшайсиз, Евгений Васильевич.

— Менда бундай одат йўқ. Ҳаётнинг сиз яхши кўрган гўзал томонларига бизнинг қўлимиз етмаслигини ўзингиз ҳам билсангиз керак?

Одинцова дастрўмолининг учини бирнеча марта тишлади.

— Нима деб ўйласангиз ўйланг-ку, лекин сиз кетгандан кейин мен зерикиб қоламан.

— Аркадий қолади-ку,— деб қўйди Базаров.

Одинцова енгилгина қифт қисиб қўйди ва сўзини такрорлаб:

— Зерикиб қоламан,— деди.

— Рост айтаяпсизми? Ҳар ҳолда узоқ зерикмассиз.

— Нега бундай деб ўйлайсиз?

— Чунки сиз ўзингиз уйимда тартиб бузилган вақтагина зерикиб қоламан, деб айтган эдингиз. Сиз турмушингизни шундай бекам-кўст тўғри қургансизки, бундай турмушда на зерикиш, на ғусса, на бошқа бирор оғир ҳисга ўрин бўлмаслиги керак...

— Энди сиз мени бекам-кўст... я'ни турмушини тўғри изга солган деб ўйлайсизми?

— Бўлмасачи! Мана, масалан: бирнеча минутадан кейин соат ўн бўлади ва мен олдиндан биламанки, сиз мени ҳайдаб чиқазасиз.

— Йўқ, йўқ, ҳайдамайман, Евгений Васильевич, қолишингиз мумкин. Анави деразани очиб қўйсангиз... жуда бўғилиб кетаяпман.

Базаров ўрнидан туриб, деразани итариб юборувди, дераза қарсиллаб очилиб кетди... У, деразанинг бундай осон очилишини билмаган эди; бунинг устига қўллари

қалтираб турган эди. Дераза очилиши блан қопқора осмон, аста шовуллаб турган дарахтлар кўринди ва уйга соф ҳаво кирди.

Одинцова Базаровга мурожаат қилиб:

— Пардани тушириб қўйинг-да, ўтиринг! Кетишингиз олдидан сиз блан бироз суҳбатлашгим келади. Сиз менга ўз тўғрингизда бирор нарса ҳикоя қилиб берсангиз; сиз ҳечқачон ўз тўғрингизда гапирмайсиз,— деди.

— Мен сиз блан фойдали нарсалар тўғрисида суҳбатлашишга ҳаракат қиламан, Анна Сергеевна.

— Сиз жуда камтар кишисиз... Лекин мен ўз тўғрингизда, оилангиз тўғрисида, бизни ташлаб, олдига кетаётганингиз отангиз тўғрисида бирор нарса билгим келади.

Базаров: «Нима учун у бунақа гапларни гапираяпти-я?» деб ўйлади ва эшитдириб:

— Буларнинг ҳеч қизиги йўқ, хусусан сиз учун, биз қора халқмиз...— деди.

— Мен-чи, сизнингча, киборларданми?

Базаров Одинцовага қаради-да, шартта кесиб:

— Ҳа,— деди.

Одинцова кулиб қўйди.

— Менимча, гарчи сиз ҳамма одамлар бир-бирига ўхшайди ва уларни айрим ўрганишнинг ҳожати йўқ десангиз ҳам, сиз мени билмас экансиз, вақти келиб мен сизга ўз турмушимни гапириб берарман... лекин аввало сиз менга ўз ҳаётингизни гапириб беринг.

— Мен сизни оз вақтдан бери биламан,— деди Базаров яна,— эҳтимол, сизнинг сўзингиз тўғридир. Эҳтимол, ҳақиқатан ҳам ҳарбир киши муаммодир. Масалан, сизнинг ўзингизни олайлик: сиз ўзингизни жамиятдан четга тортасиз, ундан қочасиз ва уйингизга иккита студентни олиб келиб ўтирибсиз. Нима учун сиз шундай ақлингиз ва шундай ҳуснингиз блан қишлоқда яшайсиз?

Одинцова чаққон унинг сўзини илиб олиб:

— Нима? Қандай дедингиз? Менинг... ҳўсиним блан? — деди.

Базаров қоғоғини солди.

— Бунисику барибир-а, мен сизнинг қишлоқда туриб қолишингизнинг сабабини яхши тушунаолмайман деб айтмоқчи эдим.

— Сиз буни тушунмайсиз... Лекин ўзингизча бирон хулоса чиқаргандирсиз?

— Ҳа... менимча, сизнинг доимо бир жойда туриб қолишингизнинг сабаби — сиз ўзингизни эркалатиб қўйибсиз, чунки, сиз бекам-қўст ҳаёт кечиришни жуда яхши кўрасизу бошқаси билан ишингиз йўқ.

Одинцова яна кулимсираб қўйди.

— Сиз шунга қат'иян ишонганмисиз?

Базаров унга еростидан қараб қўйди.

— Ишингиз бўлган тақдирда ҳам шунчаки билиш учунгина, вассалом.

— Ростдан шундай деб ўйлайсизми? Ундай бўлса, гапимиз тўғри келганининг сабабини энди билдим, сиз ҳам худди менга ўхшайсиз-ку.

Базаров ғурурланиб:

— Ҳа, гапимиз тўғри келиб қолди...— деб қўйди.

— Айтгандек, сизнинг кетмоқчи бўлганингизни эсимдан чиқариб қўйибман.

Базаров ўрнидан турди, қоронғилашиб қолган, хушбўй, хилват уй ўртасидаги чироқ хира нур сочиб турар эди, ҳарзамон ҳилпиллаб парда орқали уйга кишини қитиқловчи соф ҳаво кириб, қулоққа туннинг сирли шивирлаши эшитиларди. Одинцова қимирламасдан жим ўтирарди. Лекин секин-аста бутун вужудини аллақандай сирли ҳаяжон чулғаб олмоқда эди... Бу ҳол Базаровга ҳам ўтди. У бирданига ўзининг ёш ва чиройли аёл билан хилватда қолганини сезд...

Одинцова секин:

— Қаёққа? — деб сўради.

Базаров ҳечнима демасдан курсига ўтирди.

Одинцова кўзини деразадан узмай, бояги товуш билан гапини давом этдириб:

— Демак, сиз мени оғир, эрка ва нозанингина бир зот деб ўйлаётган экансиз-да? Аммо мен ўзимни бахтсиз бир киши деб ҳисоблайман,— деди.

— Сиз бахтсиз? Сабаб? Наҳотки сиз бема'ни ғийбатларга аҳамият берсангиз-а?

Одинцова қовоғини солди. Базаров гапини *бундоқ* тушунганлигига афсусланди.

— Бу ғийбатларга мен э’тибор ҳам қилмайман, Евгений Васильевич, мен бу гаплардан хийла юқори тураман. Менинг бахтсиз бўлишимнинг сабаби менда яшаш ҳаваси йўқлиги. Сиз менга ишонмай қарайсиз-а, сиз бу гапларни бошдан-оёқ шойига ўралиб, бахмал курсига суяниб ўтирган бир «аристократка» гапираяпти, деб ўйлайсиз. Мен буни яширмайман ҳам: мен сизнинг яхши ҳаёт деб атаган нарсангизни яхши кўраман ва шу блан бирга дун’ёда яшашга унча тобим ҳам йўқ. Бу қарама-қаршилиқни қандай тушунсангиз шундай тушунаверинг. Айтгандек, сизнинг назарингизда, булар ҳаммаси романтизмдан бўлак нарса эмас.

Базаров бошини чайқаб қўйди.

— Сиз соғсиз, ўзингизга хон, ўзингизга бексиз, давлатмандсиз, тагин нима? Яна нима истайсиз?

Одинцова Базаровнинг сўзини такрорлаб:

— Нима истайманми? — деди ва оғир нафас олди. — Мен жуда чарчадим, қариб қолдим, ўзимга жуда узоқ умр кўргандай туюлади. — Одинцова мантильясининг учларини яланғоч қўллари устига секингина тортиб қўйиб, яна: — ҳа, қариб қолдим, — деди. Унинг кўзлари Базаровнинг кўзлари блан тўқнашди. У салгина қизарди, — ўтмишим хотираларга жуда бой: Петербургда туришим, бойлик, кейин камбағаллик, ундан кейин отамнинг вафот этиши, эрга тегишим, кейин четэлга боришим... хотиралар кўп-ку, лекин хотирга оладиган ҳечнарсга йўқ; олдда, олдимда узоқ йўл, лекин мақсад деган нарса йўқ... шунинг учун бу йўлдан боргим ҳам келмайди.

— Шундай ноумидмисиз? — деди Базаров.

— Йўқ, — деди чўзиб Одинцова, — лекин мен қаноат ҳосил этган эмасман. Агар бирон нарсага астойдил боғланаолсам эди, эҳтимол...

Базаров унинг сўзини бўлиб:

— Сиз яхши кўришни истайсиз-ку, лекин яхши кўриш қўлингиздан келмайди. Бахтсиз бўлишингизнинг сабаби ҳам ана шу, — деди.

Одинцова мантильясининг енг учларини тимискилай бошлади.

— Мен яхши кўролмас эканманми? — деди у.

— Мушкул нарса! Лекин мен буни бахтсизлик дейишим чакки бўлди. Аксинча, бу нарсага грифтор кишини қизганиш керак.

— Нимага грифтор кишини?

— Ошиқлик балосига.

— Сиз буни қаёқдан биласиз?

— Бировлардан эшитдим-да,— деди жаҳл блан Базаров.

«Ноз-карашма қилаяпсан-да, ўзинг зерикаяпсану, зериканингдан мени майна қилаяпсан, менга эса...» деб ўйлади Базаров. Базаровнинг юраги, ҳақиқатан ҳам, қинидан чиқиб кетгудай бўлиб турар эди.

— Ундан кейин сизнинг талабингиз жуда каттага ўхшайди,— деди у бутун гавдаси блан олдинга эгилиб ва қўли блан курсининг попукларини ўйнаб.

— Эҳтимол. Менингча, бўлса ҳамма нарса бўлсин ёки ҳеч биттаси бўлмасин. Жонга-жон. Меникини олдинги, ўзингникини бер, бергандан кейин ўкинма ва қайғириб ҳам юрма. Шундай бўлмаса кераги ҳам йўқ.

— Мана бу шарт тўғри, лекин истаган нарсангизни қандай қилиб шу кунгача... топмаганингизга ҳайрон қоламан.

— Сизингча, бирон нарсага бутунлай берилиш осон экан-да?

— Кўп ўйлаб, кутиб ўтираберсанг, бунинг устига ўзингга бино қўйиб, қадр-қимматим деб ўтираберсанг албатта қийин бўлади, лекин ўйламасанг, берилиш жуда осон.

— Қандай қилиб ўзингни қадрламайсан киши? Қадр-қимматим бўлмаса садоқатимнинг кимга кераги бор?

— Буниси менинг ишим эмас; менинг қадр-қимматимни бошқалар текшириб кўришсин. Энг муҳими—берилабилиш керак.

Одинцова қоматини сал ростлади.

— Сиз бу нарсаларни худди синаб кўргандай гапирасиз.

— Гапнинг омади келиб қолди, Анна Сергесзна: ўзингиз биласиз, буларнинг менга дахли йўқ.

— Ўзингиз-чи, берилаолармидингиз?

— Билмайман, мақтангим келмайди.

Одинцов ҳечнарсга демади. Базаров ҳам жим бўлиб қолди. Меҳмонхонадан фортепьяно товуши эшитилиб турар эди.

— Нима гап ўзи, Катя шундай кеч бўлсаям чала-яптами, дейман-а,— деди Одинцова.

Базаров ўрнидан турди-да:

— Ҳа, энди ростдан ҳам кеч бўлиб қолди, энди ухласангиз ҳам бўлар,— деди.

— Сабр қилинг, қаёққа шошайлисиз... сизга бир гап айтмоқчи эдим.

— Қанақа гап?

— Сабр қилинг,— деб шивирлади Одинцова, унинг кўзлари Базаровга тикилиб қолди; гўё Базаровга диққат блан қараётгандай кўринар эди.

Базаров, ўрнидан туриб, уйда бир айланди-да, кейин бирдан Одинцованинг олдига келди ва шошилишча бир суратда «хайр»деб унинг қўлини шу қадар қаттиқ қисдики, додлаб юборишга сал қолди, кейин дарров уйдан чиқиб кетди. Одинцова ёпишиб қолган бармоқларини лабига яқин олиб келиб озгина пуфлади-да, кейин бирданига ўрнидан туриб Базаровни қайтармоқчи бўлгандай, эшикка қараб чопди... Шу орада уйга графин қўйилган кумуш патнисни кўтариб оқсоч хотин кириб келди. Одинцова тўхтаб қолди ва уни чиқариб юбориб, яна ўз жойига келиб ўтирди-да, уйга чўмди. Сочи ечилиб кетиб қора илондай елкасига келиб тушди. Анна Сергеевнанинг уйида чироқ анчагача ёниб турди ва узоқ вақт ўтириб қолди. У тунги салқиндан увишган қўлларини онда-сонда бармоқлари блан сий-палаб қўярди, холос.

Базаров эса, икки соатча ўтгандан кейин, шудрингда ҳўлланган этиклари блан, сочлари пахмайган ва қовоғи солиқ ҳолда ўз ётоқхонасига қайтиб келди... Базаров қелиб кирганда Аркадий, чопонининг ҳамма тугмаларини солиб, ёзув столи ёнида китоб ўқиб ўтирар эди.

Базаров аттанг дегандай бир оҳангда унга:

— Ҳалиям ётганинг йўқми? — деди.

Аркадий унинг саволига жавоб бермасдан:

— Сен бугун Анна Сергеевна блан узоқ ўтириб қолдинг,— деди.

— Ҳа, шундоқ, Катерина Сергеевна блан сизлар фортепьяно чалиб ўтирганларингда, мен ҳам у блан ўтирган эдим.

— Мен чалганим йўқ,— деб гап бошлаган эди Аркадий, лекин дарров жим бўлиб қолди. У кўзларига ёш келаётганини сезар, лекин ҳазилкаш дўсти олдида йиглашни, ўзига эп кўрмасди.

XVIII

Эртасига Одинцова чойга чиққанда, Базаров қўлидаги пиёлага қараб анчагача бош эгиб ўтирди, кейин бирдан Одинцовага қаради. Одинцова эса, гўё Базаров уни туртгандай, бурилиб қаради. Базаровнинг кўзига Одинцованинг юзи кечаси блан салгина оқариб қолгандай бўлиб кўринди. Одинцова узоқ ўтирмасдан ўз уйига чиқиб кетди ва фақат тушки овқат маҳалида келди. Эрталабдан бери ёмгир ёққанидан айланиб-сайр қилиб келишнинг иложи йўқ эди. Ҳамма меҳмонхонага йиғилиб олди. Аркадий журналнинг энг сўнгги сонини олиб ўқийбошлади. Княжна, гўё Аркадий бирор нома'қул иш қилаётгандай, ўз одати бўйича, бошда чехрасини бузиб, кейин аччиғланиб унга тикилди. Лекин Аркадий унга э'tибор қилмади.

Анна Сергеевна Базаровга мурожаат қилиб:

— Евгений Васильевич, юринг, менинг бўлмамга... Мен сиздан бир нарса сўрамоқчиман... Сиз кеча бир қўлланма тўғрисида гапириб эдингиз...

Анна Сергеевна ўрнидан туриб, эшикка қараб юрди. Княжна теварак-атрофга худди «қаранглар, қаранглар, ҳайрон қолаяпман!» дегандай бир тус блан назар ташлади, кейин Аркадийга тикилди. Аммо Аркадий, ўз ёнида ўтирган Катя блан бир кўз уриштириб олди-да, янада баландроқ овоз блан ўқий берди.

Одинцова тез-тез қадам ташлаб, ўз бўлмасига кирди. Базаров эса, бошини юқори кўтармасдан ва фақат ўз олдида судралиб кетаётган шойи кўйлакнинг шалдираган овозига қулоқ сола-сола, унинг кетидан бўлмага кирди. Одинцова яна ўша кеча ўтирган курсисига ўтирди, Базаров ҳам кечаги жойига ўтирди.

Одинцова бироз жим турганидан кейин сўзга киришиб:

— Кечаги айтган китобингизнинг номи нима эди? — деди.

Базаров унга жавобан:

— Pelouse et Frémy. *Notions générales...* Айтгандек, сизга Ganot, *Traite élémentaire de physique expérimentale*¹ деган китобни ҳам тавсия қилиш мумкин. Бу китобнинг расмлари аниқроқ ва умуман дарслик... — деди.

Одинцова қўлини чўзди.

— Евгений Васильич, кечирасиз, мен сизни бу ерга дарсликлар тўғрисида муҳокама қилиш учун чақирганим йўқ, мен сиз блан кечаги суҳбатимизни давом қилдирмоқчи эдим. Сиз кеча тўсатдан кетиб қолдингиз... зерикиб қолмайсизми?

— Бош устига, Анна Сергеевна. Лекин хотиримда йўқ, сиз блан кеча нима тўғрисида суҳбатлашган эдик?

Одинцова Базаровга кўз қирини ташлаб қўйди.

— Биз кеча сиз блан бахт тўғрисида гаплашган эдик шекилли. Мен сизга ўз тўғримда гапириб берган эдим. Айгандек, мен ҳозир «бахт» сўзини тилга олдим. Айтингчи, нима сабабдан, биз, масалан, музикадан, вақтичоглик бир кечадан, дилкаш одамлар блан суҳбатлашиб ўтиришдан лаззат олсак ҳам, буларнинг ҳеч бири бизга ҳақиқий, я'ни ўзимиз эга бўлган бахт каби туйилмайди, балки кўпроқ қандайдир чексиз, қандайдир нома'лум бир бахтнинг ишораси бўлибгина туйилади? Нима сабабдан шундай? Ёхуд сиз, эҳтимол, бундай ҳолни ҳис қилмайсизми?

— «Биз йўқ жойда ҳамма иш жойида» деган мақолни билсангиз керак, шу блан бирга сиз кеча ўзингиз, қаноат ҳосил этганим йўқ, деган эдингиз. Аммо

¹ Гапо, «Амалий физикадан бошланғич курс».

менинг хаёлимга бундай фикрлар келмайди,— деди Базаров.

— Эҳтимол бу фикрлар сизга ғалати туйилса керак?

— Йўқ, лекин бундай фикрлар менинг хаёлимга келмайди.

— Ростдан ҳам шундайми? Биласизми, мен сизнинг нима тўғрисида ўйлаётганингизни билгим келади?

— Нима? Гапингизга тушунмаяпман.

— Евгений Васильевич, гапимга қулоқ солинг, мен сиз блан кўпдан бери очиқ гаплашмоқчи эдим. Сизнинг айтадиган гапингиз ҳам йўқ,— буни ўзингиз ҳам яхши биласиз, сиз оддий бир киши эмассиз, ҳали ёшсиз ва бутун ҳаётингиз олдинда. Нимага тайёргарлик кўраяпсиз? Келажакда сизни нималар кутади? Сиз қандай мақсадга эришмоқчисиз, қаёққа бораётирсиз, кўнглингизда нималар бор? Хуллас, сиз кимсизу ва нимасиз? Шун билмоқчиман.

— Бу гапингиз блан мени ҳайратда қолдираяпсиз, Анна Сергеевна. Менинг табиий фанлар блан шуғулланишим сизга маълум. Менинг ким эканлигим...

— Ҳа, сиз кимсиз?

— Мен сизга ўзимнинг келажакда уезд табиби бўлажагимни айтган эдим.

Анна Сергеевна бетоқат бўлиб, қимчрлаб қўйди-да:

— Нега ундай дейсиз? Бунга ўзингиз ҳам ишонмайсиз-ку, сиз эмас, менга Аркадий шундай жавоб берса бўлар эди,— деди.

— Нега энди Аркадий...

— Қўйинг-а! Ўзингиз шундай кичкина фаолият блан қаноатланишингиз мумкинми ва сиз ўзингиз ҳардоим, медицина деган гап мен учун йўқ бир нарсa демасмингиз, ахир? Сиз шунчалик иззат нафс блан уезд табиби бўлар эмишсиз! Сиз менга жўрттага, мендан қутулиш учун шундай жавоб бераяпсиз, чунки сиз менга сра ҳам ишонмайсиз, лекин мен, Евгений Васильич, сизнинг гапингизга тушунаолар эдим: мен ўзим ҳам, худди сиздай, камбағал ва иззат нафс этаси эдим; сиз бошингиздан қандай оғирликлар кечирган бўлсангиз, мен ҳам, эҳтимол, шундай оғирликларни кечиргандирман.

— Бу гаплар ҳаммаси соз-у, Анна Сергеевна, лекин мени кечирасиз... мен умуман ўз кўнглимда бўлган нарсаларни айтиб беришни одат қилган эмасман, ундан кейин, сиз блан менинг ўртамда бўлган масофа шундай узоқки...

— Қанақа масофа? Сиз мени яна аристократка де-моқчи бўласизми? Бас ахир, Евгений Васильич, мен сизга ўзимни исбот қилдим шекилли...

Базаров унинг сўзини бўлиб:

— Ундан кейин, бизнинг келажагимиз кўпинча ўз ихтиёримизга боғлиқ эмас, шунинг учун бу тўғрида гапириш ва ўйлаб ўтиришнинг нима фойдаси бор? Бирор ишнинг уддасидан чиқар эканмиз жуда соз, борди-ю уддасидан чиқмас эканмиз, бу ҳақда олдиноқ сафсата сотмаганимизга хурсанд бўлаверайлик,— деди.

— Дўстона суҳбатлашиб ўтиришни сиз сафсата со-тиш деяпсиз... балки хотин киши деб, менга ишонишни ўзингиз учун эп кўрмаётгандирсиз. Сиз умуман хотин-ларни ёмон кўрасиз-ку, ахир.

— Мен сизни ёмон кўрмаганлигимни, Анна Сергеевна, ўзингиз ҳам яхши биласиз-ку.

— Йўқ, мен ҳечнарсани билмайман... хайр, майли, келажагингиз тўғрисида нима учун гапиришни истамаганингизни биламан; лекин ҳозир ичингизда содир бўлаётган...

— Содир бўлаётган! — деди Базаров.— Гўё мен бирор давлат ёки жамият! Ҳар ҳолда бу гап бировни қизиқтирадиган гап эмас; ундан кейин, ҳарбир кимса ўз ичида «Нималар содир бўлаётгани»ни ҳардоим овоза қилаоладими, ахир?

— Мен, кўнғилда бор бўлган гапни нима учун ай-тиш мумкин эмаслигига ҳайронман.

— Ўзингиз-чи, айтиб бераоласизми? — деб сўради Базаров.

Анна Сергеевна биров иккиланиб турганидан кейин:

— Ҳа,— деди.

Базаров бошини эгиб:

— Сиз мендан бахтлироқ экансиз,— деди.

Анна Сергеевна унга савол назари блан қаради.

— Нима десангиз денг-у, аммо ҳарҳолда гапимиз гапимизга тўғри келганлиги бежиз эмас, бир-биримиз блан яхши дўст бўладиган кўринамиз. Мен ўйлайман-ки, сизнинг бу, нечук деб айтсамикин, бу чиранишларингиз ва бардошингиз бориб-бориб тарк бўлиб кетар.

— Сиз менда бардош... яна нима дедингиз... чираниш сездингизми?

— Ҳа.

Базаров ўрнидан туриб дераза олдига келди.

— Демак, сиз бардош қилишимнинг сабабини, менинг вужудимда нималар содир бўлаётганини билмоқчисизда-а?

Одинцова ўз сўзини аллақандай, ҳали ўзи ҳам англаб етмаган бир қўрқув блан такрорлаб:

— Ҳа,— деди.

— Айтсам хафа бўлмайсизми?

— Йўқ.

— Йўқми? — деди Базаров унга орқа ўгириб деразага қарагани ҳолда,— ундай бўлса билиб олинг, мен сизни жон-дилимдан севаман... Ана энди мақсадингизга эришдингиз.

Одинцова қўлларини олдинга чўзди, Базаров эса, пешонасини дераза ойнасига тираб турарди, унинг нафаси бўғилар, а'зойи-бадани титрар эди. Лекин бу титроқ ёшлик қўрқоқлиги ёки биринчи марта муҳаббат изҳор этишдан ҳосил бўладиган ширин бир даҳшат эмас эди, унинг ичида эҳтирос, ғазабга ўхшаган кучли ва оғир бир эҳтирос мавж урмоқда эди... Одинцовани ваҳима босди ва Базаровга ачинди ҳам.

У, қандайдир ихтиёрсиз мулоҳим бир товуш блан:

— Евгений Васильич...— деди.

Базаров дарров орқасига бурилиб, унга еб қўйгудай бўлиб тикилди-да, икки қўлидан ушлаб, бағрига босди.

Одинцова унинг қучоғидан дарров бўшалолмади, лекин бирпасдан кейин ўзини нариги бурчакка олиб, ўша ердан Базаровга қараб қолди. Базаров яна унга қараб отилди...

Одинцова капалаги учган ҳолда шошиб-пишиб шивирлаб:

— Сиз менинг гапимга тушунмадингиз,— деди.

Агар Базаров яна бир қадам босса гўё додлаб юборадиганга ўхшарди... Базаров лабини тишлаб, эшикка чиқиб кетди.

Орадан ярим соат ўтгач, ходима, Анна Сергеевнага Базаровдан хат келтириб берди, хат фақат бир сатрдан иборат бўлиб, унда: «Бугун кетишим керакми ёки эртагача қолсам ҳам бўладими»? деб ёзилган эди. Анна Сергеевна унга: «Қетиб нима қиласиз, мен сизни англамабман, сиз ҳам мени англамадингиз» деб жавоб қайтарди. Аммо ўзи «мен ўзимни ҳам тушунаолмадим» деб хаёлидан ўтказди.

Анна Сергеевна обед вақтигача ҳечкимга кўринмади, қўлларини орқасига қилиб, гоҳ дераза олдида, гоҳ кўзгу олдида тўхтаб, вақтини ўз уйида уёқан-буёққа юриб ўтказди, бўйнида иссиқ бир доғ бордай туйилиб, дастрўмоли блан бўйнини аста артиб кўяр эди. У ўз ўзига савол бериб, Базаров айтгандай, нега мен унинг сирини «билишга тиришдим, ёки бирор гумоним бормиди» деб сўрар эди. У ўз-ўзига гапириб: «айб ўзимда, лекин бундай бўлишини кутмаган эдим» деб қўйди. Базаров уни қучоқламоқчи бўлиб отилган бир пайтида унинг юзи қандайдир ваҳшиёна тус олганини кўз олди-га келтириб, хаёлга чўмар ва қизарар эди...

У бирданига «ёки?» деди-ю тўхтаб, жингалак сочларини силкиб қўйди... У ўзини кўзгуда кўрди, унинг ярим очиқ лаблари блан кўзларида ўйнаб турган аллақандай сирли табассум, орқага ташланган боши, шу онда унга шундай бир нарсани гапиргандай бўлиб кўринар эдики, бу нарсадан ўзи ҳам чўчиб кетди...

Ниҳоят, у: «Йўқ, худо билсин, бу ишнинг оқибати нима бўлишини билиб, бу блан ҳазилашиш ярамайди, дунёда ҳарҳолда тинчликдан яхши нарса йўқ» деб жазм қилди.

Унинг тинчлигига ҳалал етган эмас эди, лекин у хафа бўлди ва ҳатто бир марта йиғлаб ҳам олди, бунинг сабабини ўзи ҳам билмасди, броқ Базаров ҳақорат қилганидан эмасди. У ўзини ҳақоратланган деб ҳис қилмас, балки ўзини айбдор деб ҳис қилар эди. Ҳархил туманли хаёллар та'сири остида, умрнинг ўтиб бори-

шини англаш ва бирор янгиликни ҳавас қилиш та'сири остида у ўзини ма'лум бир чегарага бориб етишга ва бу чегаранинг у томонида тагсиз жарликкина эмас, балки бўшлиқ ёки бема'нилик бўрлигини кўришга мажбур қилди.

XIX

Одинцова ўзини яхши тутадиган ҳарқандай хуруфотлардан ҳарқанча юқори турадиган хотинлардан бўлса ҳам, обед қилиш учун столовойга келган пайтда бироз ўнғайсиз аҳволга тушди. Шундай бўлсада, обед анча яхши ўтди. Шаҳардан эндигина қайтиб келган Порфирий Платонич ҳархил латифалар айтиб бериб ўтирди. У, шаҳар янгиликларидан гапириб, губернатор Бурдалу, мабодо бирон жойга шошилишч суратда отлиқ юборишга тўғри келиб қолса деб, ўзининг махсус ишларни бажарадиган амалдорларига шпор тақиб юришни буюрганини сўзлаб берди. Аркадий бўлса Катя блан секин гапиришиб ўтирарди ва шу орада усталик блан княжнага ўзини жуда мўмин қилиб кўрсатишга тиришар эди. Базаров ҳеч гапга аралашмасдан, қовогини солиб жим ўтирарди. Одинцова унинг жиддий ва заҳар, қовоғи солиқ юзига бир-икки марта ер остидан эмас, тўппа-тўғри қараб, ичида: «йўқ... йўқ... йўқ...» деб қўйди. Обеддан сўнг Одинцова бутун улфатлари блан богчага чиқди ва Базаровнинг, ўзи блан сўзлашмоқчи бўлганини сезиб, йўлдан бирнеча қадам четда тўхтади. Базаров унга яқин келиб, лекин шунда ҳам кўзларини ердан узмасдан, секингина:

— Анна Сергеевна, мен сиздан узр сўрашим керак. Сиз, албатта, мендан қаттиқ хафадирсиз,— деди.

Одинцова унга жавоб бериб:

— Йўқ, мен сиздан хафа эмасман, Евгений Васильич, ўзим ранжиб турибман,— деди.

— Бу қайтага ёмонроқ. Ҳарҳолда, мен етарли даражада жазомни тортдим. Мен, ўзингиз ҳам билсангиз керак, жуда ёмон бир аҳволда қолдим. Сиз менга, кетиб нима қиласиз, деб ёзибсиз, ammo мен бу ерда қолмайман ва қолишни истамайман ҳам. Эртага мени бу ердан тополмайсиз.

-- Евгений Васильич, нега сиз...

-- Нега кетаялсан дейсизми?

— Йўқ, мен бошқа нарса айтмоқчи эдим.

— Утган ишга салавот, Анна Сергеевна... бугунми, эртами, барибир бунинг содир бўлиши керак эди, демак, кетишим керак. Мен фақат бир шарт блан қолишим мумкин бўлар эди, лекин бу шарт ҳечқачон бўлмайди. Сурбетлик қилганим учун мени кечиринг, сиз мени севмайсиз ва ҳечқачон севаолмайсиз.

Базаровнинг қора қошлари остидаги кўзлари ялт этиб кетди.

Анна Сергеевна унга ҳечнима деб жавоб қайтармади. Унинг бошига: «Мен бу одамдан қўрқаяпман» деган фикр келиб кетди.

Базаров унинг фикрини билиб олгандай бўлиб:

— Хайр, яхши қолинг,— деди-да, уйга томон кетди.

Базаров орқасидан изма-из бораётган Анна Сергеевна Катяни чақириб, уни қўлтиқлаб олди. У кечгача Катядан ажралмади. У карта ўйнашга унамади, лекин кўп кулиб қўяр, броқ кулги унинг оқарган ва хижолат тортган юзига сра ярашмасди. Бўни кўрган Аркадий ҳайрон бўлиб, ёшларга хос одат блан доим уни кузатар, ҳадеб: ўзи нима гап, нима ҳодиса бўлди экан, деб ўз-ўзидан сўрарди. Базаров ўз бўлмасига кириб ичидан беркитиб олди; лекин чой ичгани чиқди. Анна Сергеевна унга бирор ёқимли сўз айтмоқчи бўлар, лекин гапни нимадан бошлашни билмас эди...

Унинг бу қийин аҳволдан қутулишига қутилмаган бир ҳодиса сабаб бўлди: дворецкий кириб, Ситниковнинг келганидан хабар берди.

Бу ёш тараққийпарварнинг уйга кириб келганлигини сўз блан таъриф этиш қийин. Бу киши ўзига хос шилқимлиги блан қишлоққа, ўзига тузуккина таниш ҳам бўлмаган ва ўзини ҳечқачон уйига таклиф ҳам этмаган бир аёлникига келишга жазм қилган ва эшитилишига кўра бу ерда шундай ақлли ва ўзига яқин кишилар меҳмон бўлиб турганини билиб келган бўлса ҳам, ҳарқалай жуда қизариб кетди ва олдин ёдлаб олган сўзлари блан афв сўраш, салом бериш ўрнига, бир балолар деб чулдиради, Евдоксия Кукшина Анна Сер-

геевнанинг сихат-саломатлигини билиб келиш учун юборди, Аркадий Николаевичдан та'риф-тавсифларини кўп эшитган эдим, деди. Ситников шу сўзларини гапираётганида тутилиб ва шу қадар довдираб қолдики, ҳатто шляпаси устига ўтирганини ҳам сезмади. Уни ҳечким ҳайдаб чиқазмагани, ҳатто Анна Сергеевна холаси ва синглиси блан таништиргани учун у дарров ўзини тутиб олди ва ҳадеб дилдирайбошлади. Турмушда қабих бир нарсанинг пайдо бўлиб қолишининг кўпинча фойдаси тегади: жуда таранг бўлиб кетган торларни бўшаштиради, ўзининг уларга ҳамжинс эканлигини эслатиб, ғурур ёки ўзидан кетиш туйғулларини уйғотади. Ситников келиши блан ўтган гаплар аллақачонлар бўлиб ўтгандай, эсдан чиқаётгандай—ҳечнарсас бўлмагандай бўлди; овқат кундагидан кўпроқ ейилди, ухлашга кундагидан ярим соат илгари тарқалишди.

Аркадий кўрпада ётган жойида, ечинаётган Базаровга қараб:

— Бир маҳал менга айтган сўзларингни энди ўзингга қайтариб айтсам бўлади: «Нега мунча ғамгинсан? Бирор муқаддас бурч адо этганга ўхшайсан-а?» — деди.

Кейинги вақтларда икки дўст ҳазил аралаш пичинг гаплар блан бир-бирларига тегишадиган бўлиб қолган эдилар, бу эса улар ўртасида яширин бир норозилик ёки шубҳа борлигини кўрсатарди.

— Эртага мен отам олдига жўнайман,— деди Базаров.

Аркадий ётган жойидан сал кўтарилиб, тирсагига таяниб олди. Бу гапни эшитиб у ҳам ажабланди, ҳам нима сабабдандир хурсанд бўлди.

— Ҳа, шунинг учун диққат экансан-а?— деб қўйди. Базаров, бир эснаб олди-да:

— Ҳамма нарсани билаверсанг, тез қарийсан,— деди.

— Анна Сергеевна нима бўлади?— деб давом этди Аркадий.

— Нима бўлар эди?

— У сенга жавоб берармикин, демоқчиман?

— Мен унга ёлланган эмасман-ку.

Аркадий ўйланиб қолди, Базаров эса, девор томонга бурилиб ётди.

Бирнеча минутдан кейин Аркадий бирданига:

— Евгений! — деди.

— Хўш?

— Эртага мен ҳам сен блан жўнайман.

Базаров ҳечнима деб жавоб қайтармади.

— Лекин мен уйимга кетаман, — деди Аркадий, — Хохловлар қўрғончасигача (виселки!) бирга борамизда, у ерда сен Федотдан от оласан. Мен сизларникига жон деб борардим-ку, лекин уларни ҳам, сени ҳам ташвишга солиб қўймай дейман. Кейин ўзинг бизникига яна қайтиб келарсан-ку?

— Мен сизларникида нарсаларимни қолдириб кетувдим, — деди Базаров, ҳамон деворга қараб ётганича.

«Нимага кетаяпсан, деб сўрамайди-я? Мен ҳам унга ўхшаб тўсатдан кетаяпман-ку, ахир?» деб ўйлади Аркадий. Кейин яна: «Дарвоқи, мен нима учун кетмоқчиману, у нима учун кетаяпти экан?» деб ўйлади. Аркадий ўзининг бу саволига қаноат ҳосил этарлик бир жавоб бераолмас, юраги эса ғоят увишар эди. У одатланиб қолгани бу ҳаётдан ажралиш ўзи учун нақадар оғир бўлажагини сезар эди, лекин Базаров кетгандан кейин ёлғиз қолиши ҳам унинг учун нучукдир ғалати туюлар эди. «Уларнинг ўртасида бир гап ўтганга ўхшайди». «Базаров кетгандан кейин Анна Сергеевнанинг кўз олдида қаққайиб туришимнинг нима ксраги бор? Уни тозаям безор қиламан; кейин сўнгги умидларимданама маҳрум бўлиб қоламан» деб ўз-ўзича ўйларди. Аркадий Анна Сергеевнани кўз олдига келтирабошлади, бироздан кейин бу гўзал ёш тул аёлнинг сиймоси орқали секин-аста бошқа бир чехра кўринабошлади.

Аркадий бошини ёстиққа тиқиб: «Катяга ҳам увол» деб шивирлаб қўйди, кўзидан ёстиққа бир томчи ёш ҳам томди. У, бирданига бошини кўтариб, баланд овоз блан:

— Бу аҳмоқ Ситников қайси гўрдан ҳам пайдо бўлиб қолди? — деди.

¹ Қўшни қишлоқларда яшовчи деҳқонларнинг Зир қисмини ажратиб кўчириладиган янги қишлоқ.

Базаров аввало бир қимирлаб қўйди-да, кейин:

— Ҳали ҳам ақлинг кирмапти, ука. Ситников сингарилар биз учун жуда зарур-да. Билиб қўйки, менга шундай телбалар керак. Ахир, хурмачаларни хумдонда худонинг ўзи пиширмайдику!..— деди.

Аркадий ўйлаб:

«Э-ҳе!»— деди ва Базаровнинг бениҳоят худбинлигини яна шунда яққол кўрди. «Демак, биз худо эканмиз-да, я'ни сси худою, телба деганинг яна мен бўлмай?»

Базаров босяги сўзни такрорлаб дўнгиллади:

— Сенинг ақлинг йўқ ҳали,— деди.

Эртасига Аркадий Анна Сергеевнага ўзининг Базаров блан кетажагини билдирганида, Анна Сергеевна бунга кўпда ажабланмади. У паришон ва чарчагандай кўринар эди. Катя унга индамай ва жиддий қараб қўйди, княжна эса ҳатто шал рўмоли остида чўкиниб олди, бунн Аркадий пайқамай қолмади. Аммо Ситников бутунлай шошиб қолди. У, бу сафар славянчасига эмас, балки бошқача олифта кийиниб эндигина нонушта қилгани тушган эди. Худди кечагина у олиб келган энгилбошининг кўплиги блан хизматида бўлган хизматкорни ҳайрон қолдирган бўлса-ю, тўсатдан ҳамроҳлари уни ташлаб кетса-я! Ситников худди қўрққан қуёндай типирчилаб ва кўзларини аланглатиб, бирданига чўчиган ва қўрққансимон, ўзининг ҳам кетмоқчи бўлганини айтди. Одинцова уни қолинг деб қистаб ҳам ўтирмади.

Толи'сиз ёш йигит Аркадийга қараб:

— Менинг коляскам жуда тинч, сизни обкетишим мумкин, Евгений Васильич эса сизнинг гарантасингизда кетсин, шундай бўлса қулайроқ ҳам бўлар,— деди.

— Овора бўлманг, сизнинг йўлингиз бошқа, бизникига узоқлик қилади.

— Майли, ҳеч зарари йўқ, менинг вақтим старли, шу блан бирга ўша томонда ишим ҳам бор.

Аркадий бу сафар жуда нафрат блан:

— Ижара (откуп) ишларидир-да?— деб сўради.

Аммо Ситников шундай хафа эдики, у ҳатто одатдаги сингари кулиб ҳам қўймади. У ўзича тўнгиллаб:

— Менга ишонаверинг, коляскам жуда ҳам мустаҳкам, ҳаммамизга ҳам жой етади,— деди.

Анна Сергеевна гапга араллашиб:

— Ситников жанобларининг гапларини қайтариб, бу кишини хафа қилманг,— деди.

Аркадий Анна Сергеевнага қараб қўйди-да, ма'ноли қилиб бош эгди.

Нонуштадан кейин меҳмонлар кетдилар, Одинцова Базаров билан хайрлашаётиб, унга қўлини чўзди ва:

— Биз яна кўришармиз, шундай эмасми?— деди.

— Ихтиёр ўзларида,— деди Базаров.

— Ундай бўлса, кўришамиз.

Аркадий зинапояга ҳаммадан бурун чиқди; у Ситниковнинг коляскасига чиқиб ўтириб олди. Дворецкий уни ҳурмат билан чиқариб қўйди. Аркадий эса аламиндан уни савалашга ёинки йиғлаб юборишга тайёр эди. Базаров тарантасига чиқиб олди. Хохлов қишлоғига етгач, Аркадий мусофирхона эгаси Федот от қўшгунча кутиб ўтирди ва тарантас олдига келди-да, илгаригидай жилмайиб, Базаровга қараб:

— Евгений, мени ҳам ўзинг билан бирга олиб кетсангчи, сеникига бораман,— деди.

Базаров беҳафсалагина қилиб:

— Чик, ўтир,— деди.

Ўз коляскаси ёнида ҳуштак чалиб юрган Ситников бу сўзларни эшитгач анқайиб қараб қолди, Аркадий эса, буюмларини унинг коляскасидан олди-да, Базаров ёнига келиб ўтирди ва ўзининг собиқ йўлдошига та'зим қилиб, кучерга хитобан: «Ҳайда!» деб қичқирди. Тарантас ғизиллаганича жўнаб кетди ва бирпасда кўздап ғойиб бўлди... Ситников жуда хижолат бўлиб, кучерига қараб қўйди, лекин кучер ҳечнарсанга парво қилмасдан, қамчисини ўйнатиб турар эди. Шунда Ситников коляскасига сакраб чиқиб олди-да, ўткинчи иккита деҳқонга қараб: «Шапкаларингни кийиб олинглар, аҳмоқлар!» деб дўқ уриб, шаҳарга жўнаб кетди. Ситников шаҳарга жуда кеч етиб келди. Эртасига у Кукшинаникига бориб, иккита «ярамас мутакаббир ва жоҳил»ни тоза сўкиб ўтирди.

Аркадий ўзининг тарантасига чиқиб ўтириб олгандан кейин, Базаровнинг қўлини қаттиқ сиқди-да, анчагача индамай ўтирди. Базаров унинг қўл сиқишини ҳам, жим ўтиришини ҳам тушунган ва бунинг ма'носига етгандай кўринар эди. Базаров ўтган кун иккиси ҳам мижджа қоқмаган, чекмаган, бирнеча кундан бери ҳеч нарса емаган эди. Унинг ориқлаб қолган юзи бостириб кийилган шапкаси остидан чўзилиб чиқиб турарди. Ниҳоят, у гап бошлаб:

— Қани, оғайни, сигаркадан берчи... Тилимни ҳам кўргин, нима бало, сарғайиб кетибдими?— деди.

— Ҳа, сарғайибди,— деди Аркадий.

— Ҳа... сигарка ҳам оғзимга ёқмаётини. Мазам йўқ.

— Сен чиндан ҳам кейинги кунларда анча ўзгариб кетдинг.

— Зарари йўқ, тузалиб қолармиз, фақат шуниси борки, онам жуда жонкуяр: қорин қўймасанг ва кунига ўн марта овқат емасанг ҳеч қўймайди. Аммо отам тузук, чунки у дунёнинг аччиқ-чучугини татиган киши... Йўқ, чекиб бўлмаскан,— деди-да, сигаркасини ташлади.

— Сенинг кўрғонинг (имение) бу ерга йигирма беш чақирим келадими?— деб сўради Аркадий.

— Ҳа, йигирма беш чақирим келади. Буни мана бу донишманддан сўрасанг ҳам бўлади,— деди Базаров Федотнинг аравада ўтирган хизматкорини кўрсатиб.

Аммо донишманд, «ким билади дейсиз, биров ўлчаптимиз» деб жавоб берди ва ўртага қўшилган отни мунча бош силкайсан, деб қойиб борар эди.

Базаров яна гап бошлаб:

— Шунақа гаплар, сиз учун сабоқ, ёш дўстим, ибратли бир мисол. Бу қандай сафсата ахир! Ҳарбир киши қил устида турса-ю, ҳар онда жарга йиқилай деб турса-ю, у бўлса яна ўзи учун ҳархил нома'қулчиликлар ўйлаб чиқаради, ўз ҳаётини ўзи бузади,— деди.

— Сен буни нимага киноя қилиб гапираяпсан?— деб сўради Аркадий.

— Мен ҳеч нарсага киноя қилаётганим йўқ, мен тўғриси айтаяпман, биз икковимиз ҳам ўзимизни жуда

Ёмон тутдик. Буни тушунтириб ўтиришнинг ҳам ҳожати йўқ! Лекин мен клиникадаёқ сезган эдим: кимки ўз оғриғига жаҳл қилса оғриқни албатта енгади.

— Гапингга унчалик тушунаолмаяпман. Ҳечнарсадан шикоят қиларлик жойнинг йўқ эди шекилли,— деди Аркадий.

— Агар гапимга тушунолмай турган бўлсанг, мен сенга шуни айтай: менимча, аёл кишига тирноғингни ҳам бой бергандан кўра кўчада тош чақиб ўтирганинг яхшироқ. Бу ҳаммаси...— Базаров бу ерда ўзининг яхши кўрган «романтизм» деган сўзини айтишига сал қолди, лекин айтай деганда ўзини тутиб:— сафсата,— деди.— Сен ҳозир менга ишонмайсан, лекин мен сенга шуни айтай: мана, икковимиз хотинлар суҳбатига кириб қолдик, анча кўнглилли бўлди. Лекин бундай суҳбатни ташлаб кетиш — иссиқ кунда совуқ сувга чўмилиш блан баравар. Эркакларнинг бундай бема'ни ишлар блан шуғулланишга вақти йўқ, испан халқининг: эр киши бераҳм бўлиши лозим, деган гўзал бир мақоли бор.— Базаров аравакаш мужикка қараб,— мана сен ақлли кишисан, айтчи, хотиннинг борми?— деди.

Мужик ўзининг ялпоқ ва ожиз кўзли юзини дўстларга ўгирди-да:

— Хотининг дейсизми? Бор. Нима учун хотиним бўлмасин?

— Сен уни урасанми?

— Хотинимними? Ҳархил бўлади. Сабабсиз урмайман.

— Жуда соз. У-чи, сени урадими?

Мужик отларнинг тизгинини тортабошлади.

— Ғалати гапларни гапираяпсиз-а, тақсир. Ҳазиллашишни яхши кўрасиз дейман-а...— афтидан мужик хафа бўлди шекилли.

— Эшитаяпсанми, Аркадий Николаич! Сен блан мени эса савалашиб жўнатишди... ўқимишли одам бўлишнинг оқибати мана шу экан-да.

Аркадий зўрма-зўраки кулиб юборди. Базаров эса, тескари ўгирилди-да, бутун йўл бўйи сра оғиз очмади.

Йигирма беш чақирим йўл Аркадийга худди эллик чақиримдай бўлиб кўринди. Ниҳоят, суйри адр-

нинг этагида Базаровнинг ота-онаси яшайдиган кичкина бир қишлоқ ҳам кўринди. Қишлоқ ёнида ёш қайинзор ва унинг ичида томи похол блан ёпилган битта дворян уйи кўриниб турар эди. Қишлоққа киришда, биринчи уй ёнида шапка кийган иккита мужик бири-бири блан сўкишиб турарди. Уларнинг бири: «ўзинг капкатта тўнғизсан-у, лекин кичкина чўчқа боласидан баттарсан» деб иккинчисини сўкар эди. Иккинчиси эса: «Сенми, сенинг хотининг жодугар» дер эди.

Базаров Аркадийга мурожаат қилиб:

— Буларнинг бири-бири блан эркин муомала қилишдан ва қочириқ гапларидан отамнинг унчалик қаттиққўл эмаслигини билишинг мумкин. Мана, отамнинг ўзи зинапояга чиқди, қўнғироқ товушини эшитган бўлсалар керак. Отамнинг ўзи, худди ўзи, қад-бастидан танийман. Оббо! Анча қариб қолибди-ку, бечора!— деди.

XX

Базаров тарантасдан бошини чиқазди, Аркадий эса, ўртоғининг елкасидан бўйинини чўзиб, қўрғоннинг зинапоясида, сочлари пахмайган, қирра бурун, этаги очик ҳарбий пиджак кийган, қотмагина, новча бир кишини кўрди. У, оёқларини кериб, офтобдан кўзларини қисиб, узун трубка чекиб турар эди.

Отлар тўхтади.

Базаровнинг отаси, ҳамон чекиб ва трубкасини бармоқлари ораларида ўйнатиб:

— Келар экансан-а! Қани, буёққа туш, бир қучоқ-лашайликчи,— деди.

У ўғлини қучоқлайбошлади... Ичкаридан аёл кишининг «Енюша, Енюша» деб чақирган ингичка қалтироқ овози эшитилди. Эшик ланг очилиб, бўсағада, устига калта ола кофта ва бошига оппоқ чепчик кийган, пакана, думдумалоқ бир кампир кўринди. У, вой деди, оёқлари қалтиради, агар Базаров келиб ушлаб қолмаганида йиқилиб кетиши аниқ эди. Кампир юмшоқ ва семиз қўллари блан дарҳол Базаровнинг бўйнидан қучди, бошини унинг кўкрагига қўйди. Ҳамма жим бўлди. Фақат кампирнинг пиқиллаб йиғлагани эшитиларди.

Кекса Базаров оғир нафас олар, кўзлари боягидан ҳам багтар жимирашар эди.

У, тарантас олдида индамай турган Аркадий блан кўз уриштириб олиб:

— Бўлди, бўлди, Ариша! Бас қил, йиғининг ҳосияти йўқ. Бўлди, бўлди,— деди. Арагакаш мужик кампирга қараб туролмай тескари ўгирилиб олди.

— Оҳ, Василий Иванович,— деди кампир зўрға,— жоғинам, қўзичоғим Енюшинкани қачондан бери энди кўрдим...— деди ва қўлларини олмай, кўз ёшлари оқиб ҳўл бўлган мулойимгина юзини Базаровдан тортиди, кўзларини мўлтиратиб, аллақандай севинч блан яна унга ёпишиб олди.

— Ҳа, албатта, табиий нарса,— деди Василий Иванович:— юринглар, уйга кирайлик, мана Евгений блан бирга меҳмон ҳам келибдилар,— кейин Аркадийга қараб хиёл таъзим қилди.— Кечирасиз, ўзингиз тушунасиз-ку, хогинларнинг кўнгли бўш бўлади, бунинг устига оналик меҳри ҳам...— деди.

Лекин лаблари титрар, қошлари учар... афтидан, ўзини тутиб олмоқчи ва ҳечбир ҳаяжонланмагандай кўринмоқчи бўлар эди. Аркадий ҳам таъзим қилди.

— Ростданам, юринг, онажон, уйга кирайлик,— деди Базаров ва ҳолдан тойган кампирни уйга олиб кирди, уни юмшоқ курсига ўтқизди-да, отаси блан тезгина яна бир марта қучоқлашиб олди ва кейин уни Аркадий блан таништирди.

Василий Иванович Аркадий блан танишаркан:

— Танишганимизга беҳад хурсандман, броқ айбга буюрмайсиз: бизникида ҳамма нарса ҳарбийча, олдий тартибда. Арина Власьева, бўлди энди ўзингни тутгин. Меҳмон жаноблари айб қиладилар,— деди.

Кампир йиғи аралаш:

— Вой, исмлари нечук...— деб қўйди.

Василий Иванович виқор блан:

— Аркадий Николаич,— деб унинг исмини айтиб берди.

Кампир бурнини қоқди-да, бошини дам уннга, дам чапга қийшайтиб, кўзларини бирма-бир яхшилаб артиб олганидан кейин:

— Мен бефаҳмни кечиринг. Кечиринг мени. Қўзи... чо...ғимни кўролмай ўлиб кетаманми, деб ўйловдим,— деди.

— Мана эсон-омон кўрдик, бекачим,— деди Василий Иванович. Кейин эшик орқасида қўрқиб қараб турган, оч қизил читдан кўйлак кийган ўн уч яшар чамасидаги яланг оёқ бир қизга қараб:— Танюшка, баринага патнисда бир стакан сув опкел, эшитдингми?— деди. Сўнгра меҳмонларга мурожаат қилиб, аллақандай эскича ҳазил блан:— сиз, жаноблар, исте'фодаги кекса жангчининг кабинетига марҳамат қилсаларинг девдим,— деб қўшиб қўйди.

Арина Власьевна инграб:

— Енюшечкам, кел, яна бир қучоқлай,— деди. Базаров унга томон энгашди:— қандай чиройли йигит бўлибсан, болам.

Василий Иванович унинг сўзини бўлиб:

— Чиройликка-ку чиройлик эмас, лекин французлар айтмишли *омфe*¹ бўлган... Энди, дейман, сен Арина Власьевна, ўзингнинг оналик меҳрингни қондириш блан, қадрли меҳмонларингнинг қорнини тўйғазиш тўғрисида ҳам ғам есанг бўларди, деб ўйлайман, чунки ўзингга ма'лум: қуруқ гап қулоққа ёқмайди.

Кампир креслодан турди.

— Ҳозир, Василий Иванович, ҳозир дастурхон ёзилади, ўзим ошхонага чиқиб самовар қўйдираман. Ҳаммаси бўлади, ҳаммаси. Ахир уч йилдан бери уни кўрмаган бўлсам, едирмаган бўлсам, осон тутасизми, ахир?

— Хўп дедик-ку, лекин ишингни билиб қил, уялиб қолма. Жаноблар, қани марҳамат. Ана Тимофеич ҳам сен блан кўришгани келди, Евгений. Бу имонсиз ҳам хурсанд бўлганга ўхшайди. Хўш? Хурсанд бўлдингми? Қани, буёққа марҳамат қилинглар.

Шундай қилиб, Василий Иванович эски туфлиларини тапиллатиб олға босди.

Унинг уйи, бор-йўғи олтига кичик-кичик бўлмадан

¹ *Омфe* сўзи бу ерда *homme fait* ўрнида ишлатилган бўлиб (ф р а н ц у з ч а) — етилган, вояга етган эркак демакдир.

иборат эди. Улардан бири, я'ни ҳозир меҳмонларни олиб кетаётгани, кабинет деб аталар эди. Чангдан, худди тутундан қорайгандай, қорайиб кетган қоғоз уйилиб ётган йўғон оёқли стол бутун икки дераза орасини эгаллаб олган эди; деворларда турк милтиқлари, қамчилар, қилич, иккита география харитаси, қандайдир анатомик расмлар, Гуфеланднинг¹ сурати, бировнинг қора рамка ичига солинган ва қилдан тўқилган исмлари (вензель) ва ойна ичига солинган диплом осилиб турар эди. Яхши карель қайинидан ишланган иккита каттакон жавон орасида, бирхил ерлари ботиб ва йиртилиб кетган чарм диван турарди. Токчаларда китоблар, қутичалар, қотириб қўйилган қушлар, банкалар, шишалар бетартиб равишда уйилиб ётар эди. Бир бурчакда синиқ электр машинаси турарди.

— Мен сизни огоҳлантирган эдим, азиз меҳмоним, бизлар худди лагерьдагидай² яшаймиз...— деди Василий Иванович.

Базаров унинг сўзини бўлиб:

— Қўйсангчи, узр сўрашинг нимаси! Бизнинг бадавлат эмаслигимизни, уйинг саройдек эмаслигини Қирсанов ўзи жуда яхши билади. Уни қасққа жойлаштирамиз, шуни гапиринг,— деди.

— Шошмагин, ахир, Евгений, менинг ёнҳужрамда жуда яхши бир бўлма бор, меҳмонга жуда қулай.

— Ёнҳужранг ҳам борми ҳали?

Тимофеевич гапга аралашиб:

— Ҳа, ҳаммомдаги-чи,— деди.

— Ҳаммом ёнидаги дегин,— деди Василий Иванович,— ҳозир ёз вақти... мен ҳозир у ерга бориб тайинлаб келай. Сен-чи, Тимофенч, меҳмонларнинг буюмларини ичкарига опкиргин. Сенга, Евгений, албатта ўз кабинетимни бераман. *Sum ciue*³.

Василий Иванович чиқиб кетиши билан Базаров:

— Ана холос! Жуда аломат ва яхши чол-да, худди сенинг отангга ўхшайди-ю лекин сал бошқачароқ, жуда сергап,— деди

¹ 1762—1836 йилларда яшаган машҳур немис доктори.

² Вақтинча, шунинг учун уйимиз бетартиб ма'носида.

³ *Sum ciue* (л о т и н ч а) ҳаркимга ўзиники.

— Онанг ҳам жуда яхши хотинга ўхшайди,— деб қўйди Аркадий.

— Ҳа, онам содда хотинлардан, ҳали қараб тур, бизни қандай меҳмон қиладн.

Шу срада Базаровнинг чемоданини олиб кирган Тимофеич:

— Сизларни бугун келмайсизлар, деб ўйлаб эдик, тақсирлар, шу сабабдан сўқим гўшти опкелишмапти,— деди.

— Сўқим гўштисиз ҳам бўлаверади, йўқнинг айбн йўқ, камбағаллик айб эмас, дейдилар.

Аркадий тўсатдан:

— Отанга неча жон қарайди?— деб сўради.

— Мулк уники эмас, онамники, эсимда бўлса, ўн бештача жон қарайди.

— Йигирма иккита деяверинг,— деди Тимофеич норозироқ бўлиб. Туфлиснинг шипиллаши эшитилиб, яна Василий Иванович пайдо бўлди. У, тантана блан:

— Бирнеча минутдан кейин бўлмангиз тайёр бўлади, Аркадий.. Николаич. Исми-шарифингиз шундай эди, шекилли?— деди, кейин:— Мана сизга хизматкор ҳам тайёр — деди у, ўзи блан бирга йиртиқ ҳаворанг калта қилиб қирққан, тирсақлари йиртиқ ҳаворанг кафтан ва оёғига бировнинг катта этигини кийиб олган болани кўрсатиб:— оти Федька Уғлим ман' этса ҳам яна такрорлаб айтаман, айбга қўшмайсиз. Айтгандек, трубкага тамаки солишни билади. Тамаки чексангиз керак-а?

— Мен кўпроқ сигара чекаман,— деди Аркадий.

— Жуда яхши қилар экансиз. Мен ўзим ҳам сигаркани яхши кўраман, лекин бизнинг бу қишлоқ жойларимизда сигаркани топиш жуда ҳам қийин.

— Булбулдек сайрашинг бўлар энди,— деб Базаров яна унинг сўзини бўлди,— яхшиси мана бу ерда, диванда ўтир, дийдорингни кўриб тўяй, ахир.

Василий Иванович, бир кулди-да, диванга ўтирди. Унинг афти ўғлинигиға жуда ўхшар эди, фақат пешонаси пастроқ ва торроқ, оғзи эса каттароқ эди. Василий Иванович тинмай ҳаракат қилар, худди кийимн кўлтиғини сиқаётгандай елкаларини қисар, кўзларини

пирпиратар, йўталар ва бармоқларини ўйнатиб қўяр эди, ўғли эса бепарво, оғир табиатлилиги блан ажралиб турарди.

Василий Иванович ўғлининг сўзини қайтариб:

— Сайраш дегин-а!— деди.— Сен, Евгений, ўйламагин, биз мана шундай бир гўшада, узоқ ерда яшаймиз деб, меҳмонга нолимоқчи эмасман. Аксинча, мен: фикр қилучи киши учун гўша, узоқ деган нарса бўлмайди, деган фикрдаман. Шунини ҳам айтайки, мен ҳарҳолда мумкин қадар моғор босмасликка, я'ни замонамиздан орқада қолиб кетмасликка ҳаракат қиламан.

Василий Иванович, Аркадийга бўлма тайёрлаш учун чопиб юрган маҳалида чўнтагига солиб олган сариқ янги шойи дастрўмолини чўнтагидан олиб ўзинини олпиб, сўзида давом қилди:

— Мен, масалан, ўзимга жабр қилиб бўлса ҳам, мужикларга ёрдам қилай деб, уларни оброкга ўтказганим ва ерларимни ярим ҳосил бараварига уларга бериб қўйганим тўғрисида гапириб ҳам ўтирмайман. Мен буни ўз бурчим деб билар эдим, бошқа ер эгалари бу тўғрида ўйлаб ҳам кўрмаган бўлсалар-да, бундай аҳволда кишилиқ ақлининг ўзи шунга мажбур қилади. Мен илм ва ма'рифат тўғрисида гапираяпман.

— Ҳа, шундай, мана мен сизда 1855 йилги «Друг здравия» журнали борлигини кўриб турибман,— деди Базаров.

Василий Иванович дарров:

— Менга уни қадрдон бир ошнам юбориб туради,— деди. Кейин кўпроқ Аркадийга қараб ва жавон устидаги ганчдан ясалиб, рақамлик тўртбурчакларга бўлинган кичик бир бош суягини кўрсатиб:— Броқ биз, масалан, френология¹ ҳақида ҳам тушунчага эгамиз, биз Шендейн², Радемахер³лардан ҳам унча-мунча хабардормиз,— деб қўшиб қўйди.

¹ *Френология* — кишининг характерини унинг бош суягининг тузилишига қараб белгилаб бўлади, деган илм.

² Касалликларнинг классификациясини тузишга тутинган немис доктори (1793—1861 йиллар).

³ 1772—1849 йиллардаги немис доктори; бу киши ўз илмий асарларида ўзига қадар бўлган докторлик илмини инкор қилган.

— ***губернасида ҳали ҳам Радемахерга ишонишадими?— деб сўради Базаров.

Василий Ивановичнинг йўтали тутиб қолди.

— Губернада... Албатта, сиз жаноблар, яхшироқ билсаларинг керак, сизларга етиб олишга йўл бўлсин? Ахир, сизлар бизнинг ўринбосарларимизсизлар-ку. Менинг давримда ҳам бирон гуморалист¹ Гоффман² ёинки витализмни³ тарғиб қилучи Броун⁴ сингарилар кулгидай бўлиб кўринарди, ваҳоланки замонасида улар ҳам шуҳрат чиқарганлар. Ҳозирда сизларда Радемахер ўрнига бирон янгиси чиқар экан, сизлар унга бош эгасизлар, лекин йигирма йилдан кейин эса унинг устидан кулишлари эҳтимол.

— Мен сенга шуни айтиб қўяй: биз ҳозир умуман медицинани бир кулги деб ҳисоблаймиз ва ҳечбир кимса олдида бош эгмаймиз,— деди Базаров.

— Бу нима деган гап? Ахир сен доктор бўлмоқчи эдинг-ку?

— Бўлмоқчиман, лекин бири иккинчисига халақит бермайди.

Василий Иванович, ичида ҳали иссиқ кули бор трубкасига ўрта бармоғини тикди-да сўзида давом этди:

— Эҳтимол, шундайдир, лекин баҳслашиб ўтирмайман, ўзим кимман? Исте'фо берган штаб — табиб, *еолату*⁵ ман холос; ҳозирда эса агроном бўлиб олдим. Мен бобонгиз қўлида бригадада хизмат қилганман,— деди у, Аркадийга қараб.— Шундай, ўз давримда кўпни кўрдим. Қандай жойларда бўлмадим, кимлар блан

¹ Касалликлар узвий ҳужайраларнинг фаолияти блан зоҳир бўлишини тушунтиручи фан.

² 1660—1742 йиллардаги машҳур немис доктори; бу ҳозирда ҳам исте'мол қилинадиган машҳур «гоффман томчиси» дорини ихтиро' қилган.

³ Витализм — ҳарбир организмнинг тирик бўлиш сабабв жон деб билган идеалистик бир та'лимот.

⁴ 1735—1788 йиллардаги инглиз доктори; бу киши ҳарбир касалликларнинг зоҳир бўлишига қизиқишнинг кўплиги ёки озлиги сабаб бўлади, деб да'во қилган.

⁵ Ҳарбий докторларнинг бир даражаси.

дуч келмадим! Мен князь Виттенштейн¹ блан Жуковскийнинг² томирларини ушлаб кўрган одамман! Мен ўша жанубий қўшиндаги тўртинчиларнинг³, тушунсангиз керак (шу ўринда Василий Иванович лабини тишлаб қўйди), ҳаммасини беш бармоғимдек билар эдим. Ҳа, менинг ишим фақат бир чеккада туриш эди; ланцетимнни⁴ билардим холос, вассалом! Бобонгиз эса, жуда олийжаноб бир киши, чинакам ҳарбий одам эди.

— Тўғриси, галварс бир одам эди, десангчи,— деб қўйди Базаров эринчаклик блан.

— Вой, Евгений, шунчалик ўйламасдан гапирасан-а! Тўғри, генерал Кирсанов шундай одамлардан эдики...

Базаров унинг сўзини бўлиб:

— Майли, бу гапларни қўй. Мен бу ерга келаётганимда қайинзорингни кўриб жуда хурсанд бўлдим, яхши ўсипти,— деди.

Василий Иванович жонланиб кетди.

— Боғимнинг ҳозир қандай эқанлигини бир кўрсанг эди! Ҳарбир дарахтни ўз қўлим блан ўтқиздим. Мева дарахтлари ҳам, резовар ҳам, ҳархил дори ўсимликлар ҳам бор. Сиз, жаноб ёшлар, нима десаларинг деяберинглар-у, лекин кекса Парацкий⁵ ўзининг «*In herbis, verbis et lapidibus*» деган сўзлари блан жуда авлиёлик қилган. Биласан, мен даволаш пинидан воз кечганман, лекин ҳафтада бир-икки марта эски ҳунарни ишлатишга тўғри келади. Маслаҳат сўраб келган кишилар бўлади, келган кишини қандай қилиб ҳайдаб юбораман, камбағалларнинг ёрдам сўраб келишлари бўлади. Ундан кейин бу ерларда ҳечбир доктор йўқ, шу ерлик қўшнилardan бири, ҳалиги истефо берган

¹ Рус генерал-фельдмаршали. Бу киши 1812 йилда француз императори Наполеон I га қарши бўлган урушда донг чиқарган.

² Машҳур рус шоири.

³ 1825 йилнинг 14 декабрида қўзғолон кўтарган декабристлар. Декабристларнинг «Жанубий жамият» а'золари, жанубий қўшинда хизмат қилганлар.

⁴ Жарроҳликда ишлатиладиган пичоқ, тиг ништар.

⁵ Швейцарияли машҳур доктор ва тарбиячи.

⁶ Ўсимликларда, гапларда ва тошларда...

бир майор бор, у ҳам даволайди. Мен бу киши докторликка ўқиганми, деб сўрасам, йўқ, ўқиган эмас, бу киши кўпроқ буни филантропия¹ юзасидан қилади, деб айтадилар. Ҳа-ҳа-ҳа, филантропия юзасидан. Қандай? Буни қаранг-а! Ҳа-ҳа!-ҳа-ҳа!

— Федька! Трубкамга тамаки солиб бер!— деди Базаров қовоғини солиб.

Василий Иванович қизишиб, сўзини давом этдириб:

— Бу ердаги касаллар олдига бошқа бир доктор келиб-кейтиб туради; касал эса аллақачон қулоғи тагида қолган бўлади, шунинг учун касалнинг яқин киши-си докторни ичкарига киритмайди, энди керак эмас деб қайтаради. Бундай бўлишини кутмаган доктор уялиб қолади ва: «Қалай, ўлим олдидан марҳумнинг ҳиқичоғи тутдими?» деб сўрайди. «Ҳа, тутди», «кўп тутдими?» «жуда кўп тутди», «ҳа, ундай бўлса, яхши бўлипти» деб келган томонига қараб жўнаб кетаверади. Ҳа-ҳа-ҳа!

Чол якка ўзи кулди, Аркадий жилмайгандай бўлди. Базаров бўлса трубкасини тортибгина қўйди. Суҳбат шу тарзда бир соатча давом қилди. Аркадий ўзининг бўлмасига ҳам бориб келди. Бу бўлма ҳаммомнинг ёнида бўлиб, жуда озода ва яхши эди. Ниҳоят, Таниюшка кириб, овқат тайёр бўлганини билдирди.

Энг олдин Василий Иванович турди.

— Қани, марҳамат қилинглар, меҳмонлар! Зериктирган бўлсам, марҳамат қилиб, кечирасизлар. Кампиримиз шояд сизларни мендан зиёдароқ кутиб олиб, хушвақт қилса,— деди.

Обед шошилинчроқ тайёрланган бўлса ҳам, лекин жуда яхши ва мўл-кўл бўлди, фақат винодан бироз айб топиш мумкин эди: Тимофеевнинг шаҳардаги тағиш савдогаридан сотиб олиб келган қорамтир херес vinosидан сақич ёки мис мазаси келиб турар эди; пашшалар ҳам жонга тегарди. Бошқа вақтларда бу пашшаларни шу ҳовлидаги асранди бола катта новда

¹ Бойларнинг камбағалларга иккиюзламалик қилиб кўрсатадиган арзимас моддий ёрдамлари.

блан қўриб турар эди, ammo бу сафар Василий Иванович ёш авлодларнинг та'насидан қўрқиб, унга жавоб бериб юборган эди. Арина Власьевна ясаниб ҳам улгурган, у, ипак лентали катта чепчик кийиб елкасига гулли зангор шалрўмол солиб олган эди. У, ўгли Енюшани кўрган замони яна йиғлаб юборди, брок, бу сафар эрига, уни юпатиш тўғри келмади, чунки шалрўмолни доғ қилмаслик учун кўз ёшларини ўзи тезда артиб қўяқолди. Овқатни ёлғиз ёшлар ер эдилар холос, чунки уй эгалари аллақачон овқат қилиб бўлишган эди. Меҳмонларга Федька хизмат қилиб турар, лекин қўпол этиги уни қийнаган бўлса керак, унга Анфисушка деган эркақ тақлид, кўзлари ғилай бир хотин ёрдамлашарди. Бу хотин уйда омборчи, парранда боқиш ва кир ювиш ишларини бажарарди. Василий Иванович овқат маҳалида уй ичида уёқ-буёққа юриб туриб, беихтиёр ва ҳаттоки хурсанд бир чеҳра блан, Наполеоннинг сиёсати ва Италия масаласининг чувалиб кетиши блан ўзида туйилган хавфлардан гапирар эди. Арина Власьевна Аркадийга э'тибор қилмасди, уни олинг-олинг деб қистамасди ҳам; бўртиб чиққан нимранг лаблари, икки чаккаси блан қошлари устидаги холлари жуда оқ кўнгил қилиб кўрсатган думалоқ юзини кичкина муштумига тираб, ўглидан сра кўзини узмас ва ҳамон оқ тортар эди. Унинг бутун фикр-ёди ўғлининг қанча вақтга келганини билишда бўлса-да, брок сўрашга ботинаолмасди. «Агар икки кунгагина келдим деса-я, унда нима бўлади» деб ўйларди ва юраги арзиқиб кетар эди. Қовурма ейилгандан кейин Василий Иванович чиқиб кетиб, оғзи очилган ярим шиша шампанский олиб келди. У, гарчи биз қоронғи гўшада яшасак ҳам, бундай тантанали вақтларда ўзимизни хурсанд қиларлик нарсаларимиз бор, деди. У, учта қадаҳ блан битта рюмкани тўлдириб шампанский қуйиб, «бебаҳо меҳмонларга» соғлиқ тилаб, ўзининг қадаҳини, ҳарбийларча, бир кўтаришда ичиб юборди, рюмкадаги майнинг бир томчисини ҳам қолдирмасдан ичишга Арина Власьевнани мажбур қилди. Мураббога навбат етганда, Аркадийнинг ширинликка тоби бўлмаса ҳам, уй

эгалари хафа бўлмасин деб, янгигина пиширилган тўрт хил мураббодан бирма-бир татиб кўришга мажбур бўлди. Базаров эса, мураббо ейишдан бутунлай бош тортиб, дарҳол сигара чекди. Кейин қаймоқ, мой ва тешик кулчалар блан чой келтирилди. Чойдан кейин Василий Иванович кечки манзарани тамоша қилдириш учун ҳаммани боққа обчиқди. У бир скамейка олдидан ўтиб кетаётганда, Аркадийнинг қулоғига шивирлаб:

— Шу ерда мен қуёшнинг ботишига қараб, фалсафа сотиб ўтиришни яхши кўраман, саҳройи кишининг одати шундақа бўлади, хув анави ерда Горация¹ яхши кўрган дарахтлардан бирнечасини ўтқазиб қўйганман,— деди.

Бу гапни эшитган Базаров:

— Қанақа дарахт?— деди.

— Нима эди... акация дарахтлари-да.

Базаров эснэй бошлади.

— Энди саёҳатчилар ором боғини сайр қилишса ҳам бўлар дейман,— деди Василий Иванович.

Базаров унинг сўзини илиб олиб:

— Я'ни ухлаш вақти демоқчисан-да, гапинг тўғри, дарҳақиқат ухлаш вақти бўлди,— деди.

Базаров онаси блан хайрлашиб, унинг пешонасидан ўпди, онаси эса, уни қучоқлаб, орқасидан киши билмас узоқ дуо қилиб турди. Василий Иванович Аркадийни бўлмасига узатиб борди ва унинг ҳам «шундай бахтли ёшлик чоғларида ўзи татиб кўрган роҳатни» татишини тилади. Аркадий ҳаммом ёнидаги бўлмасида ҳақиқатан ҳам яхши ухлади: ундан ялпиз ҳиди келар, печка орқасида худди Аркадийни аллалаган каби иккита чигиртка тарафма-тараф чириллаб турарди. Василий Иванович Аркадийнинг олдидан ўз кабинетига қайтиб келди-да, ўғли блан бироз гурунглашиб ўтирмақчи бўлиб, диванда ётган ўғлининг оёқ томонига ўтирди, броқ Базаров уйқум келаётипти, деб уни жўнатди, аммо ўзи эса эрталабгача ухламай чиқди: кўзларини катта очиб, ғазабланиб, қоронғи-

¹ Машҳур қадимги рим шоири.

ликка қарар эди; болалик хотиралари унча ҳукмиронлик қилмас, кейинги аччиқ таассуротлардан ҳали қутулганича йўқ эди. Арина Власьевна аввало ҳўп ибодат қилди, кейин Анфисушка блан узоқ, жуда узоқ суҳбатлашиб ўтирди, Анфисушка эса бой хотин (барина) олдида худди қоққан қозикдек тик туриб ва ўзининг ягона кўзини унга тикиб, Евгений Васильевич ҳақидаги ўзининг бутун фикр ва мулоҳазаларини аллақандай сирли шивирлаш блан унга етказарди. Шодликдан, вилондан ва сигра тутунидан кампирнинг боши бутунлай айланиб қолган эди. Эри у блан гаплашмоқчи бўлган эди-ю, лекин қўл силтаб, индамай қўяқолди.

Арина Власьевна бурунги замон ҳақиқий рус дворян хотинларидан эди. У, бундан бир-икки юз йил илгари, қадимги Москва даврларида яшаса бўлар эди. У, жуда диндор ва юмшоқ кўнгил бўлиб, ҳархил крим-чиримларга, фолларга, дуоларга, тушларга ишонарди, девоналарга, девларга, алвастиларга, ёмон учрашувларга, бало-қазоларга, эми-димларга ва тезда охир замон бўлишига ишонар эди; агар пасха кечаси бутхонада шамлар ўчмаса қора бугдой яхши унум беришига ва агар кўзиқоринга одамнинг кўзи тушса, кўзиқорин бутунлай ўсмай қолишига инонар эди; яна: ажина сув бор жойни яхши кўради ва ҳарбир жуҳуднинг кўкрагида қон доғи бўлади. курбақалардан, чумчуқлардан, зулуклардан, момоқалдироқдан, совуқ сувдан, шамол бўлишидан, отлардан, эчкилардан, сариқ одамлардан ва қора мушуклардан қўрқарди ва чигиртка блан итларни ифлос ҳайвонлар жумласига қўшарди, на каптар гўшти, на қисқичбақа, на пишлок ва на қуён гўшти ерди; тарвузни ҳам емасди, чунки сўйилган тарвуз Иоанна Предтечининг бошини эсига солар эди, денгиз бақаси ҳақида сесканмасдан гапираолмас эди; овқат ейишни яхши кўрар, рўзани бўлса канда қилмас эди. Бир кеча-кундузда ўн соат ухлар эди, агар Василий Ивановичнинг боши оғриб қолса ҳеч ётмас ва ухлалмас эди, умрида *Алексис*¹, ёки *ўр-*

¹ Француз ёзуғиси Дикре-Димен томонидан ёзилган қадимги, ҳиссиётли ҳикоя (1761—1819 йиллар).

мондаги кулбадан бўлак ҳечбир китоб ўқимаган, йилда бир, кўп бўлса икки марта хат ёзиб турар эди, ўзи қўл урмаса ҳам ва умуман жойидан истар-истамасгина қимирласа ҳам, лекин хўжалик бобида, я'ни қатирма қилиш ва мураббо пиширишни яхши билар эди. Арина Власьевна жуда меҳрибон ва ўзича бефаҳм хотинлардан эмас эди. У, дун'ёда буйруқ беручи хўжайинлар блан бирга хизмат қилиб туручи оддий фуқаро борлигини биларди, шунинг учун хушомад қилишга ҳам, та'зим қилишга ҳам нафрат кўзи блан қарамас эди, броқ ўзига тоби' бўлган одамлар блан мулойим ва беозор муомала қилар, ҳарқандай гадойни хайрсиз жўнатмас, ғийбатни яхши кўрса ҳам, лекин ҳечқачон бировни ёмонламас эди. У, ёшлигида жуда ёқимли бўлиб, клавикард чалар ва бироз французча билар эди, лекин ўз ихтиёридан ташқари теккан эр блан, кўп йиллар шаҳарма-шаҳар юриш натижа-сида семириб кетган ва музика блан француз тилини эсидан чиқариб қўйган эди. У, ўғлини севар ва ундан жуда қўрқарди. Ер-сувни идора қилиб тургична Василий Иванович ихтиёрига топшириб қўйган ва шундан буён ҳечнарсига аралашмас эди, агарда чол келгусида бўладиган ислохотлар ва ўз планларидан сўз очиб қолса, у оқ тортиб, рўмолчасини силтаб, уни яқинига келтирмас ва қўрққанидан қошларини тобора юқори кўтарар эди. У, серваҳима хотин бўлиб, доим аллақандай фалокат бўлишини кутар ва бирор қайғули нарса эсига тушиши блан дарров йиғлаб юборар эди... Бундай хотинлар энди бу дун'ёдан сафар қиладилар, бунга қувониш керакми, йўқми — худо билади!

XXI

Аркадий жойидан туриб, деразани очиб юборди ва унинг кўзига дастлаб Василий Иванович кўринди. Чол бухорча тўн кийиб, белини рўмол блан боғлаб олиб, полизда зўр бериб ишлар эди. У, ўзининг ёш меҳмонига кўзи тушиб қолди-да, белжурагига суяниб туриб:

— Салом, яхши ухлаб турдиларми?— деди.

— Жуда яхши,— деб жавоб берди Аркадий.

— Цинциннат¹ каби кечки шолғом эккани жўяк олаяпман. Ҳозир шундай замон келдики,— бунисига ҳам худога шукур!— ҳарким ўз қўли блан овқат топиб ейиши керак, бировларга ишониб ўтириш ярамайди; ҳарбир киши ўзи пешона тери тўкиши лозим. Бинобарин, Жан-Жак Руссонинг айтгани тўғри экан-да. Бундан ярим соат илгарироқ сиз мени, афандим, бутунлай бошқа бир аҳволда кўрган бўлар эдингиз. Бир хотин, унинг ўзича қилиб айтганда, бостириқ, бизча айтганда — ичкетар касалига мубтало бўлган экан... Сизга қандай қилиб тушунтирсам экан... Уни аф'юн блан даволадим. Яна бир хотиннинг тишини суғуриб олдим. Бунисига эфиризация² таклиф қилган эдим, лекин у бунга кўнмади. Бу ишларни мен *gratis*³— *анаматёр*⁴ сифатида қиламан, шундай бўлса ҳам бу ажабланарлик ҳол эмас, чунки мен қора халқдан, *homo novus*⁵, хотиним сингари аслзода дворянлардан чиққан эмасман... Бу ерга чиқиб, нонушта вақтигача сояда, эрталабки соф ҳаводан баҳраманд бўлсангиз бўлмай-дими?

Аркадий унинг олдига чиқди.

Василий Иванович қўлини, ҳарбийларча, ёғ босган қалпоғига қўйиб:

— Яна бир карра айтай, хуш келдингиз! Албатта, сиз маишатга, завқ қилишга ўрганиб қолгансиз, броқ бу дун'ёнинг буюк зотлари ҳам қисқа умрларини шундай кулбада ўтказишдан жирканмайдилар,— деди.

— Кечирасиз,— деди Аркадий,— мен нега бу дун'ёнинг буюк зоти бўлар эканман? Зеб-зийнатга ҳам одат қилганим йўқ.

¹ Милоддан бурун V асрда ўтган рим давлат арбобларидан бўлиб, раис жумҳур бўлганидан кейин ўз ихтиёри блан қишлоққа қайтган ва умрини деҳқончилик блан ўтказган киши.

² Эфир ёрдами блан оғриқни битириш.

³ *gratis* — текин.

⁴ *en amateur* ўрнида — ҳаваскор сифатида.

⁵ *Homo novus* — янги одам.

Василий Иванович мулойим қилиб унга э'тироз билдирди:

— Рухсат этинг, рухсат, мен ҳозир энди қатордан чиқиб қолган бўлсам-да, ўз давримда кўпни кўрган кишиман, қушларни парвозидан биламан. Мен ҳам ўзимга яраша психологу, физиогномистман¹. Агар мен, сизга айтсам, шундай қобилиятга эга бўлмаганимда эди, аллақачонлари хароб бўлиб кетар эдим, мендек кичкина одамни оёқ ости қилиб кетган бўлар эдилар. Хушомад тариқасида эмас-у, тўғриси атай: сиз блан ўғлим ўрталарингда бўлган дўстликни кўриб, жуда жуда хурсандман. Мен ҳозир ўғлим блан кўришдим: у, балки сизга ҳам ма'лум бўлган одатича, жуда эрта туриб атрофга сайр қилгани чиқиб кетди. Сиздан бир нарсани сўрашга рухсат этсангиз; сиз Евгений блан кўпдан бери танишмисиз?

— Ўтган қишдан буён.

— Жуда соз. Сиздан яна бир нарса сўрашга рухсат этинг. Ўтириб олсак қандай бўлар экан? Энди ота бўлиш сифатим блан сиздан яна бир нарсани очиқ сўрашга рухсат этинг: сиз менинг Евгенийим ҳақида қандай фикрдасиз?

Аркадий унга чаққон жавоб қайтарди:

— Сизнинг ўғлингиз шу вақтгача мен учратган одамларнинг энг ажойибларидан биридир,— деди.

Буни эшитган Василий Ивановичнинг кўзлари бирдан катта очилди, юзи бироз қизарди, қўлидаги белкураги тушиб кетди.

— Демак, сизнинг фикрингизча...— деб гап бошлаган эди, Аркадий унинг сўзини бўлиб:

— Менинг фикримча, ўғлингизни, шубҳасиз, келажакда буюк истиқбол кутади ва у сизнинг исмингизни албатта шон-шараф блан қоплайжак. Мен бунга у блан биринчи учрашганимиздаёқ ишонч ҳосил этган эдим,— деди.

Василий Иванович қувончдан сўзини зўрға гапириб:

— Бу... бу қандай бўлди?— деди.

¹ Кишининг афтига қараб унинг хулқини белгилловчи.

/ Унинг камоли завқланганидан жилмайиши кенг лабларини каттароқ очди ва жилмаиганича қолди.

— Сиз бизнинг қандай қилиб учрашганимизни билмоқчи бўласизми?

— Ҳа... умуман муносабатингизни...

Аркадий Базаров ҳақида, Одинцова блан мазуркага танца қилган кечаси қандай қизиқиб гапирган бўлса, ҳозир ундан ҳам кўпроқ қизиқиб, зўр завқ блан гапираректди.

Василий Иванович унинг гапига қулоқ солар, қулоқ солатуриб бурнини қоқар, дастрўмолини қўлида ўйнатар, йўталар, сочларини ёзар эди, ниҳоят чидаб тураолмади: Аркадий томон энгашиб, унинг елкасидан ўпди; кейин ҳамон жилмайишини қўймай:

— Сиз мени ниҳоятда хурсанд қилдингиз, мен сизга шуни айтишим керакки, мен... ўғлимни ғоят ҳурмат қиламан, кампирим хусусида гапириб ҳам ўтирмайман, чунки она деган нарсa ўзингизга ма'лум. Броқ, мен унинг олдида ўз туйғуларимни очиқ сўзлай олмайман, чунки Евгений буни яхши кўрмайди. У қўнгил бўшатишни умуман ёмон кўради; кўплар уни ҳатто бағри-тош, туйғусизлик ёки мағрурлик аломати дейишади, лекин бунингдай одамларни бошқалар блан баравар қилиб бўлмайди, шундай эмасми? Мана, масалан, унинг ўрнида бошқа одам бўлса, ота-онасидан ҳадеб пул олаверар эди; у-чи, хо ишонинг, хо ишонманг, дун'ёга келгандан бери биздан бир тийин ҳам ошиқча пул олгани йўқ!

— У жуда бетама', тўғри одам,— деди Аркадий.

— Бетама' бўлганда қандай денг! Мен эса, Аркадий Николаич, уни тақдир этишим уёқда турсин, у блан фахрланаман ва мен шуни истайманки, вақтики келиб унинг таржимаи ҳолида: «Оддий бир штаб-табибининг ўгли бўлса-да, отаси, унинг буюк киши бўлишини бурундан сезган ва унинг тарбияси учун ҳечнарсани аямаган...» деган сўзлар ёзилсин.

Шу гаплардан кейин чол сўзини давом этдираолмай қолди.

Аркадий унинг қўлини қисди.

Бироз жим қолганидан кейин Василий Иванович:

— Сиз қандай деб ўйлайсиз, у, сиз айтган шухрат-га медицина соҳасида эришмаса керак?— деб сўради.

— Албатта бу соҳада эмас, лекин медицина соҳасида ҳам биринчи олимлардан бўлажак.

— Бўлмаса қайси соҳада эришади, Аркадий Николаич?

— Ҳозир буни айтиш қийин, лекин у машҳур одам бўлади.

Чол Аркадийнинг сўзини қайтариб:

— У машҳур одам бўлади!— деб қийди ва ўйга ботди.

Қўлида катта товоқда янгигина терилган малина кўтарган Анфисушка уларнинг ёнидан ўтиб кетаётди:

— Арина Власьевна сизларни чойга таклиф қилаётирлар,— деди.

Василий Иванович бир чўчиб тушди.

— Малина блан ейишга муздек қаймоқ ҳам бўладими?

— Ҳа, бўлади.

— Муздек бўлсин-а!. Уялиб-нетиб ўтирманг, Аркадий Николаич, кўпроқ олаверинг. Нега Евгений келмаяпти-а?

Аркадийнинг бўлмасидан Базаровнинг:

— Мен бу ердаман,— деган овози эшитилди.

Василий Иванович дарров унга бурилиб қаради-да:

— Эҳе! Ўртоғинг олдида кирган экансан-да, афсуски, кечикиб қолибсан, амисе,¹ биз бу киши блан анча суҳбатлашиб ҳам олдик. Энди бориб чой ичиш керак, онанг чақираётир. Айтгандай, сен блан бироз гаплашадиган гапим бор эди.

— Нима тўғрида?

— Бу ерда иктер касалига дучор бўлган бир му-жик бор...

— Я'ни сариқ касалигамн?

— Ҳа, жуда оғир, эскидан давом этиб келаётган иктерга йўлиққан. Мен унга турли даволар қилишни буюрдим, сабзи ейишга буюрдим, сода бердим; броқ булар ҳаммаси ҳам вақтинчалик даволар, бошқа ду-

¹ amice — дўст, ўртоқ.

рустроқ чора топиш керак, сен медицинадан кулсанг ҳам менга фойдали маслаҳат бераоларсан деб ўйлайман. Лекин бу ҳақда сўнгроқ гаплашамиз. Ҳозир эса чойга борайлик.

Василий Иванович скамейкадан чаққон ирғиб турди ва «Роберт»дан¹ ашула айтабошлади:

«Қонун-қонун ўзимизга қонун тузамиз.

Роҳ... роҳ... роҳатда яшаймиз.

Базаров дераза олдидан кетатуриб:

— Ажойиб бардам чол!— деди.

Туш пайти бўлди. Қуёш оппоқ кумуш булутларнинг нозик пардаси ўта куйдираб эди. Ҳамаёқ жимжит: қишлоқда хўрозларгина қаттиқ қичқираб ва уларнинг товушларини эшитган ҳарбир кимсанинг эринчақлиги тутар ва зерикарди, яна аллақердаги баландликдан, дарахт тепасида ўтирган қирғий боласининг чийиллаши эшитиларди. Аркадий блан Базаров, қуруқ бўлса ҳам ҳали кўмкўк, хушбўй ўтдан икки қучоғини остларига солиб, кичкина пичан ғарами соясида ётардилар.

Базаров гап бошлаб:

— Анави тоғ тераги менга ёшлигимни эслатади, у терак гишт омбордан қолган чуқур бўйида эди, мен ўша вақтларда, бу чуқур блан шу терак қандайдир тилсим деб ўйлардим, мен ўша ерда ўйнаб ҳеч зерикмасдим. Ўша вақтда бола бўлганлигим учун зерикмаслигимни тушунмас эдим. Мана энди бўлса мен катта бўлиб қолдим, энди менга тилсимлар та'сир этмайди,— деди.

— Ҳаммаси бўлиб бу ерда қанча вақт турдинг?— деб сўради Аркадий.

— Бир йўла икки йил, сўнгра келиб-кетиб юрар эдик, умримиз кўчиб юриб ўтарди, кўпинча шаҳарма-шаҳар юрардик.

— Мана бу уй анчадан бери борми?

— Аллақачондан бери, буни бувам, онамнинг отаси солган.

¹ Роберт — «Роберт-Иблис» — француз композитори Мейер-лернинг (1781—1864 йиллар) операси.

— Буванг ким эди?

— Ким билади дейсан, аллақандай секунд-майор¹ бўлган. Суворовда хизмат қилган, Альп тоғларидан ўтишганини ҳикоя қилар эди. Ёлғон аралаштирган бўлса керак.

— Шунинг учун меҳмонхонангизда Суворовнинг сурати осифлик экан-да, мен эски бўлса ҳам, сизларники сингари иссиқ уйларни яхши кўраман. Буларнинг ҳиди ҳам аллақандай, бошқача.

Базаров эснаб:

— Лампадка² мойи блан донник³ ҳиди келиб туради. Бу сеvimли уйларда яна пашшанинг кўплиги-чи... Эй! — деди.

Бироз сукутдан кейин, Аркадий гап бошлаб:

— Айгчи, ёшлигингда сенга ҳеч озор берганмилар? — деди.

— Ўзинг кўриб турибсан-ку, ота-онамнинг қанақалигини, қаттиққўл эмас.

— Сен уларни яхши кўрасанми, Евгений?

— Яхши кўраман, Аркадий!

— Улар сени шундай яхши кўрадиларки!

Базаров бироз индамай турганидан кейин:

— Мен нима тўғрида ўйлаяпман, биласанми? — деди ниҳоят, қўлларини боши остига қўйиб.

— Йўқ, нима тўғрисида ўйлаяпсан?

— Ота-онам ҳўп яхши яшайди-да дейман! Отам олтамиш ёшга кириб ҳам серҳаркят, ҳархил «муваққат» даволардан баҳс этади, одамларни даволайди, деҳқонларга мурувват кўрсатади, хуллас — давр суради. Онамга ҳам яхши: эртаю-кеч икр-чикр ишлар блан шу қадар бандки, бошқа нарсалар тўғрисида ўйлагани қўли ҳам тегмайди. Мен эса...

— Хўш, сен-чи? —

— Мен ўйлайманки, мана мен ҳозир шу ғарам тагида ётибман... Бу ерда мен ишғол қилган кичкина жой, мен бўлмаган ва менга ҳечбир алоқаси бўлмаган зўр

¹ Бурунги ҳарбий даражалардан бири.

² Бутлар олдида ёндириб қўйиладиган мой — ёғоч мойи.

³ Дорига ишлатиладиган сиёҳ.

коинотга таққослаб қараганда заррача умрӣм абадиётга нисбатан шу қадар қисқа, аҳамиятсизки, бу абадиётда мен йўқман ва бўлмаяжакман... Аммо бу атомда, бу математика нуқтасида қон юриб туради, мия ишлайди, бу ниманидир истайди... бу нима деган гап! Қандай бема'нилик!

— Сенга шуни айтайки, Евгений, сен айтаётган нарсалар умуман ҳамма одамларга ҳам оиддир...

Базаров Аркадийнинг сўзини илиб олиб:

— Тўғри айтасан, мен шуни айтмоқчи бўлган эдимки, мана, я'ни, масалан, ота-онам шу қадар бандки, ўзларининг арзимас одамлар эканликлари ҳақида ўйлашга ҳам вақтлари йўқ ва бу нарса уларни ташвишга ҳам солмайди... Мен-чи... Мен нуқул диққат, тажанг бўламан.

— Тажанг бўламан? Нега энди?

— Нима учун дейсанми? Эсингдан чиқдимми?

— Ҳаммаси эсимда, лекин шундай бўлса-да, тажанг бўлишингга ўрин йўқ. Толиим йўқ деганинг тўғри, лекин...

— Э, Аркадий Николаевич, кўриб турибман, муҳаббатни сен ҳозирги ёшлардек тушунасан, ма, ту-ту-товуғим — у товуқ олдинга келса, худо оёққа қувват берсин! Мен бундай кишилардан эмасман. Хайр, бу хусусида бас қилайлик энди. Ёрдам қилиб бўлмайдиган иш тўғрисида гапириш ҳам уят,— деди-ю, у ёнбошига ағдарилди.— Вой, анави азамат чумолини кўр, чала ўлик пашшани судраб кетаяпти. Судра, биродар, судра! Унинг ўжарлик қилишига қараб турма; жонивор сифатида азоб тортиш туйғусини рад қилишга ҳақлисан, бизлар каби ўз жонини қийновчи одамларга ўхшамайсан.

— Бу гапни сен гапирмасанг ҳам бўлар эди, Евгений, қачон сен ўзингни қийнаганинг бор?

Базаров бошини кўтарди.

— Мен шу бланфахр қиламан-да. Ўз-ўзини қийнаганим йўқ, демак, хотин зоти ҳам мени қийнайолмас. Омин! Гап тамом бўлди! Бундан кейин бу ҳақда мендан бир оғиз ҳам гап эшитмайсан.

Иккала дўст бирнеча вақт жим ётишди.

Базаров гап бошлади.

— Ҳа, инсон деганинг ғалати махлуқ-да, «Оталарнинг» бу гўшада кечирган ҳаётларига узоқдан қарасанг, бундан ҳам яхши ҳаёт борми, деган фикр туғилади. Егин, ичгин ва шу блан энг тўғри, энг ақлли йўл тутаётиман деябер. Броқ шундоқ қилиб бўлмайди, кишини ғусса енгади. Қўнғил одамлар блан машғул бўлишни, сўкишиб бўлса ҳам машғул бўлишни истайди.

Аркадий бироз ўйлаб:

— Ҳаётни шундай йўлга қўйсангки, унда ҳарбир лаҳза ҳам ма'нолик бўлса,— деди.

— Шу гап сандан чиқаётиптими! Ма'нолиги сохта бўлса-да, ширин бўлади, аммо ма'носизроғига ҳам қўниш мумкин... Икр-чикр деган нарсас... бу бир балойи азим.

Агар инсон унга қулоқ солмайман деса, унинг учун икр-чикр деган нарсас йўқдир.

— Ҳим... *сен бу ерда умумий қарама-қарши нуқта-ни* айтдинг.

— Нима? Бу блан нима демоқчи бўласан?

— Бу шундай, масалан: маориф фойдали десак, бу — умумий нуқта бўлади, агар маориф зарарли десак, буниси умумий қарама-қарши нуқта бўлади. Бу... бир қадар нозик кўринса-да, зотан ҳаммаси бир, бир нарсас.

— Ҳақиқат-чи, ҳақиқат қаерда, қайси томонда?

— Қаерда дейсанми? Мен сенга акс садо сингари жавоб бераман: қаерда?

— Сен бугун савдойироқ кайфиятдасан, Евгений.

— Ростдан-а? Офтоб мени ланж қилганга ўхшайди, энди малинани ҳам унча кўп ейиш ярамайди.

— Ундай бўлса, бироз ухлаб олиш ҳам зарар қилмас,— деб қўйди Аркадий.

— Яхши бўлади, лекин сен менга қарама: ухлаган вақтда ҳарқандай кишининг афти хунук бўлади.

— Сенинг ҳақингда нима деб ўйласалар, сенга барибир эмасми?

— Сенга нима дейишимни билмайман. Асл одам бу тўғрида ташвиш тортмаслиги лозим, асл одам шундай бўладики, унинг ҳақида ҳечнарсас ўйламайди, фақат ё унга итоат қилади, ёки уни ёмон кўради.

— Ажабо! Мен ҳечкимни ёмон кўрмайман,— деди Аркадий бироз ўйланиб.

— Мен эса кўп одамларни ёмон кўраман. Сен но-
зик табият, бачкана одамсан, сен қандай қилиб биров-
ни ёмон кўрасан!... Сен қўрқоқсан, ўзингга ишончинг
кам...

— Сен-чи,— деб Базаровнинг сўзини бўлди Арка-
дий,— сен ўзингга ишонасанми? Сен ўзингни олий-
жаноб деб ҳисоблайсанми?

Базаров ҳечнима демади.

Ниҳоят, Базаров сўзларини бўлиб-бўлиб гапира-
бошлади:

— Мен сўзидан қайтмайдиган бирор кимсани учрат-
сам ўз ҳақимда бошқача фикрда бўламан. Ёмон кўр-
моқ! Мана, масалан, бугун оқсоқолимиз Филиппнинг
оппоққина, яхшигина уйи ёнидан ўтиб кетаётганимизда
сен: мана, ҳарбир энг камбағал деҳқон ҳам шундай уй-
га эга бўлган тақдирдагина Россия такомил топажак,
шунинг учун биз ҳарқайсимиз шунга ёрдам этишимиз
керак, деган эдинг. Мен эса сен айтган ўша энг камба-
ғал деҳқонлардан бўлган Филиппними ёинки Сидорни-
ми — барибир ёмон кўриб қолдим, нега мен унинг учун
жонкуярлик қилармишман, у менга раҳмат ҳам демас
экан... Менга унинг раҳматининг нима ҳожати бор?
Хўш, у оппоқ уйда яшайверади, менинг қабрим устини
бўлса тиконлар босади, хўш, ундан кейин-чи?

— Қўйсангчи, Евгений... бугун сенинг гапларингга
қулоқ солаберсам, сизларда принцип йўқ деб та'на қи-
лучи кишилар блан ноилож қўшилишга тўғри келади.

— Сен амакингнинг фикрини қувватлаётирсан,
принцип деган нарса умуман йўқ, шу чоққача буни
пайқамабсан-да! Унинг ўрнига сезги деган нарса бор.
Ҳамма нарса шу сезгига боғлиқ.

— Бу қандай гап бўлди?

— Шундай. Мана, масалан, мени олайлик: мен сез-
ги кучи туфайли инкор қилиш йўлини тутаман. Инкор
этишдан лаззатланаман, демак, менинг миям шундай
тузилган, вассалом! Нечун менга химия ёқади? Нечун
сен олмани яхши кўрасан? Бунинг сабаби ҳам ўша
сезги. Булар ҳаммаси бир нарса. Одамлар ҳечвақт

бундан нарига ўтолмаслар, буни сенга ҳарбир киши ҳам айтабермайдн, шунингдек мен ўзим ҳам буни сенга иккинчи марта айтмайман.

— Демак, ҳалоллик ҳам сезгими?

— Ҳа-де!

— Евгений!— деди ма'юсона бир овоз блан Аркадий. Базаров унинг сўзини бўлиб:

— Ҳа, нима, ёқмаяптими дейман? Йўқ, дўстим! Ҳаммасини кесишга тутингандан кейин ўз оёғингни ҳам қолдирма!.. Лекин анчагина фалсафа сотдик. Пушкин, «Табиат уйқу сукутини аллалайди...» деган.

— У ҳечқачон бундай нарсани айтган эмас,— деди Аркадий.

— Хўп, айтмаган бўлсин, лекин шоир бўлгани учун шундай деб айтиши мумкин ва шарт эди. Айтгандек, у ҳарбий хизматда бўлган шекилли.

— Пушкин ҳечқачон ҳарбий киши бўлган эмас!

— Кечирасан, унинг ҳарбир саҳифасида: «Жангга, жангга, Россия шарафи учун!» деган сўзлар учрайди.

— Нима бўлди сенга, шундай бўлмагур гапларни тўқийсан-а! Ахир бу бўҳтон-ку.

— Бўҳтон! Аҳамияти йўқ. Қўрқитмоқчи бўлиб айтган сўзингни қара-я! Инсонга қандайгина бўҳтон тақмагин, ҳақиқатда у, бундан беш баттар бўлиб чиқади.

— Кел, яхшиси, ухлайлик!— деди Аркадий ўз сўзига ўкиниб.

— Жоним блан,— деди Базаров.

Лекин Базаровнинг ҳам, Аркадийнинг ҳам кўзига уйқу келмас эди. Ҳар иккала ёш йигитнинг қалбини аллақандай душманлик ҳиссига яқин бир ҳис чулғаб олган эди. Беш минутчадан кейин иккови ҳам кўзини очиб, индашмасдан бир-бирига қараб олди.

Аркадий бирдан гапга кириб:

— Қарагин, қайиннинг қуруқ барги узилиб ерга тушаяпти. Унинг учиб тушиши худди капалакнинг учишига ўхшайди-я, ғалати-а? Энг наш'али ва жонли нарсасага ўхшайди.

— Оҳ, дўстим, Аркадий Николаевич!— деди Базаров,— сендан бир нарсани сўрайман: чиройлик қилиб гапирма.

— Билганимча гапираман... Ундан кейин бу эолим-лик-ку, ахир. Миямга бир фикр келганда нега уни сўзламай?

— Хўп, шундоқ бўлсин; нима учун мен ҳам миямга келган фикрни айтаолмайман? Менингча, чиройлик гапириш яхши иш эмас.

— Яхшиси қанақа бўлади? Сўкишишим?

— Ҳай, ҳай! Кўриниб турибдики, сен аниқ амакингнинг изидан бормоқчи бўласан, агар сенинг гапларинг-ни эшитса, у аҳмоқ қандай хурсанд бўларди-я!

— Павел Петровични нима дединг?

— Мен уни аҳмоқ деб атадим.

— Бунингга энди чидаб туриб бўлмайди!— деди Аркадий.

Базаров пинагини бузмай:

— Ҳа-ҳа! Қариндошчилик туйғуларига тегибди-да. Мен пайқаганман: бу туйғу инсонларга қаттиқ сингган бўлади. Инсон ҳар нарсадан, ўзининг бутун эътиқодларидан воз кечишга тайёр, лекин қариндошлик тўғриси-га келганда ожизлик қилади. Масалан, бировларнинг дастрўмолини ўғирлаб юрган укасини у ҳечвақт ўғри деб айтишга тили бормайди. Дарвсқи, менинг укам, гарчи доҳий бўлмаса-да, меники... мумкинми ахир шундай бўлиши?

Аркадий жаҳл блан эътироз қилиб:

— Қариндошлик туйғуси эмас, балки энг оддий адолат туйғуси қўзғади. Аммо сен бу туйғуни англамайсан, сенда бу *сезги* йўқ. Шунинг учун бу тўғрида бир нарса деяолмайсан ҳам.

— Бошқача айтганда, Аркадий Қирсанов биз англамайдиган кўкларда парвоз қилар экан, бунга бош эгиб, жим ўтирамиз.

— Қўйсангчи энди, Евгений, бекорга уришиб қоладиганга ўхшаймиз.

— Оҳ, Аркадий! Кошки шундоқ бўлса-ю, қий-пичоқ бўлгунча муштлашиб олсак.

— Аҳвол шу бўлса шундай ҳам бўларки...

Базаров Аркадийнинг сўзини илиб:

— Муштлашишми? Нима қипти? Бу ерда пичан устида, шоирона бир шароитда, дун'ёдан ва одамлар

кўздан узоқ бир жойда ёқалашсак зарари йўқ, лекин менга кучинг етмас... Мен ҳозир сени ғиппа бўғизингдан оларман дейман...

Базаров ўзининг узун ва қаттиқ бармоқларини ёзди. Аркадий унга томон бурилди-да, худди ҳазиллашаётгандай, қаршилиқ қилишга ҳозирланди... Аммо дўстининг афти шундай даҳшатли кўринар ва унинг лабларидаги илжайиш блан ёниб турган кўзларида шундай таҳдид кўринар эдики, у беихтиёр қўрқиб кетди.

Худди шу пайтда Василий Ивановичнинг:

— Эҳе! Зап ғалати жойни топиб олибсизлар-ку! — деган овози эшитилди. Кекса штаб-табиби хонаки тўқилган мовут пиджак блан қўлда тўқилган похол шляпа кийгани ҳолда ёш йигитлар олдида пайдо бўлиб қолди.— Мен сизларни тоза қидирдим-а... лекин жуда яхши жой топиб олиб, маза қилиб суҳбатлашаётганга ўхшайсизлар-а. «Ерга» ётиб «осмонга» тикилиш-а... Биласизларми, бунда айрим бир ма'но бор.

Базаров тўнғиллаб:

— Мен акса ургим келгандагина осмонга қарайман, — деди ва Аркадийга қараб астагина: — Афсуски, халал берди-да,— деб қўшиб қўйди.

Аркадий шивирлаб:

— Бас қил энди,— деди ва ўртоғининг қўлини яшинча қисди,— лекин бундай можаролардан ҳечқандай дўстлик узоқ чидамаса керак.

Шу орада Василий Иванович, ўз қўли блан бурама қилиб ясаган ва тутқичига турк нусхаси ишланган ҳассасига қўлларини чалмаштириб таянгани ҳолда, бошини чайқаб:

— Ёш суҳбатдошларим, сизларга ҳавасим келади. Сизларда нақадар куч-қувват, гуллаб турган ёшлик. исте'дод ва қобилият бор-а! Хуллас... Қостор блан Поллукс¹ нинг ўзгинасизлар! — деди.

Базаров:

— Буни қара, мифологиядан кетди-ку! Ўз даврида кучли лотинчилардан бўлгани дарҳол сезилиб турипти!

¹ Қадимги юнон сўзлигида ака-ука ва ажралмас дўстлик ма'носида.

Эсимда бор, сен лотинча ёзган бир асаринг учун кумуш медаль олган эдинг-а? Шундай эмасми?

Василий Иванович ўз сўзини такрорлаб яна:

— Диоскуралар, диоскуралар-эй! — деб қўйди.

— Бас энди, ота, кўп ширинсўз бўлма.

Чол гудурланиб:

— Бирон мартагина мумкиндир, — деб қўйди. — Лекин жаноблар, мен сизларга ширин сўзлик қилиш учун сизларни қидирган эмасман, балки тезда обед қиламиз, деб хабар қилиш учун келдим. Сўнгра, Евгений, сени бир иш тўғрисида огоҳлантириб қўймоқчи эдим... Сен ақлли кишисан... Сен одамларни ва шу жумладан хотин кишиларни ҳам биласан, шунинг учун кечирасан... Қелишинг шарафига онанг ибодат маросими қилмоқчи эди. Тагин сен, ибодатга иштирок қилиш учун мени чақиргани келган деб ўйламагин, маросим тамом бўлди, броқ падар Алексей...

— Попми?

— Ҳа, руҳоний, у бизникида... овқат қилади. Мен буни кутмаган, ҳатто маслаҳат ҳам бермаган эдим... Лекин вechукдир шундай бўлиб қолди... у менга тушунмади... Ундан кейин Арина Власьевна ҳам... Бундан ташқари, у бизнинг жуда яхши ва мулоҳазали бир кишимиз бўлади.

— Обед маҳалида менинг ҳиссамни еб қўймас-а? — деб сўради Базаров.

Василий Иванович кулиб юборди:

— Омон бўл, нималар деяпсан?

— Бўлак ҳечнарсга талаб қилмайман. Мен ҳарқандай киши блан ҳамдастурхон бўлишга тайёрман.

Василий Иванович шляпасини тузатиб қўйди ва гапира кетди.

— Мен сенинг ҳарқандай эски фикрлардан ҳоли эканлигингни илгаридан билардим. Мана мени қара, олтмиш икки ёшга кирган бир чол бўлатуриб, мен ҳам булардан ҳолиман. (Василий Иванович маросим қилишни ўзи хоҳлаган бўлса ҳам, буни иқдор этишга жур'ат қилаолмас эди... Диндорликда у хотинидан ҳеч қолишмас эди.) Аммо падар Алексей сен блан таниш-

моқни жуда истайди. У сенга ёқади, кўрарсан. У қарта ўйнашдан ҳам қочмайди, ҳатто... лекин буйиси ўз ўртамизда қолсин... тамаки ҳам чекади.

— Майли, обеддан кейин аралаш¹ ўйнагани ўтирармиз, мен уни албатта ютаман.

— Ҳе-ҳе-ҳе, кўрамиз! Қимнинг ютиши ҳали нома'лум.

— Нима? Ё эски даврни эсга туширмоқчимсан дейман? — деди Базаров та'кидлаб.

Василий Ивановичнинг юзи бироз қизаринди.

— Уят эмасми сенга, Евгений... Ўтган ишга салавот! Тўғри, мен ўз айбимни мана *бу киши* олдида ҳам иқрор қилишга тайёрман. Менда бу дард ёшлигимда ҳам бор эди, бунинг учун хўп та'зимни еганман! Ҳаво мунчаём иссиқ. Ёнларингга ўтирсам бўлар-а? Халал бермасман дейман?

— Ҳечбир, — деди Аркадий.

Василий Иванович йўтала-йўтала пичан устига ўтирди.

— Сизларнинг мана шу ётган жойларингиз, афандилар, менга ўзимнинг ҳарбий, кўчманчи ҳаётимни ва шундай ғарамлар олдида жойлашган яра бойлаш нуқталарини кўз олдимга келтиради. — У оғир нафас олди.— Мен ўз ҳаётимда жуда кўп нарсаларни кўрдим. Мана, масалан, ижозат берсаларинг. мен сизларга Бессарабияда бўлган вабо тўғрисида қизиқ бир воқияни айтиб бераман.

Базаров унинг сўзини бўлиб:

— Шу ишда иштирок қилганинг учун Владимир нишони олган воқиа эмасми? Бидамиз, бидамиз... Айтгандай, нега тақиб юрмайсан? — деди.

Василий Иванович тўнғиллаб:

— Ахир мен сенга хурофотдан ҳолиман демадимми? — деди (у кечагина нишон лентасини кийимидан олиб ташлашни буюрган эди) ва вабо воқиасини ҳикоя қилишга киришди. У, Базаровга ишора қилиб, Аркадийнинг қулоғига: — ухлаб қолди-ку, — деди. Сўнг-ра баланд овоз блан гапирди: — Евгений! Тур, обед қилгани борамиз...

¹ Аралаш — қарта ўйинларидан бири.

Падар Алексей яхшилаб таралган қалин сочли, белбоғли бинафшаранг ряса¹ кийган, совлатли ва семиз бўлиб, жуда абжир ва эпчил бир киши эди. У, Базаров блан Аркадийнинг ўз фотиҳасига муҳтож эмасликларини олдиндан билгандай, шошиб-пишиб улардан олдиноқ ўзи қўл узатди ва ўзини умуман эркин тутди. У, ўзи сир бермади, бошқалар блан ҳам иши бўлмади; пайти келганда семинариядаги лотин тилидан кулиб ўтирди ва ўзи архереясини² ёқлаб сўзлади; икки рюмка вино ичди-ю, учинчисини рад қилди; Аркадий берган битта сигарани олса-да, лекин уйимга олиб кетаман, деб чекмади. Унинг қўли блан астагина бетига уриб пашша тутиб ўтириши ва ба'зан пашшаларни эзиб ўлдиришигина бошқаларга ёқмас эди. У, қарта ўйнайдиган яшил стол ёнида ҳузур қилиб ўтирди ва натижада Базаровнинг 2 сўм 50 тиин қоғоз пулини ютиб олди. Арина Власьевнанинг уйида тангани пул ҳисоблашмас эди... Арина Власьева (у қарта ўйнамас эди) юзини боягидек муштумчасига тираб, ўғли ёнида ўтирар ва фақат бирор янги ширинлик олдириб келиш учунгина ора-сра ўрнидан турарди. У, ўғлини эркалашга қўрқар, ўғли ҳам буни ёқтирмас ва унинг эркалашига йўл қўймасди. Шу блан бирга Василий Иванович ҳам Арина Власьевнага — ўғлингни кўпам «безовта қилаверма», «ёшлар буни яхши кўрмайдилар» деб пишиқтириб қўйган эди. Бу кун ҳам обеднинг қандай бўлгани тўғрисида гапириб ўтиришнинг ҳожати йўқ, чунки махсус черкас сўқим гўшти олиб келгани Тимофеичнинг ўзи тонг маҳалида отлиқ борган эди. Оқсоқол эса, ҳархил балиқ ва қисқичбақа ахтариб, бошқа томонга жўнаган эди. Қўзиқориннинг ўзи учунгина хотинларга 42 тиин тўланди. Аммо Арина Власьевнанинг Базаровга тикилиб қараб турган кўзлари биргина садоқат ёки меҳрибонликни билдирмас, балки бу кўзларда мароқ ва қўрқув аралашган маҳзунлик, аллақандай ўпка асари борлиги ҳам кўринар эди.

¹ Поплар киядиган махсус узун кийим, бели тор жубба.

² Губернада барча руҳонийлар бошлиғи

Аммо Базаров онасининг кўзлари нимани ифода қилаётгани билан иши йўқ эди. У онаси билан жуда кам гаплашар ва шуида ҳам қисқа-қисқа саволлар берар эди. Бир марта у, «ё бахт» деб онасининг қўлини сўради; онаси юмшоққина қўлини унинг қаттиқ ва каттакон кафтига оҳистагина қўйди-да:

— Хўш, ёрдам бермадими? — деб сўради бирпасдан кейин.

Базаров илжайиб:

— Ундан ҳам баттар бўлди,— деди.

Падар Алексей Базаровни аягандай бўлиб:

— Бу киши жуда таваккал қиляптилар,— деб ўзининг чиройли соқолини силаб қўйди.

Василий Иванович унинг сўзини илиб олиб:

— Наполеон қондаси, падар Алексей, Наполеон қондаси,— деди ва қартанинг тузидан бошлаб юрди.

Падар Алексей:

— Уни Святая Елена оролига¹ олиб борган нарса ҳам ўша қондасидир,— деди ва Василий Ивановичнинг тузини козир билан ёпти.

Арина Власьевна Базаровга қараб:

— Қорағат сувидан ичасанми, Енющечка?— деб сўради.

Базаров фақат кифтини учирибгина қўйди.

Эртасига Аркадий билан гаплашиб ўтириб, Базаров:

— Бўлмади! Эртага кетаман, зерикаяпман, кишининг ишлагиси келади, лекин бу ерда ишлаб бўлмайди. Яна сенинг қишлоғингга бораман. Мен бутун препаратларимни² ўша ерда қолдирганман. Сизларникида ҳолироқ ишлаб бўлади. Бу ерда отам: «Менинг кабинетим бутун сенинг ихтиёрингда, сенга ҳечким халал бермайди» деса ҳам, ўзи менинг олдимдан бир қадам ҳам нари кетмайди. Ундан кейин, отадан қочиб ўти-

¹ Атлантик океандаги ороллардан бири бўлиб, бу оролга француз императори Наполеон I сургун қилинган ва шу ерда ўлиб кетган.

² Органик нарсаларнинг тузилишларини ўрганиш учун, уларнинг маълум усул билан ишлаб қўйилган қисмлари.

рийш ҳам аллақандай уят туйилади. Онам ҳам худди шундай. Мен унинг девор орқасида оҳ-воҳ қилиб ўтирганини эшитаман. Аммо олдига кирсам, унга айтадиган сўз ҳам топилмайди.

— Отанг ва айниқса онанг жуда хафа бўлади-да,— деб қўйди Аркадий.

— Яна қайтиб келаман.

— Қачон?

— Петербургга жўнашим олдидан.

— Мен айниқса онангга ачинаман.

— Нега энди? Ё резавор мевалари ёқиб қолдимми? Аркадий ерга қараб:

— Сен онангнинг қадрини билмайсан, Евгений,— деди,— у яхши хотин бўлиши устига яна жуда ҳам ақлли. Бугун мен у блан ярим соатча суҳбатлашиб ўтирдим, шундай ажойиб, шундай қизиқ фикрлар баён этдики...

— Ҳа, менинг ҳақимда бор гапни гапирган бўлса керак?

— Йўқ, бир сенинг тўғриндагина эмас.

— Эҳтимол, четдан сенга яхшироқ кўринар. Хотин киши ярим соат суҳбат қилаолса, бу яхши аломат. Шундай бўлсаям барибир кетаман.

— Кетиш хабарини уларга билдириш сенинг учун қийин бўлар. Улар, бизнинг икки ҳафтадан кейин нима қилишимиз ҳақида муҳокама қилаётирлар.

— Албатта, қийин бўлади. Бугун отамнинг жиғига тегиб чакки қилибман-да: яқинда у, ўзининг мужикларидан бирини савалашга буюрибди, лекин жуда яхши иш қилибди, ҳа, ҳа: — менга унақа бақрайиб қарама,— жуда соз қилибди, чунки у ўғри ва бориб турган пияниста мужик. Аммо лекин отам менинг бу ишдан хабардор бўлиб қолишимни сра қутмаган экан, жуда уялиб қолди. Бунинг устига яна ўзимнинг кетишимни айтиб уни хафа қилишга тўғри келади... Зарари йўқ! Жойига келиб қолади.

Базаров «зарари йўқ!» деб айтса ҳам, ўзининг кетиш ниятини Василий Ивановичга кун бўйи айтаолмасдан юрди. Энг охир, ухлаш олдидан отаси блан кабинетда хайрлашаётиб, жуда бепарволик блан:

— Ҳа... эсимдан чиқаёзипти... Эртага отларни бекат-га, Федотга юборсанг, ўша ердан олмоштириб кетилар.

Василий Иванович ҳайрон қолиб:

— Э, Кирсанов жаноблари кетмоқчимилар?— деди.

— Ҳа, мен ҳам кетаман.

Василий Иванович турган жойида бир айланиб олди.

— Кетаман?

— Ҳа... кетишим керак. Отларни тайинлаб қўйсанг.

Чол дудуқланиб:

— Хўп, Федотга... хўп... Лекин... Нега бундақа қи-лаяпсан? — деди.

— Аркадийникига қисқа муддатга боришим керак. Сўнгра яна қайтиб келаман.

— Шундайми? Қўп турмасдан... Яхши.— Василий Иванович чўнтагидан дастрўмолини олди-да, ергача энгашиб бурнини қоқди.— Хўп бўлмаса... Мен бу ер-да... Қўпроқ турарсан деб ўйловдим. Уч кун-а... Уч йилда бир марта келиб уч кун туриш жуда оз, жуда оз, Евгений!

— Дарров қайтиб келаман деб сенга айтаяпман-ку. Зарур ишим бор.

— Зарур дегин-а... Ҳа, майли! Зарур бўлса бориш керак. Демак, отларни юборайми? Хўп. Онанг икко-вимиз бундай бўлади деб, ҳеч кутмаган эдик. Онанг қўшнимизникидан гул олиб, сенинг бўлмангни ясат-моқчи эди (Василий Иванович бу ўринда ўзининг ҳар куни саҳарда туриб, Тимофеич блан сарпойчанг мас-лаҳатлашганларини, қалтироқ қўллари блан йиртиқ қоғоз пулларни кетма-кет чиқазиб, Тимофеичга ҳар-хил нарсалар ва айниқса ҳархил овқатлик нарсалар блан бирга, ёшлар яхши кўрадиган қизил винолардан олиб келишни буюрганларини гапириб ўтирмади).

— Энг муҳими эркинлик, менинг тутган йўлим шу... Эрк бериш керак...

У бирданига жим бўлди-да, эшикка томон юрди.

— Яна тезда кўришармиз, ота.

Броқ Василий Иванович бурилмади, фақат қўлини силтади-да, чиқиб кетди. У, ётоғига қайтиб кирганида хотини ухлаб ётар эди, уни уйғотмаслик учун, ётарда

ўқийдиган дуосини шивирлаб ўқий бошлади. Шундай бўлса ҳам хотини уйғониб қолди.

— Сенми, Василий Иванович?— деб сўради.

— Мен опаси!

— Енюшанинг олдидан келаяпсанми? Биласанми, мен нима деб ташвиш қилаяпман: у диванда тинч ухлай олармикан? Мен Анфисушкага айтиб эдим. Енюшага сенинг сафар кўрпачангни солиб, янги ёстиқ қўйиб бер, деб буюрган эдим. Мен унга ўзимизнинг пар тўшагимизни берардим-у, лекин у юмшоқда ётишни яхши кўрмайди.

— Зарари йўқ, онаси, ташвиш тортма. Яхши ётипти,— деди Василий Иванович,— ё парвардигорим, биз гуноҳкорларингга раҳм қил,— деб шивирлаб дуосини давом этдирди. У, кампирини аяди, ўзини қандай хафалик кутаётганини унга кечаси айтгуси келмади.

Базаров блан Аркадий эртасига жўнаб кетишди. Уйдагилар ҳаммаси эрта бландан бошлаб хафа эди. Анфисушканинг қўлидан идишлари тушиб кетар эди, ҳатто Федька ҳам ҳайратда қолганлигидан беихтиёр этигини ечиб ташлади. Василий Иванович ҳар вақтдагидан ҳам кўра кўпроқ ивирсир эди. У, тетик бўлиб кўринишга тиришар, қаттиқ гапирар ва ер тепинар, аммо унинг юзи сўлиган ва ўғлига қарамас эди. Арина Власьевна оҳистагина йигларди; эри эрта блан икки соат уни юпатмаганида, эҳтимол, бутунлай додираб қолиб, ўзини тутолмаган бўлар эди. Базаров кўп бўлса бир ойдан кейин қайтиб келишга қайта-қайта вадалар бериб, зўрға онасининг қучоғидан қутулиб тарантасга чиқиб олди. Отлар қўзғолди, қўнғироқ жиринглади, тарантас юриб кетди ва бирпасдан кейин унинг орқасидан кўтарилган чанг ҳам босилиб қолди; улар кўрннмай кетгач, Тимофеич ҳам тамом бўкчайди-ю, зўрға оёғини судраб хужрасига қайтиб кетди. Мана шундан кейин чол блан кампир, ўзларининг гўё бирданига қўнишиб ва кексайиб қолган каби бўлган уйларида ёлғиз қолдилар, бундан бирнеча дақиқа бурун зинапояда ўзини бардам тутиб, дастрўмолини ҳилпиллатиб турган Василий Иванович бошини қуйн солиб, курсига ўтирди. «Ташлаб кетди биз-

ларни, ташлаб кетди, бизнинг олдимизда зерикиб қолди» деди. Кейин, сўзларини бирнеча бор такрорлаб ва ҳар сўзида кўрсаткич бармоғини кўрсатиб, «энди ёлғиз қолдирди!»— деди. Шундан сўнг Арина Власьевна унинг олдига келиб: ўзининг оқарган сочли бошини унинг оқ сочли бошига қўйиб: «Нима ҳам қиламиз, Вася! Ўғил қанот чиқарган қуш. У, лочиндай гап: хоҳласа учиб келади, хоҳласа учиб кетади. Биз эса, дарахт қавагида ўсиб чиққан кўзиқориндек жойимизда қимирламай ўтираверамиз. Мен учун сенгина умрлик рафиқ бўлганинг каби, мен ҳам сен учун умрлик рафиқа бўлиб қоламан» деди.

Василий Иванович юзидан қўлини олди-да, хотинини, рафиқасини шундай қаттиқ қучоқладикчи, ёшлигида ҳам уни бундай қаттиқ қучоқламаган эди: рафиқаси унинг қайғусига ўртоқлашиб, уни юпатди.

XXII

Дўстлар ора-сирагина бир-икки оғиз гаплашиб, Федот бекатига етиб келдилар. Базаров ўз қилмишидан бироз норози эди. Аркадий ундан норози эди. Бунинг устига Аркадий дилида жуда ёш йигитларгагина маълум бўлган сабабсиз ғашлик борлигини ҳис қилар эди. Кучер отларни чиқарди ва янги отлар қўшгандан кейин ўз жойига чиқиб ўтириб, қаёққа юрамиз: ўнггами, чапгами?— деб сўради.

Аркадий сесканиб кетди, ўнг томонга кетган йўл шаҳарга ва ундан Аркадийнинг уйига, чап томонга кетган йўл Одинцованикига олиб борар эди.

Аркадий Базаровга қараб:

— Евгений, чапгами— деб сўради.

Базаров эса тескари ўгирилиб, тўнғиллади:

— Бу қандай бема'нилик?— деди.

— Бема'нилик эканини биламан, лекин нима зарари бор? Биринчи марта боришимиз эмас-ку?— деди Аркадий.

Базаров шапкасини пешонасига тушириб олди.

— Билганингни қил,— деди ниҳоят.

— Чапга юравер,— деб қичқирди Аркадий кучерга. Тарантас Никольскийга қараб йўл олди.

Броқ, дўстлар *бема'иликка* қарор қилгандан кейин ҳам асло гапиришмас ва ҳатто бир-бирига зарда қилгандай кўринар эди.

Одинцованинг уйи зинапоясида қарши олган дво-рецкийнинг авзойидан дўстлар, тўсатдан мияларига келган хаёлга берилиб, келиш блан нақадар нома'-қулчилик қилганликларини билишлари мумкин эди. Уларнинг келишини, афтидан, ҳечким кутмаган эди. Улар меҳмонхонада анча вақт ёлғиз ва анграйиб ўтирдилар. Ниҳоят, Одинцова чиқди. У, одатича, уларни очик чеҳра блан қарши олди, броқ уларнинг шунча тез қайтиб келишларига ажабланганини ва унчалик хурсанд бўлмаганини секин ҳаракати ва секин гапиришидан сезиш мумкин эди. Улар фақат йўл-йўлакайгина кирганликларини ва тўрт соатлардан кейин шаҳарга жўнаб кетишларини билдиришга шошилдилар. Одинцова «Шундайми» деб қўяқолди ва Аркадийга мендан отангизга салом айтинг деди ва холасини чақиртирди. Бироздан кейин, ҳозир уйқудан тургани учун ажин босган афти яна ҳам баджаҳлроқ кўринган княжна кириб келди. Катя тоби йўқ бўлгани учун уйидан чиқмади, Аркадий Анна Сергеевнани қанчалик кўргиси келган бўлса Катяни ҳам шунчалик кўргиси келганини тўсатдан ҳис қилди. Нарибери гаплар блан тўрт соат ҳам ўтиб кетди. Анна Сергеевна бошқаларнинг гапини жилмаймасдан тинглаб ўтирди, ўзи гапирганда ҳам жилмаймади. Фақат хайрлашаётгандагина унинг қалбида илгариги хушмуомалалиги қўзғолгандек бўлди. У, меҳмонларга мурожаат қилиб:

— Қайфим йўқроқ, сизлар бунга аҳамият берманглар, яна келинглар, икковларинг яна келинглар,— деди.

Базаров ҳам, Аркадий ҳам унинг гапларига та'зим блангина жавоб бердилар, кейин тарантасга чиқиб ўтирдилар, ҳечбир ерда тўхтамасдан тўғри уйга, я'ни Марьинога жўнашди. Бу ерга эртаси кечқурун эсон-омон етиб келдилар. Бутун йўл бўйи Базаров ҳам, Аркадий ҳам Одинцованинг исмини ҳеч тилга олиш-

мади, хусусан Базаров ҳатто оғиз ҳам очмади, у зўр бериб, доим четга, йўлдан узоқ жойларга қарар эди.

Марьинода уларнинг келишига ҳамма жуда хурсанд бўлди. Углининг узоқ йўқолиб кетиши Николай Петровични ташвишга солабошлаган эди. Феничка хурсанд бўлиб, унинг олдига югуриб кирди ва «ёш жанобларининг» келганини хабар қилгач, Николай Петрович қичқириб юборди ва оёқларини силкитиб ўтирган диван устига чиқиб сакради; ҳатто Павел Петрович ҳам қайтиб келган сайёҳларни кўриб қалбида бир қадар ёқимли ҳаяжон ҳис қилди ва мулойим табассум блан уларнинг қўлларини силкиб кўришди. Гап-сўз бошланди. Ҳаммадан кўп Аркадий гапирди. Хусусан ярим кечадан ҳам узоққа чўзилган ужин вақтида жуда кўп гапирди. Николай Петрович ужинга эндигина Москвадан келтирилган бирнеча шиша пиво олиб келишни буюрди ва ўзи шу қадар кўп ичдики, бетлари қизариб кетди. Ўзи эса бола ёхуд асабий кишига ўхшаб ҳадеб кулаберди. Умумий шодлик хизматкорларга ҳам ўтди: Дуняша, кирганда-чиққанда эшикни тарақлатиб, жинидек уёқдан-буёққа чопиб юрар эди. Петр эса, ҳатто соат тунги иккидан ошган бўлса ҳам, гитарада вальс-казак куйини чалишга уринар эди. Гитаранинг торлари сокин ҳавода жуда мунгли ва ёқимли жаранглар, броқ ўқимишли камердинер кичик бир бошланғич фиоритурадан¹ бошқа ҳечнарсани билмасди: табиат уни бошқа қобилиятлар блан бир қаторда музика қобилиятидан ҳам маҳрум қилган эди.

Аммо Марьинода ҳаёт жудаям жойида эмас, бечора Николай Петровичнинг аҳволи ёмон эди. Ферманинг ташвиши — кўнгилсиз ва бемаъни ташвиши кундан-кун ортмоқда эди. Ёлланиб ишловчи ишчилар блан иш қилиш жуда қийин бўлиб қолган эди. Баъзилари жавоб беришни ёки ойликни оширишни талаб қилар, бошқа бировлари зақолатга пул олиб, ишламасдан кетиб қолар эди. Отлар касал бўлар, эгар-жаб-

¹ Ашулада куйни безайдиган қўшимча усул.

дуқлар ўтда куйдиргандек куйиб, ишдан чиқар, ишлар пала-партиш қилинар эди. Москвадан олиб келтирилган ғалла янчиш машинаси оғир бўлганидан ишга ярамасди, иккинчисини эса бир ишлатишдаёқ бузиб қўйишди; дворовойлардан бир кўр кампир, ўз сигирини тутунга ислатай деб шамол турган кун молхонага ёниб турган чалани олиб кирганида молхонанинг ярми куйиб кетди... Аммо, кампирнинг айтишига қараганда, бутун бало Николай Петровичнинг сигир асраб аллақандай сут маҳсулотлари тайёрлашни ўйлаб чиқарганидан бўлган эмиш. Саркор бирданига ёлқовлашиб, «текин нон» топган ҳарбир рус сингари семирабошладди. У, йироқдан Николай Петровичнинг келаётганини кўриб, ўз жонкуярлигини унга кўрсатиш учун, олди-дан чопиб ўтаётган чўчқа боласига кесак отар ёки ярим-ялангоч болага дўқ қилар, лекин ўзи вақтни кўпинча ухлаб ўтказар эди. Оброк тўлайдиган мужиклар тегишли пулни муддатида тўламас, ҳа деб дарахтларни ўғирлаб кесар эди. Қоровуллар ҳар кечаси деярлик «фермага қарашли» пичанзорлардан деҳқонларнинг отларини ушлаб олар, баъзан эса отларни деҳқонлар блан жанжаллашиб ҳайдаб олиб келар эдилар. Николай Петрович экинларни пайхон қилгани учун от бошига пул жарима ҳам белгилаб қўйган эди, лекин одатда бу иш шу блан тамом бўлар эдики, ушланиб олинган отлар бир-икки кун хўжайинникида боқилганидан кейин эгаларига қайтариб бериларди. Бунинг устига мужиклар бир-бирлари блан жанжаллашиб қолар, ака-укалар тақсим қилишни талаб қилар, уларнинг хотинлари бир уйда чиқишаолмас эди. Бирданига муштлаш бошланиб, худди команда берилгандай, ҳамма қўзғолиб қолар, тўпланишиб контора олдига келар, аксари мушт еган афтлари блан маст ҳолда хўжайин олдига киришар ва ҳақиқат қилиб жазо беришни талаб қилишар эди. Натижада шовқин-сўрон кўтарилар, оҳ-воҳ овозлари ва эркакларнинг сўкишлари орасида хотинларнинг чийиллаган товушлари эшитилар эди. Хусумат қилишиб қолган кишиларнинг ишини текшириш, тўғри бир қарорга келиш мумкин эмаслигини олдинданоқ билатуриб, томоғи

хириллагунча хўжайин ўзи бақирши керак бўлар эди. Экин ўриш учун ҳам ўроқчилар етишмасди, афти-боши жуда ёқимли бир қўшни однодворец¹ десятина-ига икки сўмдан ўроқчилар топиб беришни келишиб, кейин ўтакетган исофсизлик блан алдади. Николай Петровичнинг ўзига қарашли хотинлар ҳаддан зиёда ошиқ баҳо сўрар эдилар; ўроқ иши судралиб, ғалла ерга тукилмоқда, бунинг устига Васийлар кенгаши² пўписа қилиб, тегишли процентларни дарҳол ва боқи-мандасиз тўлашни талаб қилар эди...

Николай Петрович аксари вақт умидсизланиб:

— Сра мадорим қолмади. Ўзим муштлашаолмай-ман. Миршаб чақиртириш тутган йўлимга тўғри келмайди, аммо жазо бериш блан қўрқитмай туриб ҳечнима қилиб бўлмайди! — дер эди.

Бунга қарши Павел Петрович:

— *Du calme, du calme*³, — деб қўяр, аммо ўзи эса хуруллар, қовоғини солиб мўйловини сийпаларди.

Базаров бу «говур-ғувурлардан» ўзини четда тутар эди, ундан кейин, меҳмон бўлатуриб бировларнинг ишига аралашиш ҳам тўғри келмасди. Марьинога келган кунларининг эртасидан бошлабоқ у, ўзининг бақалари, инфузорияси⁴, химик составлари блан шуғулланишга киришди ва доим шу ишлар блан овора эди. Аркадий эса, аксинча, отасига ёрдам қилиш мақсади блан бўл-маса ҳам, ақалли ўзининг унга ёрдам қилишга тайёр эканини кўрсатиш учун, оз-моз унинг ишларига аралашабошлади. Отаси бир иш ҳақида гап очиб қолса унинг гапларини тоқат қилиб тинглаб турар ва бир марта унга бир маслаҳат ҳам берди, бунинг ҳам, албатта, ўз гапига кирсинлар деб қилмади, балки отасининг ишларига ўзининг иштирок қилаётганини кўрсатиш учун қилди. У хўжайинлик ишларидан жирканмас, ҳатто агрономлик фаолияти тўғрисида жон деб ўй-

¹ Майда дворянлар уруғига мансуб киши.

² Революциядан илгариги Россияда етим-есирлар ва ҳоказоларнинг моддий таъминотига оид ишларни идора қилучи олий муассаса.

³ Хотиржамлик, хотиржамлик

⁴ Бир хужайралик жониворлар.

лар эди, броқ шу онда унинг миясида бошқа фикрлар туғилиб қолди. Аркадий доим Никольский тўғрисида ўйлаётганига ўзи ҳам ҳайрон эди, агар бундан илгари унга бирор киши, сен Базаров блан бир жойда, яна қандай жойда дегин, ўз ота-онанг уйида турсанг диққат бўлиб қоларсан деб айтса, у ажабланар, фақат кифт қоқибгина қўйган бўлар эди, аммо ҳозир у ҳақиқатан диққат бўлар ва уйдан чиқиб кетгуси келар эди. У чарчагунча кезишни хаёлига келтирди, бу ҳам унга ёрдам бермади. Бир куни гаплашиб ўтириб, отасининг қўлида бир вақтлари Одинцованинг онаси томонидан ўзининг марҳума онасига ёзилган жуда қизиқ хатлар борлигини билиб қолди: бу хатларни отасидан олиш учун уни ҳол-жонига қўймади ва охири, Николай Петрович ўзининг йигирматача яшик ва сандиқчаларини титкилаб, ўша хатларни топиб беришга мажбур бўлди. Ярни чириган хатларни қўлга киритгандан кейин, Аркадий, мақсадига эришгандай хотиржам бўлди. У нуқул шивирлаб: «Ўзи, икковларинг ҳам келинглар,— деган эди, деб такрорлар ва «Бораман, албатта бораман!» дер эди. Броқ у сўнгги марта борганларида совуқ кутиб олинганликларини ва ўшанда чеккан хижолатини хотирлади. Аммо ёшликнинг «таваккали», бахт толнини пинҳона синаб кўриш нстаги, ўз кучингни яккама-якка бировларнинг ҳимоясисиз салмоқлаб кўриш орзуси охир уни енгди. Марынога қайтиб келишига ҳали ўн кун ҳам бўлмасдан, у, якшанба кунги мактабларнинг иш усулини ўрганиш баҳонаси блан яна шаҳарга ва ундан Никольскийга қараб от чоптириб кетди. У, худди жанг майдонига толпинаётган ёш офицер сингари, ҳа деб ямшчигини қистар эди. У ҳам қўрқар, ҳам вақти чоғ бўлар, сабрсизлик уни бўғар эди. У ўз-ўзига: «Энг муҳими — ўйлаш керак эмас» деяр эди. Унинг ямшчиги жуда чаққон одам чиқди, у учраган ҳарбир майхона олдида тўхтаб: «чўқиштираимизми?» деяр, *чўқиштириб олгандан кейин* отларни сра аямас эди. Ниҳоят, таниш уйнинг баланд томи ҳам кўринди... Тўсатдан Аркадийнинг бошига: «Нима қилаётирман?» деган савол келди. «Энди орқага қайтиб бўлмайди! «Уч

отлик тарантас взишллаб чопар, ямшчик ҳайқирар ва ҳуштак чалар эди. Мана тарантас гумбирлаганича кўприкдан ҳам ўтди, мана тепаси текис қилиб қирқилган арча хиёбони ҳам яқинлашди... Дарахтлар орасида пуштиранг аёл кўйлаги ҳам кўриниб қолди, енгилгина зонтик попуклари тагидан бир ёш чеҳра бўй бериб қаради... Аркадий Катяни, Катя эса уни таниди. Аркадий ямшчикка қизишиб кетган отларни тўхтатишни буюрди, тарантасдан сакраб тушди-да, Катянинг олдига келди. Катя унга қараб бироз қизариб: «Сиз экансиз-у! Юринг, опамнинг олдига борайлик, шу ерда боғчада; у, сизни кўриб жуда хурсанд бўлади» деди.

Катя Аркадийни боғчага олиб кетди. Катя блан учрашув Аркадий учун алоҳида бир бахт аломатидай кўринди. У Катяни кўриб, худди қариндошини кўргандай севинди. Ҳамма иш ўнгидан келди қўйди: уни дворецкий ҳам қарши олмади, унинг келганлиги ҳақида ҳечким хабар ҳам етказмади. Йўлканинг мўйилишида Аркадий Анна Сергеевнани кўрди. Анна Сергеевна орқаси блан турар эди, оёқ товушини эшитиб, секингина ўгирилди.

Аркадий яна довдираб қолаёзди, лекин Анна Сергеевнанинг биринчи сўзларини эшитиб, дарров ўзини босиб олди. Анна Сергеевна мулоим, ёқимли овоз блан «Эсонмисиз, қочоқ!» деди-ю, офтоб блан шамолдан кўзларини қиса-қиса жилмайиб унга томон келар экан: «Катя бу кишини қаердан топдинг?» деди.

— Мен сизга бир нарса олиб келдим, Анна Сергеевна, лекин сиз бу нарсани ҳечбир кутмаган бўлсангиз керак...— деб гап бошлади Аркадий.

— Келганингизнинг ўзи ҳамма нарсадан яхшироқ.

XXIII

Базаров Аркадийни истеҳзоли ачиниш блан, унинг шаҳарга боришдан асл мақсади нима эканлигидан хабардорлигини унга билдириб кузатганидан кейин бутунлай ёлғиз қолди ва буткул ишга берилиб кетди. Павел Петрович блан у энди баҳслашмас эди. Хусусан Павел Петрович унинг олдида ўзини илгаригидан

ҳам багтарроқ аристократ тутар ва ўз фикрларини сўз блан эмас, балки кўпроқ товуш блан баён этар эди. Павел Петрович бир куни нигилист блан баҳслашмоқчи бўлиб, ўша вақтларда расм бўлган масалалардан остзей¹ дворянларининг ҳуқуқлари тўғрисида сўз очиб қолди-ю, лекин бирдан гапдан тўхтаб, совуққина таво-зи' блан: «Аммо, бир-бировимизнинг гапимизга бари-бир тушунмаймиз, ҳарҳолда мен ўзим сизнинг гапин-гизга тушунишдан йироқдаман» деб қўйди.

— Ҳа шундай! — деди Базаров.— Одамнинг ҳамма нарсага — фазода нималар юз бераётганига ҳам, қуёш-да нималар содир бўлаётганига ҳам ақли етади, лекин ба'зи одам ҳаркимни ҳам ўзидақа деб фаҳмлаб, биров-лар бошқача йўл тутганлигига ақли етмайди,— деди.

— Нима, бу аскиями? — деди Павел Петрович ва ўзини четга олди.

Аммо, ба'зан Павел Петрович, Базаровдан ижозат сўраб, унинг илмий тажрибаларига қатнашар, ҳатто бир марта ўзининг атр сепган ва а'ло нав' дори блан ювган юзини Базаровнинг микроскопига яқин олиб келиб, унда битта шаффоф инфузория қандай қилиб кўк гардни чайнаб ютиб юборганини кўрди. Базаров-нинг олдига ўз акасидан кўра кўпроқ Николай Петро-вич кириб турар эди; агарда хўжалик ишлари блан кўп овора бўлмаганида ўзи айтмоқчи «ўрганиш» учун ҳар куни унинг олдига кириб турган бўлар эди. Нико-лай Петрович ёш табиатшуносга халал бермас эди: у бўлманинг бир бурчагига ўтириб олиб, диққат блан тамоша қилар ва ҳар замон секингина бирор савол бериб қўяр эди. Обед ва ужин вақтларида Николай Петрович кўпроқ физика, геология ёки химия ҳақида баҳс очишга ҳаракат қилар, чунки барча бошқа маса-лалар, сиёсий масалалар бир ёқда турсин, ҳатто хў-жалик масалалари ҳам кўп вақт ўзаро жанжал чиқи-шига, ҳеч бўлмаса ўзаро норозилик туғилишига сабаб бўлар эди. Николай Петрович акасининг Базаровни боягидек ёмон кўриб юришини пайқар эди. Бошқа во-

¹ *Остзей дворянлари* — 1914 йилги урушгача Россияга қа-
рашли Болтиқ бўйи дворянлари.

қиялар қаторида бўлиб ўтган кичкина бир воқиа унинг бу фикрини тасдиқлади. Атроф қишлоқларда вабо касали пайдо бўла бошлади ва ҳатто Марьинонинг ўзидан ҳам икки кишини «олиб кетди». Кечаси Павел Петровични қаттиқ тутаноқ тутиб, эрталабгача азоб тортиб чиқди-ю, лекин Базаровдан ёрдам сўрамади — эртасига уни кўрганида ва у «нега менга одам юбортирмадингиз» деганида, ранги ҳануз оқаринган, лекин сочларини силлиқ тараб ва соқолини қириб олган Павел Петрович: «Сиз ўзингиз медицинага ишонмайман деб айтган эмасмидингиз?» деб жавоб берди. Кунлар шу тарзда ўтиб борарди. Базаров астойдил ишлар ва қовоғи солиқ эди... Аммо Николай Петровичнинг уйида бир зот яшар ва Базаров бу зот блан зерикканидан эмас, балки бажонидил суҳбатлашарди... Бу зот Феничка эди.

Базаров Феничка блан аксари эрталаб боғчада ёки ҳовлида учрашар эди; Базаров унинг бўлмасига кирмас ва Феничка ҳам унинг эшиги олдиға фақат бир мартагина келиб, «Митяни чўмилтириш мумкинми, йўқми?» деб сўраб кетган эди. Феничка Базаровга ишониш ва ундан ҳайиқиш бир ёқда турсин, балки унинг олдида ўзини Николай Петровичнинг олдидагидан ҳам кўра эркинроқ тутар эди. Бунинг сабабини айтиш қийин, эҳтимол, Базаровда кишини ўзига ҳам тортадиган, ҳам ҳуркитадиган ўша дворянлик олий мартабалиги йўқлигини онгсиз равишда ҳис қилувдан келиб чиққан бир нарсадир. Базаров унинг кўзига ҳам жуда яхши бир доктор, ҳам жуда содда бир киши бўлиб кўринарди. Базаров олдида у ҳечбир уялиб-негиб ўтирмасдан боласи блан овора бўларди; бир куни тўсатдан боши айланиб, оғриб қолганда унинг қўлидан бир қошиқ дори ҳам ичган эди. Николай Петрович олдида у, Базаровдан ётсирагандай бўлар, лекин буни муғомбирликдан эмас, балки одоб юзасидан қиларди. Павел Петровичдан у илгаригидан ҳам баттарроқ қўрқадиган бўлиб қолди; у бирмунча вақтдан буён Феничкани кузатадиган ва аксари бехосдан, гўё ер остидан чиққандек, ўзининг сьютини кийган ҳолда қўлларини чўнтагига тиқиб, орқасида пайдо бўлиб қоладиган

бўлди. Феничка Дуняшага: «Худди устингга совуқ сун кўйгандек бўласан, киши» деб шикоят қилар, Дуняша эса унинг шикоятига жавобан фақат оҳ тортар ва бошқа бир «ҳиссиз» киши тўғрисида ўйлар эди. Базаров, ўзи беҳабар, Дуняша учун *шафқатсиз золим бўлиб* қолган эди.

Базаров Феничкага ёқиб қолди. Шунингдек, Феничка ҳам Базаровга ма'қул эди. Феничка блан гаплашганида ҳатто Базаровнинг ранги ўзгариб кетарди: чеҳраси очилар, меҳрибонлик акс этар ва одатдаги э'тиборсизлиги қандайдир ҳазиломиз диққат ва э'тиборга айланиб кетарди. Феничка кун сайин очилмоқда эди. Ёш жувонларнинг ҳаётида, худди ёздаги атиргул сингари бирданига гуллаб ва очилиб кетадиган мавсуми бўлади, Феничканинг ҳам худди ана шундай мавсуми келган эди. Ҳамма нарсa, ҳатто шу вақтдаги июль жазирамалари ҳам бунга кўмаклашар эди. Қийган енгил оқ кўйлагини ичида у оқроқ ва енгилроқ кўринарди: унинг бадани офтобдан қораймаган, лекин қочиб қутулаолмагани иссиқ кунлар та'сири блан бет ва қулоқлари сал-пал қизариб, бутун вужудига ёлқовлик сингган, хумор кўзларида эса уйқусираш аломатлари акс этар эди. У, ҳеч ишлай олмас, қўллари ҳадеб тиззаларига сирғалиб тушар эди. У зўрға юрар ва ажиб бир мадорсизлик блан доим оҳ тортар ва зорланарди.

— Сен тез-тез чўмилиб турсанг бўлар эди,— деяр эди Николай Петрович унга. Николай Петрович халққуриб қолмаган ҳовузларидан бирида, сурф блан ўратиб, катта чўмилиш жойи қилган эди.

— Уф, Николай Петрович! Ҳовузга етгунча иссиқдан ўлиб кетиш мумкин, қайтишда ҳам худди шундай. Ўлиб бўласан киши. Боғчада соя жой йўқ-ку, ахир,— дер эди Феничка.

Николай Петрович унга жавобан:

— Гапинг тўғри, ҳақиқатан соя жой йўқ,— деяр ва қошларини артиб қўяр эди.

Бир куни эрталаб, соат егтиларда, Базаров айланиб желаётиб, аллақачон гуллари тўкилган, лекин қалин қуюқ ва кўкариб турган қалампиргулли шийпонда

Феничкани кўриб қолди. Феничка одатдагича бошига оқ рўмол солиб скамейкада ўтирарди, унинг ёнида ҳали шудрингдан қуримаган бир бойлам қизил ва оқ атиргул ётарди. Базаров у блан саломлашди.

— Ҳа! Евгений Васильевич!— деди Феничка ва Базаровга қарамоқ учун рўмолининг четини салгина кўтариб қўйди, шунда қўли тарсагигача очилиб кетди.

Базаров унинг ёнига ўтираётиб:

— Хўш, бу ерда нима қилиб ўтирибсиз, гул бой-лаяписизми?— деб сўради.

— Ҳа, нонушта вақтида столга қўйиш учун. Николай Петрович бунни яхши кўради.

— Нонушта маҳаллнга ҳали анча бор. Эҳа, қанча гул узибсиз-а.

— Мен буларни ҳозиргина уздим, бўлмаса, кун исигандан кейин чиқиб ҳам бўлмайди. Фақат ҳозир нафас олиш мумкин, холос. Иссиқдан бутунлай тинкам қуриди. Қасал бўлиб қолмасмиканман, деб қўрқаман.

— Нима бу, қандақа ваҳима! Қани, томирингизни беринг, бир ушлаб кўрайчи.— Базаров унинг қўлини олиб, текис уриб турган томирини топиб, ушлаб кўрди ва ҳатто печа марта уришини ҳам санамасдан, унинг қўлини қўйиб юбораётиб:— юз йил яшайсиз,— деб қўйди.

— Вой, худо сақласин!— деди Феничка.

— Нима? Узоқ умр кўришни истамайсизми?

— Юз йил ахир! Бизнинг саксон беш ёшга кирган бувимиз бор эди, шўрлик қандай азоб чекар эди-я? Қопқорайиб кетган, кар, букри, доим йўталгани-йўталган эди. Ўзи учун турган-битгани азоб. Шу ҳам ҳаёт бўлди-ми?

— Демак, ёш бўлиш яхшими?

— Бўлмаса-чи?

— Ёшликнинг қариликдан нимаси яхши Қани, айтиб берингчи менга?

— Нучук нимаси? Мана мен ҳозир ёшман, ҳамма ишни қилаоламан: ўзим бораман, ўзим келаман, керак нарсани ўзим кўтариб келтираман, хуллас, ҳечкимнинг ёрдамига муҳтож эмасман... Шуниси тузук эмасми?

— Менга, ёшмиман ёки қаримиман — барибир.

— Қандай қилиб бун барибир дейсиз? Бундай бўлиши мумкин эмас, нега бундай дейсиз?

— Сиз ўзингиз ўйлаб кўринг, Федосья Николаевна, ёшлигимнинг менга нима кераги бор? Мен ёлғизман, бола-чақам йўқ...

— Бу ҳарвақт ўзингизга боғлиқ нарса.

— Бу менинг ихтиёримга боғлиқ нарса эмас. Ақалли бирор кимса менга ачинса эди....

Феничка Базаровга қия боқиб қўйди-ю, ҳечнарсга демади, бирпасдан кейин:

— Қўлингиздаги қандақа китоб?— деб сўради.

— Бу-ми? Бу дарслик китоби, ҳикматли нарса.

— Сиз ҳали ҳам ўқийсизми? Зерикмайсизми-а? Сиз бусиз ҳам ҳамма нарсани билсангиз керак.

— Кўриниб турибдики, ҳамма нарсани эмас. Сиз бун биров ўқиб кўрингчи.

Феничка оғир муқовали китобини икки қўллаб олаётиб:

— Ундан ҳечнарсга тушунмасам керак. Қандай қалин китоб-а,— деди ва:— Русча ёзилганми?— деб сўради.

— Ҳа, русча.

— Барибир мен ҳечнарсга тушунмайман.

— Мен ҳалиям бун сизга тушуниш учун бераётганим йўқ. Мен фақат сизнинг ўқишингизни кўрмоқчиман. Сиз ўқиган вақтингизда бурунчангизнинг учи жуда ғалати ҳаракат қилиб туради.

Феничка китобни очиб, «криозот ҳақида» деган бир мақолани секингина ўқийбошловди, лекин дарров кулиб, китобни ташлаб юборди... Китоб скамейкадан сирғаниб ерга тушиб кетди.

Базаров унга қараб:

— Мен сизнинг кулишингизни ҳам яхши кўраман.— деб қўйди.

— Қўйсангизчи!

— Мен сизнинг гапиришингизни ҳам яхши кўраман. Овозингиз қўнғироқдай.

Феничка юзини четга ўгирди ва қўлидаги гулларни ўйнар экан:

— Қўйсангизчи, сиз шундай ақлли хонимлар билан гаплашган одамсиз,— деди.

— Эҳ, Федосья Николаевна! Бутун дун'ёдаги ҳамма ақлли хонимлар сизнинг тирногингизга ҳам арзитайди десам ишонаберинг.

Феничка шивирлаб:

— Ана холос, яна нималарни ўйлаб чиқараётибсиз! — деди ва қўлларини қовуштирди.

Базаров ердан китобни олди.

— Бу табиблик китоби, нега сиз уни ерга ташлайсиз?

— Табиблик китобими? — деди Феничка ва унга ўтирилди. — Биласизми, Митя жуда яхши ухлайдиган бўлиб қолди. Мен энди қандай қилиб сизни рози қилишимни билмай юрибман: чиндан ҳам сиз меҳрибон одамсиз.

Базаров кулмисраб:

— Қоида шундай: табибларга ҳақиқий ҳақ тўлаш керак. Ўзингиз биласиз, табиблар тама'гар бўладилар.

Феничка Базаровга қаради, унинг кўзлари юзининг юқориги қисмига тушиб турган оқимтир шу'ладан янада қорароқ бўлиб кўринар эди. У, Базаровнинг ҳазиллашибми, ёки чиндан айтганини билмас эди.

— Агар қабул қилсангиз, биз ҳечнарсани аямаймиз... Николай Петровичга айтиш керак.

Базаров унинг сўзини бўлиб:

— Сиз мени пул тама' қилаётипти деб ўйлайсизми? Йўқ, истаган нарсам пул эмас, — деди.

— Бўлмаса нима? — деди Феничка.

— Нималигини ўзингиз ўйлаб топинг, — деди Базаров.

— Мен нима, фолбинмиман?

— Ундай бўлса ўзим айтақолай: мен... Ана шу атиргулингиздан биттасини сўрайман.

Базаровнинг истаги Феничкага қизиқ туйилди, у яна кулиб юборди ва ҳатто қўлларини ўйнатиб қўйди. У кулар ва айни вақтда Базаровнинг хушодамидан талтayar, Базаров эса унга тикилиб турар эди.

Ниҳоят, Феничка сўз бошлаб:

— Марҳамат қилинг, марҳамат, — деди ва скамейкага энгашиб, гулдан танлай бошлади. — Қанақасини хоҳлайсиз, қизилиданми, ё оқидан?

— Қизилидан, лекин жуда ҳам каттаси бўлмасин. Феничка қоматини ростлаб:

— Мана олинг,— деди, лекин чўзган қўлини дарроз тортиб олди-да, кейин лабини тишлаб шийпоннинг кираверишига қаради, кейин энгашиб, қулоқ солабош-лади.

— Ўзи нима гап? Николай Петровичми? — деб сўради Базаров.

— Йўқ, у киши далага кетдилар... Мен улардан қўрқмайман ҳам... Манави Павел Петрович... Қўрингандай бўлди.

— Нима?

— Менга *йша киши* шу ерда юргандай бўлиб кўринди. Йўқ, ҳечким йўқ экан... Мана олинг.

Феничка Базаровга атиргўлни берди.

— Нима учун сиз Павел Петровичдан қўрқасиз?

— У киши доим мени қўрқитадилар. Гапиришга бўлса ҳеч гапирмайдилар, лекин қарашлари жуда ғалати. Сиз ҳам у кишини ёмон кўрасиз-ку. Эсингизда борми, илгарилари сиз у киши блан доим баҳслашар эдингиз. Мен сизларнинг нима ҳақида баҳслашганингизни билмайман-у, лекин уни дам уёққа, дам буёққа айлантирганингизни кўрар эдим...

Феничка, ўз фикрича, Базаровнинг Павел Петровични қандай қилиб айлантирганларини қўли блан кўрсатди.

Базаров кулди ва:

— Агарда у мени энгабошласа, сиз менга ёрдам берармингиз?— деб сўради.

— Қандай қилиб мен сизга ёрдам бераоламан? Йўғ-эй, сизга ҳечким бас келаолмайди.

— Ҳали шундай денг? Мен шундай бир қўлни билманки, агар у истаса мени бир бармоғи блан ағдариб ташлайди.

— Қандай қўл экан-у?

— Гўё сиз буни билмайсиз-а? Менга берган атиргулингизни искаб кўрингчи, қандай хушбўй-а?

Феничка бўйинини чўзиб, юзини гулга яқинлаштирди... Бошидаги рўмоли елкасига тушиб қолқора, ялтироқ ва сал тўзиган сочлари кўринди.

— Шошманг, мен ҳам сиз блан шу гулни искамоқ-чиман,— деди-да, энгашди ва унинг очилиб турган лабларидан қаттиқ ўпди.

➤ Феничка сесканиб кетди ва икки қўлини Базаровнинг кўкрагига тиради. Лекин қаттиқ қаршилиқ кўрсатмади ва Базаров уни яна бемалол ўпа берди...

Қалампир гули орқасидан йўталган товуш эшитилди. Феничка дарров скамейканинг нариги четига сурилди. Шийпон олдида Павел Петрович изтироб блан: «Сиз бу ердасиз» деди ва ўз йўлига кетди. Феничка дарров гулларни йиғиштириб олиб, шийпондан чиқиб кетди. У кетаётиб: «Уялмасизми, Евгений Васильич» деб шивирлаб қўйди. Унинг бу сўзларидан самимий ўпкалаш англашилар эди.

Базаров яқиндагина бўлиб ўтган бўлак бир воқияни хотирлади ва ўз-ўзидан уялиб, пушаймон еди. Брок у шу ондаёқ бошини силкиб, истеҳзоли бир суратда ўз-ўзини «расмий суратда селадон¹ бўлиши блан» табрик қилди-да, ўз бўлмасига қараб кетди.

Павел Петрович эса боғчадан чиқиб кетди ва сенин-аста қадам босиб ўрмонга борди. У ўрмонда узоқ юрди ва нонушта маҳалида қайтиб келганида Николай Петрович унинг саломатлигини сўради, чунки унинг юзи жуда қорайиб кетган эди.

Павел Петрович унга оҳиста жавоб бериб:

— Ўзинг биласанки, Селван сафро ғолиб келиб, азоб чекаман,— деди.

XXIV

Орадан икки соатча вақт ўтгандан кейин Павел Петрович Базаровнинг эшигини тақиллатди ва бўлмага киргандан кейин дераза олдидаги курсига ўтириб, фил суягидан ишланган гўзал нақшли ҳассага икки қўли блан суянган ҳолда (одатда у таёқсиз юрар эди) сўз бошлади:

¹ *Селадон* — француз ёзучиларидан Юрфе (1567—1625 йиллар)нинг *Астрей* деган романидан олинган ўтакетган ярамас хотинлар тили.

— Мен сизнинг илмий ишларингизга халақит бераётганим учун ўтинишим лозим, лекин беш минут вақтингизни олишга рухсат этишингизни сўрашга мажбурман... беш минутдан ошиқ эмас.

— Бутун вақтим сизнинг ихтиёрингизда, марҳамат қилинг,— деди Базаров. Павел Петрович уйга кириб келиши билан Базаровнинг юраги шув этиб, юзида аллақандай бир ўзгариш пайдо бўлган эди.

— Менга беш минут кифоя. Мен сизга битта савол бермоқчи бўлиб кирдим.

— Савол? Нима ҳақида?

— Хўп, марҳамат қилиб қулоқ солинг. Сиз укамнинг уйига келган кунларингизда, ҳали мен сиз билан суҳбатлашиб юрган вақтларимда сизнинг жуда кўп нарсалар тўғрисидаги муҳокамаларингизни эшитган эдим, аммо на иккаламиз ўртамизда ва на умуман дуэль ҳақида ҳечбир сўз бўлгани йўқ эди. Бу ҳақида сиз қандай фикрдасиз, билиш мумкинми?

Павел Петровични қарши олиш учун ўрнидан турган Базаров қўлларини тиззасига чалмаштириб, стол четига ўтирди.

— Менинг фикрим шундай назарий жиҳатдан дуэль ма'носиз бир нарса, энди амалий нуқтан назардан қарасак бошқа масала.

— Я'ни, агарда гапингизни тўғри англаган бўлсам, сиз шундай демоқчи бўласиз: дуэль ҳақида назарий фикрингиз қандай бўлса ҳам, лекин амалда ҳақорат да'во қилиб, ҳақорат қилган кишини дуэльга чақирасиз?

— Сиз менинг фикримни тўғри англадингиз.

— Жуда соз. Мен ҳам сиздан бунини эшитганимдан беҳад мамнунман. Сизнинг сўзларингиз мени нотайинликдан халос этади.

— Жур'атсизликдан демоқчи бўлсангиз керак?

— Менинг учун барибир; мен ўз сўзимни бошқалар учун англашлик қилиб гапираман; мен... семинария каламуши эмасман. Сизнинг сўзларингиз мени ба'зибир кўнгилсиз заруратдан халос этади. Мен сиз билан ортишмоққа қарор қилдим.

Базаровнинг кўзлари олайиб кетди.

— Мен бланми?

— Албатта сиз блан.

— Нима учун? Айтишингиз мумкинми?

— Сабабини сизга баён қилишим мумкин эди-ю, лекин бу ҳақда оғиз очмасликни афзал кўраман. Менингча, сиз бу ерда ортиқча бир кишисиз; сизни кўргани кўзим йўқ, сиздан нафратланаман ва агар сиз учун бу ҳам камлик қилса...

Павел Петровичнинг кўзларига қон тўлди... Базаровнинг ҳам кўзлари қизариб кетди.

— Жуда яхши,— деди Базаров,— бўлак тушунтиришларнинг ҳожати йўқ. Ўзингизнинг рицарьлигингизни менга кўрсатиш хаёлига тушибсизда.— Мен бундай роҳатдан сизни маҳрум этишим мумкин эди. Лекин майли, мендан нима ҳам кетади!

— Сиздан миннатдорман, мени бошқача тадбирга мурожаат қилгани мажбур этмай, чақириғимни қабул этарсиз деб умид қилсам бўлади.

Базаров совуққонлик блан :

— Я'ни, киноясиз айтганда, шу таёққа мурожаат қилмасдан демоқчисиз-да? Бу жуда тўғри. Ҳақорат қилишингизнинг асло зарурати йўқ; кейин бу унчалик хавфсиз ҳам эмас. Сиз ўз жентльменлигингизда тураберинг... Чақириғингизни мен ҳам жентльменларча қабул қиламан,— деди.

— Жуда соз,— деди Павел Петрович ва ҳассасини бурчакка суяб қўйди.— Ҳозир биз дуэлимизнинг шартлари тўғрисида қисқача гаплашиб олишимиз керак, аммо мен даставвал шунини билмоқчи бўлар эдим: сизнингча қандай, дуэльга чақиришимга баҳона бўладиган кичкинагина бир расмий жанжал чиқаришимиз керакми, ё йўқ?

— Йўқ, яхшиси, расмиятсиз.

— Мен ҳам шундай деб ўйлайман. Ундан кейин бизнинг можароларимизнинг асл сабабларини текшириб ўтиришни ҳам ўринсиз деб биламан. Биз бир-биримизни кўргани кўзимиз йўқ-ку, ахир. Бундан ортиқ яна нима керак?

Базаров унинг сўзларини истехзо блан такрорлаб:

— Бундан ортиқ яна нима керак? — деди.

— Энди дуэльнинг шартларига келсак, бизда секундантлар бўлмайди, чунки уларни қаердан топамиз?

— Шундай, уларни қаердан топамиз?

— Мен сизга шундай шарт таклиф қиламан: эртага эрталаб, масалан, соат олтида, чакалакзорнинг нариги томонига чиқиб тўппонча блан отишамиз, барьер ўн қадам...

— Ўн қадам? Бу қандай бўлади: биз бир-биримизни бу масофада кўраолмаймиз.

— Саккиз қадам бўлиши ҳам мумкин,— деб қўйди Павел Петрович.

— Мумкин, албатта.

— Ҳарбиримиз икки мартадан отамиз; аммо ҳар эҳтимолга қарши киссаларимизга хат ёзиб қўяйлик ва бу хатда ҳарким ўз ўлимида ўзини ўзи айбласин.

— Мен бунга унча рози бўлаолмайман. Бироз французлар романига ўхшаб кетди, аллақандай ҳақиқатдан узоқ бўлиб чиқади,— деди Базаров.

— Балки, лекин ўзингиз бир ўйлаб қаранг, бировнинг қотили деган шубҳага дучор бўлиш яхшими?

— Яхши эмас. Лекин кўнгилсиз та'надан қутулиш чораси бор. Бизда секундантлар бўлмаса, гувоҳнинг бўлиши мумкин.

— Кимнинг гувоҳ бўлишини билиш мумкинми?

— Петр.

— Қайси Петр?

— Укангизнинг камердинери. Бу киши ҳозирги замон ма'рифатининг юқори поғонасида туради ва ўз вазифасини бундай вақтларда, бутун зарур шартларга мувофиқ, бенуқсон бажаради.

— Сиз ҳазиллашаётганга ўхшайсиз, муҳтарам афандим.

— Ҳечбир. Менинг таклифимни муҳокама қилиб кўрсангиз, ақлга мувофиқ ва содда эканини ўзингиз ҳам билиб қоларсиз. Ойни этак блан ёпиб бўлмас. Петрни тегишинча тайёрлаб, жанг майдонига олиб боришни мен ўз зиммамга оламан.

Павел Петрович курсидан тураётиб:

— Сиз ҳали ҳам ҳазил қиляпсиз, броқ розилик билдирганингиздан кейин, сизга бошқа да'во қилишга

ҳақим йўқ... Демак, гап тамом... Айтгандай, сизда тўппонча йўқми?

— Менда тўппонча қаёқдан бўлсин, Павел Петрович? Мен аскар эмасман-ку.

— Ундай бўлса мен ўз тўппончамни сизга бераман. Хотиржам бўлинг, беш йил бўлдики, мен бир марта ҳам ўқ отганим йўқ.

— Бу тасалли берадиган ахборот.

Павел Петрович ҳассасини қўлига олди...

— Демак, муҳтарам афандим, шу блан сизга та-шаккур баён этаман, марҳамат қилиб ўз ишингизни давом этдирабёринг. Хайр.

Базаров меҳмонни узатаётиб:

— Кўришгунимизча хайр, муҳтарам афандим,— деди.

Павел Петрович чиқиб кетди, Базаров эса бир-пас эшик олдида туриб қолди ва бирданига ўз-ўзича: «Туф сенга, шайтон! Нақадар чиройли ва нақадар бема'ни гап. Қаранг, биз қандай комедия ўйнадик-а? Ўргатилган итлар шу сингари орқа оёқлари устида танца қиладилар. Аммо рад қилишнинг иложи йўқ эди; нима ҳам яхшилик кутасан, эҳтимол, у мени урар ва бу чоғда... (Бу фикрни ўйлаши блан у оқариниб кетди, сочлари тиккайди), у чоғда уни мушук боласидек бўғиб ўлдиришга тўғри келар эди» деди. У ўз микроскопи олдида қайтиб келди; лекин унинг юраги бесаранжом бўлди, ўз ишларини давом этдириш учун зарур бўладиган осойишталигини йўқотди. «У бугун бизни кўрипти. Наҳот ўз укаси учун шунчалик қилаётган бўлса? Битта ўпибман, нима бўлипти? Йўқ, бу ерда бошқа бир сир борга ўхшайди. Ҳа! Ўзи жазман эмасмикан-а? Афтидан, жазманга ўхшайди, бу — кундай равшан. Ўйлаб қаранг, нақадар ишқал!,— деб ўйларди Базаров.— Хунук! Қайси томондан қарасанг ҳам хунук; аввало, пешонангни ўққа тутиб беришга тўғри келар, ҳарқандай бўлганда ҳам кетиш керак; буёғи Аркадий... ва бу дарвиш Николай Петрович. Хунук, хунук».

Кун жуда жимжит ва ланж ўтди. Феничканинг сояси ҳам кўринмади. У, инига кириб писиб ётган сич-

қон боласидай, ўз бўлмасидан чиқмай ўтирди. Николай Петрович ўз ташвиши блан банддай кўринарди. Кўп ҳосил кутган буғдойига қора куя тушганлигини унга билдиришди. Павел Петрович ҳаммани, ҳатто Прокофьични ҳам ўзининг ўтакетган совуқ назокати блан эзар эди. Базаров отасига хат ёзмоқчи бўлди-ю, лекин йиртиб стол остига ташлади. У: «Ўлсам ўлганимни эшитарлар, йўқ, мен ҳали ўлмайман. Йўқ, мен ҳали дунёда узоқ ивирсиб юраман» деб ўйларди. У Петрни чақириб, эрталаб тонг отарда келишга буюрди,— жуда муҳим иш бор,— деди; Петр Базаров мени Петербургга олиб кетмоқчи бўлса керак,— деб ўйлади. Базаров жуда кеч ётди ва тун бўйи ҳархил чалкаш тушлар кўриб, азобланиб чиқди... Унинг кўз олдида Одинцова айланиб юрар эди, Одинцова унинг онаси эмиш. Одинцованинг орқасидан эргашиб, қопқора мўйловли мушук юрар ва бу мушук Феничка эмиш. Павел Петрович эса катта ўрмон эмиш, шундай бўлса ҳам у блан отишиш керак эмиш. Петр келиб, уни соат тўртда уйғотди; у дарҳол кийиниб, Петр блан ташқарига чиқди.

Эрталаб ҳамаёқ гўзал ва мусаффо эди; тиниқ кўк юзи парча-бўлак булутлар блан қопланган; япроқларни ва ердаги ўтларни майда шудринг томчилари босган, ўргимчак уялари кумуш тўр сингри ярқирайди; нам қора тупроқ, ҳануз тонг шафагининг акси уриб тургандай, сал қизариниб турар, ҳамаёқдан тўрғайларнинг сайрагани эшитиларди. Базаров чакалакка етди ва сояга ўтирди-да, Петрга уни қандай мақсад блан олиб келганини ва ундан нима истаганини гапириб берди. Ма'рифатли хизматкор ўлар даражада кўрқиб кетди; аммо Базаров «Сен узоқдан қараб турасан, бошқа ҳеч иш қилмайсан ва ҳечқандай мас'улиятга тортилмайсан» деб уни юпатди; яна қўшимча қилиб: «Кўрдингми, сенинг олдингда қандай катта вазифа туради» деди. Петр ҳайрон бўлиб кўзларини ерга тикди ва юзи бутунлай яшил тус олиб, қайин дарахтига суяниб қолди.

Марьино йўли кичкинагина ўрмондан айланиб ўтар, уни кечадан бери на ғилдирак ва на оёқ изи

бузмаган енгил чанг қоплаб ётар эди. Базаров ихтиёрсиз равишда ўша йўл бўйларига қарар, кўкатларни юлиб олиб чайнаб ташлар ва: «Қандай тентаклик!» деб ўз-ўзига гапирар эди. Эрталабки салқин ҳаво уни бир-икки марта сескантирди... Петр, мунғайиб унга қаради, лекин Базаров кулибгина қўйди, у қўрқмас эди.

Йўлдан от туёқларининг товуши эшитилди... Дарахтлар орасидан бир мужик кўринди. У, иккита тушовли отни олдига солиб ҳайдаб келар эди, Базаровнинг олдидан ўтаётиб, шапкасини олмасдан, унга ғалати қилиб қараб қўйди. Мужикнинг бундай қарашини, афтидан, Петрнинг назарига беҳосиятдай кўринди. Базаров мужикка қараб: «Мана бу ҳам эрта турибди, лекин иши бордир; аммо бизчи?..» деб ўйлади.

Петр бирданига:

— Келаётганга ўхшайдилар,— деб шивирлади.

Базаров бошини кўтариб Павел Петровични кўрди. У, енгил катак пиджак, оқ чалвар кийган, қўлтиғига кўк мовутга ўроглик яшик қистириб тез-тез қадам бошиб келар эди.

У дастлаб Базаровга, кейин Петрга (Павел Петрович шу онда Петрни секундант ўрнида ҳурмат қилар эди) салом бериб:

— Афв этасиз, мен сизларни кутдириб қўйдим шекилли. Мен ўз хизматкоримни уйғотгим келмади,— деди.

— Зарари йўқ, биз ўзимиз ҳам ҳозиргина келган эдик,— деди Базаров.

— Ҳа-ҳа! Ундай бўлса яна яхши!— Павел Петрович атрофга кўз ташлади.— Ҳечким кўринмайди: ҳечким халақит бермайди... Бошласак бўладими?

— Майли, бошлайлик.

— Бошқа изоҳ талаб қилмассиз?

— Йўқ, талаб қилмайман.

Павел Петрович яшиқдан тўппончаларни олаётиб:

— Ўқлайсизми? — деб сўради.

— Йўқ, ўзингиз ўқланг; мен барьерни ўлчайман. Менинг оёқларим узунроқ,— деб қўшиб қўйди Базаров кулиб.— Бир, икки, уч...

— Ўзингиз айтган эдингиз, Евгений Васильевич, мен четроққа бориб тураман,— деди Петр сўзини зўрға гапириб (у безгак тутгандек қалтирар эди).

— Тўрт... беш... бор, оғайни, бор, ҳатто дарахт па-насиға ўтиб, қулоқларингни беркитсанг ҳам майли, фақат кўзингни юммасанг бўлди; бирортамиз йиқил-сак, дарров келиб кўтариб олгин... Олти... етти... сак-киз...— Базаров тўхтади ва Павел Петровичга муро-жаат қилиб: — бўладими, ёки яна икки қадам қўшай-ми,— деди.

Павел Петрович тўппончага иккинчи ўқни сола-ётиб:

— Ихтиёр ўзингизда,— деб қўйди.

— Хўп, ундай бўлса яна икки қадам қўшамиз,— деди Базаров ва этигининг учи блан ерни чизиб,— мана, барьер ҳам бўлди. Айтгандай: ҳарқайсимиз барьердан неча қадам нарига чекинамиз? Бу ҳам му-ҳим масала. Бу ҳақда кеча тортишганимиз йўқ эди,— деди.

Павел Петрович иккала тўппончани Базаровга бе-раётиб:

— Менимча, ўн қадам бўлса бўлади. Марҳамат қилиб, биттасини танлаб олинг,— деди.

— Хўп. Павел Петрович, бизнинг дуэлимиз жуда ғалати, кулгига ўхшайди. Секундантимизнинг афти ангориға бир қаранг.

— Сиз ҳамон ҳазиллашмоқчи бўласиз,— деди Па-вел Петрович.— Мен дуэлимиз ғалати бўлишини ин-кор этмайман, аммо сиз блан мен чинакам отишмоқ-чиман ва бунни сизга айтиб қўйишни ўзимнинг бурчим деб биламан. *A bon entendeur salut!*¹

— О! Мен бир-биримизни ўлдиришга қарор қил-ганимиз тўғрисида асло шубҳа қилмайман: лекин нега бироз кулиш ва *utile dulci*² бирга қўшиш ярамайди? Шундай: сиз менга французча гапирдингиз, мен эса сизга лотинча.

Павел Петрович яна такрорлаб: :

¹ Яхши тушунганга салом, гапни яхши тинглаган одам — идрок қилсин. (Французча.)

² Ёқимли ишни фойдали иш блан (лотинча).

— Мен чинакам отишмоқчиман,— деди ва ўз жойига кетди. Базаров ҳам ўз томонидан ўн қадам санаб тўхтади.

— Тайёرمىсиз? — деб сўради Павел Петрович.

— Батамом тайёрман.

— Бошласак бўлар?

Базаров секингина олға юрди. Павел Петрович ҳам чап қўлини чўнтагига тикиб ва тўппончанинг оғзини секин-аста кўтарганича унга қараб борди... Базаров «У менинг қоқ бурнимдан мўлжаллаяпти ва қандай тиришиб кўзини қисаяпти, қароқчи! Одам аллақандай бўлар экан. Мен унинг соатининг занжирига қараб борай...» деб ўйлади. Базаровнинг худди қулоғи тагида бир нарса жаранглаб кетди ва ўша ондаёқ ўқ товуши ҳам эшитилди. Базаровнинг бошига бирдан: «Эшитдим, демак, ҳечнарсa бўлмади», деган фикр келиб кетди. У яна бир қадам олға босди ва ҳечбир мўлжалламасдан тўппончанинг тепкисини босиб юборди.

Павел Петрович андак титраб кетди ва сонини ушлади. Унинг оқ чалваридан қон оқар эди.

Базаров дарҳол тўппончани ташлаб, рақибни олди-га келди ва:

— Ярадор бўлдингизми?— деб сўради.

— Сиз мени барьерга чақаришга ҳақли эдингиз. Бу яра ҳеч гап эмас. Шартимизга мувофиқ, ҳарқайси-миз яна бир мартадан отаоламиз,— деди Павел Петрович.

— Йўқ, энди кечирасиз, бошқа вақтга қолдирайлик,— деди Базаров ва ранги оқаришиб кетаётган Павел Петровични ушлаб олди.— Энди мен рақиб эмасман, докторман; аввало сизнинг ярангизни кўришим керак. Петр! Қани бу ёққа келчи, Петр! Қаёққа яшириниб олдинг?

Павел Петрович сўзини бўлиб-бўлиб:

— Бу ҳаммаси беҳуда... Мен ҳечкимнинг ёрдамига муҳтож эмасман... бошқатдан...— деди. У, мўйловини бўрамоқчи бўлган эди, броқ қўли бўшашиб кетди ва кўзлари ичига ботиб, хушидан кетди.

Базаров, Павел Петровични кўкат устига ётқизиб, беихтиёр:

— Ана янгилик, хушидан кетди-ку! Хушдан кетарлик нима ҳам бўлди? Қани, кўрайликчи, нима бор экан?— деди ва чўнтагидан рўмолчасини олди, яранинг қонини артиб, атрофини ушлаб кўрди ва секин суяги бутун, ўқ баданга чуқур кирмасдан юзадан тешиб ўтган, биргина мускулга, *vastus externus*га теккан холос. Уч ҳафтадан кейин кўрмагандай бўлиб кетади. Нега хушдан кетди экан? Асабий кишилар-да, териси нақадар юпқа,— деди.

Петр, унинг орқасидан туриб, қалтираган товуш блан шивирлаб:

— Ўлдим?— деб сўради.

Базаров орқасига қайрилиб қаради.

— Чопиб сув олиб кел, биродар, бу киши сен блан мендан ҳам узоқроқ яшайди.

Броқ камолга эришган хизматкор, Базаровнинг сўзига тушунмагандай жойидан кўзғолмади. Павел Петрович астагина кўзларини очди. Петр шивирлаб, «Жон бераяпти!» деди-да, чўқинабошлади.

Ярадор жентльмен зўрма-зўраки кулиб:

— Тўғри айтган экансиз... Бунинг башарасини қаранг!— деди Базаров, Петрга бақириб:

— Сув олиб келсангчи, ахир, ла'нати!— деди.

— Керак эмас. Бу фақат бир минутлик vertige!... Ўтириб олишимга ёрдам беринг... Мана шундай... Бу тирналган жойни бирор нарса блан сал бойлаб олинса кифоя, шу блан мен уйга пиёда қайтабераман, бўлмаса орқамдан арава юборишлари мумкин. Дуэль, агар истасангиз, такрорланмайди. Сиз бугун...бугун олийжаноблик қилдингиз.

— Ўтган ишга салавот, келгуси ҳақида бўлса, бу ҳақда ҳам бош қотириш арзимамайди, чунки мен тез кунда кетмоқчиман. Қани энди сизнинг оёғингизни бир бойлаб қўяйчи, ярангиз қўрқинчли эмас, шундай бўлса ҳам қонини тўхтатган яхши. Аммо, аввал бу ўликни хушига келтириш керак.

Базаров Петрни ёқасидан ушлаб силкиди-да, аравани олиб келишга юборди.

¹ Бош айланиш (ф р а н ц у з ч а).

Павел Петрович унга:

— Ҳой, менга қара, укамга айтиб уни қўрқитиб ўтирма,— деди. Петр ўқдай учиб аравани олиб келгани кетди. Ҳар иккала рақиб ҳам бир-бирига индамасдан ерда ўтирарди. Павел Петрович Базаровга қарамасликка ҳаракат қиларди, у, ҳарҳолда Базаров блан ярашишни истамас эди. У, ўзининг қўрслигидан ва муваффақиятсизлигидан уялар, қачон бўлсада яхшилиқ блан тугамаслигини билатуриб, шу ишни бошлаганидан изза бўлар эди. У, «ҳеч бўлмаса бу ердан кетарку, шунисиға ҳам шукур» дея ўз-ўзини овутар эди. Оғир ва ўнғайсиз сукут узоққа чўзилди, иккаласи учун ҳам оғир эди.

Ҳарқайсиси ҳам «кўнглимдагини бу билиб турипти» деб ўйлар эди. Дўстлар учун шундай деб ўйлаш ёқимли, дўст бўлмаганлар, айниқса бир-бирига ичидатини айтолмайдиган, ажралиб ҳам кетолмайдиган кишилар учун бу жуда ёқимсиздир.

Ниҳоят, Базаров:

— Ярангизни жуда қаттиқ бойлаганим йўқми? — деб сўради.

— Йўқ, жуда яхши,— деди Павел Петрович ва бирпасдан кейин:— укамни алдаш жуда қийин, биз унга, сиёсат устида жанжаллашиб қолдик деб айтишимиз керак бўлади,— деб қўшиб қўйди.

— Жуда яхши. Сиз унга мени айблаб, ҳамма англومانларни¹ сўкди, деб айтишингиз ҳам мумкин,— деб қўйди Базаров.

— Жуда яхши, лекин мана бу одам бизнинг тўғри-мизда нима деб ўйлар экан? Сиз нима деб тахмин қиласиз?— деди Павел Петрович боя, дуэльдан бурунроқ тушовли отларни ҳайдаб ўтиб кетган мужикни кўрсатиб. Мужик ҳозир қайтишда «жаноблар»ни кўриб, бошидан шапкасини олиб салом берди.

— Қим билади!— деб жавоб берди Базаров,— ҳеч-нима деб ўйламаса керак. Рус мужиги бир вақтлар

¹ Инглизларга хос нарсаларни яхши кўручи, уларга тақлид этишга тиришучи юқори табақа.

Ратклифф¹ хоним жуда кўп ёзган сирли, нома'лум бир кимсадир. Унга ким тушуналади. У ўзи ҳам ўзига тушунмайди.

Павел Петрович:

— Ҳа, ҳали шундоқ денг!— дея гап бошлаган эди, йўлга кўзи тушди-ю бирданига.— Ие! тентагингизнинг қилган ишини қаранг, укамнинг ўзи келаяпти-ку! — деди.

Базаров орқасига бурилиб қаради ва ранги оқариб кетган Николай Петровични кўрди. Арава тўхтаб улгурмасданоқ у сакраб тушиб акасига қараб отилди ва ҳовлиқиб:

— Нима гап ўзи, Евгений Васильич? Бу қандай гап?

— Ҳечнарсa бўлгани йўқ, сени бекорга овора қилибдилар. Базаров афанди блан бирозгина жанжаллашиб қолдик, бунинг учун мен бироз шикаст едим...— деди Павел Петрович.

— Товба, бу нимадан чиқди?

— Нима десам экан? Базаров жаноблари сэръ Роберт Пиль² ҳақида ножўя гаплар гапирди. Лекин шунини тезлик блан билдиришим керакки, бу ишда ёлғиз мен ўзим гуноҳкорман, Базаров жаноблари ўзларини жуда яхши тутдилар. У кишини дуэльга мен чақирдим.

— Ана у ерингдан қон оқаётипти-ку?

— Томиримда қон ўрнида сув деб ўйлаганмидинг? Бунақа қон олдириш менга ҳатто фойдали. Шундай эмасми, доктор? Сен мени аравага чиқариб қўйишга ёрдам қил, ваҳима қилма. Эртага тузалиб кетаман. Ҳа, балли, жуда соз. Кучер, ҳайда.

Николай Петрович арава кетидан юрди; Базаров орқада қолмоқчи бўлди...

Николай Петрович унга мурожаат қилиб:

¹ 1764—1824 йиллардаги инглиз ёзучиси. Унинг романлари сирли ҳодисалар блан бошланиб, кейин секин-аста бу сирлар очилиб боради, 1800—1820 йилларда Ратклифф асарлари Россияда катта шухрат қозониб, бирнеча марта таржима қилинган ва уларга тақлид қилиб кўп асарлар ёзилган.

² 1788—1850 йиллардаги инглиз давлат арбоби. Бу киши йirik саноат буржуазиясининг манфаатларини ҳимоя қилиб, эркин савдо руҳида қонунлар чиқартирган.

— Шаҳардан бошқа доктор олиб келганларига қадар акамга ёрдам бериб туришингизни сўрайман,— деди.

Базаров индамай, бош эгди.

Бир соатдан кейин, Павел Петрович, оёғи жуда усталлик блан боғланган ҳолда тўшакда ётар эди. Бутун уй ичи тўс-тўполон бўлиб кетди, Феничканинг кўнгли озди. Николай Петрович бўлса, бошқаларга сездирмай, бетоқатликдан нима қилишини билмай юрар, Павел Петрович эса кулар, ҳазиллашар, айниқса Базаров блан кўп ҳазиллашар эди. У юпқа батист кўйлак, эрталаб кийиладиган чиройлик камзилча ва фас кийиб ётар, дераза пардаларини туширгани қўймас, овқат емаслиги кераклигидан тегишиб шикоят қилар эди.

Аммо кечаси Павел Петровичнинг иситмаси ошиб кетди, боши оғрийбошлади. Шаҳардан доктор келди. (Николай Петрович акасининг гапига қулоқ солмай шаҳардан доктор чақирган эди. Базаров ҳам шуни хоҳлаган эди. Базаров юзи бутунлай сарғайиб ва аччиқланган ҳолда кун бўйи ўз бўлмасида ўтирди ва фақат жуда қисқа муддатга бирнеча бор бемор олдига кириб чиқди; у бир-икки марта Феничка блан учрашиб қолди, лекин ҳар учрашганида Феничка ундан қўрқиб қочиб кетар эди.) Янги доктор Павел Петровичга совуқ ичимлик ичишни маслаҳат берди ва шу блан бирга Базаровнинг,— ҳечқандай хавф-хатар йўқ деган сўзини тасдиқлади. Николай Петрович унга: акам эҳтиётсизлик орқасида ўзини-ўзи ярадор қилиб қўйди,— деди. Доктор бунга «Шундайми!» деб қўяқолди. Аммо 25 сўлкавойни олганидан кейин:

— Буни қаранг-а! Бундай ҳодиса тез-тез бўлиб туради,— деди.

Уй ичидагилардан ҳечким шу кеча кийимини ечмади, ухламади ҳам. Николай Петрович ҳар замон-ҳар замонда оёқ учида ақасининг олдига кириб-чиқиб турар эди: акаси гоҳо ўзидан кетар, гоҳо астагина инқиллар, укасига французчалаб: «couchez-vous»¹ деяр

¹ Ётинг.

ва ичгани бирор нарса сўрар эди. Николай Петрович Феничкани бир марта унга бир стакан лимонад олиб келишга мажбур этди. Павел Петрович Феничкага тикилиб қаради-да, стакандаги лимонадни батамом ичди. Эртасига эрталаб ҳарорати бироз кўтарилди ва сал алаклайбошлади. Павел Петрович аввал қовушмаган гапларни гапирди: кейин бирданига кўзларини очди-да, тўшаги ёнида укасининг ташвишманд энгашиб турганини кўриб:

— Николай, Феничканинг аллақаери Неллига ўхшамайдими? — деб сўради.

— Қайси Неллига, Паша?

— Билмайсанми? Княгина Р...га. Хусусан бетининг юқори қисми жуда ўхшайди. *C'est de la même famille*¹.

Николай Петрович жавоб қайтармади, аммо кишида эски туйғулар шу қадар узоқ сақланганига бироз тағжжубланиб: «Шу вақтда эсига тушди-я» деб қўйди.

Павел Петрович инграб:

— Оҳ, шу пуч зотни мен нақадар яхши кўраман-а! — деб қўйди. Бирпасдан кейин у яна, — мен бирор беҳаёнинг унга қўл текказишига ҳечқачон чидаб тураолмайман, — деди.

Николай Петрович фақат огир бир нафас олди-да бу сўзлари кимга қаратиб айтилганини хаёлига ҳам келтираолмас эди.

Базаров эртасига соат саккизларда унинг олдига кирди. У энди ҳамма нарсасини йиғиштириб, ўзининг бақаларини, ҳашаротларини ва қушларини озод қилиб юборган эди.

Николай Петрович унга қарши ўрнидан туриб:

— Сиз мен блан хайрлашгани келдингизми? — деди.

— Худди шундай.

— Мен сизнинг вазиятингизни фаҳмлайман ва қарорингизни батамом ма'қуллайман. Менинг бечора акам, албатта, гуноҳкор: бунинг учун жазосини ҳам тортаётир. Сизни шунга мажбур қилганини менга ўзи

¹ Ўша типдан.

гапириб берди. Бу дуэльныйнг... бу дуэль чиқишига сабаб бўлган нарса ораларингдаги доимий фикрий қарама-қаршилиқдир, иш шу даражага етмай иложи бўлмаганини ўзим ҳам биламан. (Николай Петрович гапини йўқотиб қўяр эди). Акам эски замон одами, қизиққон ва ўжар. Худога минг қатла шукурки, иш шу блан тамом бўлибди. Бу сирни ошкора қилмаслик учун мен бутун зарур чораларни кўриб қўйдим...

— Агар бирор гап чиқиб қолса деб эҳтиётан мен сизга ўз адресимни қолдириб кетаман,— деб қўяқолди Базаров.

— Мен умид қиламанки, ҳечқандай воқиа юз бермас, Евгений Васильич... Мен, сизнинг ўз уйимда турганингизнинг оқибати шундай... шундай бўлиб чиқишига таассуф этаман. Менинг учун янада қайғилироқ бўлгани шу сабабданки, Аркадий...

Ҳархил «баёнот» ва «шарҳлар»га сра тоқати бўлмаган Базаров:

— Мен у блан кўришсам керак, акс ҳолда мендан унга салом айтишингизни сўрайман ва сизга ўзимнинг таассуфимни билдираман,— деди.

— Мен ҳам сўрайманки...— деди Николай Петрович бош эгиб. Базаров унинг гапи тугашини кутмасдан ташқарига чиқиб кетди.

Павел Петрович Базаровнинг кетишини билиб, уни кўришни истади ва, кўриб, унинг қўлини қисди. Броқ Базаров шунда ҳам муздек бўлиб тураберди; у Павел Петровичнинг олийжаноблик қилмоқчи бўлганини фəҳмлар эди. Базаров Феничка блан хайрлашаолмади, у блан фақат деразадангина қарашиб олди. Феничканинг юзи унга хафа кўринди. У ўз ўзига: «Нобуд бўлмасми экан... хайр, бир илож қилиб қутулар» деди. Базаровнинг кетишига Петр шу қадар хафа бўлдики, ҳатто унинг елкасига осилиб йиғлади ва фақат Базаровнинг: «Кўзларинг сув очиб кетдими?» деган саволидан кейингина бироз совунди. Дуняша эса ўз ҳаяжонини яшириш учун чакалакзорга қочиб кетишга мажбур бўлди. Бу қайғуларнинг сабабчиси аравага чиқиб ўтириб, сигарасини чекди ва тўрт чақирим йўл босгандан кейин, бурилишда кўзига сўнги марта, Қир-

сановларнинг янги уйи блан бир қатордаги қўрғончала-ри кўринганда тупуриб қўйди ва «ла'нати бойваччалар» деб тўнғиллаб, шинелига бурканиб олди.

Павел Петрович ҳадемай тузалабошлади; лекин тўшакда бир ҳафтача ётди. У, ўз та'бирича, ўзининг *асирлигини* анча сабр блан ўтказди, лекин ётган чоғида жуда ҳам ортиқча пардоз-андоз блан овора бўлар ва ҳадеб одеколон сепишни буюрар эди. Николай Петрович унга журналлар ўқиб берар, Феничка илгаригидек хизмат қилиб унга шўрва, лимонад, илитма тухум ва чой келтириб турар, лекин Павел Петровичнинг бўлмасига кирганида ҳардам юрагига яширин қўрқув тушар эди. Павел Петровичнинг кутилмаган бу қилмиши уй ичидагиларни, айниқса Феничкани анча чўчитиб қўйган эди. Фақат Прокофьевичгина бунга ҳайрон бўлмади, у, «бизнинг замонимизда фақат марҳаматли тўраларгина бир-бирлари блан отишар эди, бунга олифталарни дағал муомалалари учун отхонага қаматиб қамчилатар эдилар» деб тушунтирар эди.

Феничка виждонан қийналса ҳам, лекин жанжалнинг асл сабаби тўғрисидаги фикр ба'зан уни қийнар, бунинг устига Павел Петрович ҳам унга қандайдир жуда ғалати қарар эди... Ҳатто Феничка унга орқаси блан ўгирилганида ҳам, унинг ўзига қараб турганини ҳис қилар эди. У доимий ички ташвишдан ориқлаб, яна ҳам сўлмироқ бўлиб қолган эди.

Бир куни — бу воқиа эрталаб бўлган эди.— Павел Петрович ўзини яхши сезиб, тўшакдан диванга ўтди. Николай Петрович эса ундан хабар олганидан кейин хирмонга кетган эди. Феничка бир пиёла чой олиб келди ва уни столга қўйиб чиқиб кетмоқчи бўлди. Павел Петрович уни тўхтатди.

— Қаерга бунча шошиласиз, Федосья Николаевна, бирор зарур ишингиз борми дейман? — деб гап бошлади Павел Петрович.

— Йўқ... Ҳа... Чой қуйиб беришим керак.

— Дуняша бунга сизсиз ўзи ҳам қўлаверадилар: касал одам блан бироз ўтирсангизчи. Айтгандай, сиз блан гаплашадиган гапим бор.

Феничка индамасдан креслонинг бир четига ўтирди.
Павел Петрович мўйловини бураб:

— Федосья Николаевна, мен сиздан кўпдан бери бир нарсани сўрамоқчи эдим: сиз худди мендан қўрқадигандайсиз? — деди.

— Менми?

— Ҳа, сиз. Худди виждонингиз соф эмасдек, ҳеч қачон кўзимга қарамайсиз.

Феничка қизаринди, лекин Павел Петровичга қаради. Унинг кўзига Павел Петрович ғалати кўринди ва юраги шув этиб кетди.

— Виждонингиз соф-ку, ахир? — деб сўради Павел Петрович ундан.

— Нега соф бўлмасин? — деди Феничка шивирлаб.

— Қим билади? Сиз кимнинг олдида ҳам гуноҳкор бўлишингиз мумкин? Менинг олдимда-ми? Бу эҳтимолдан узоқ. Уй ичидаги бошқа кишилар олдидами? Бу ҳам шубҳали. Укам олдида бўлиши мумкин, лекин сиз уни яхши кўрасиз, шундай эмасми?

— Яхши кўраман.

— Жони дилингиз бланми?

— Мен Николай Петровични бутун юрагим блан севаман.

— Ростми? Менга бир қаранг-чи, Феничка (у биринчи марта уни Феничка деб атади) ...Биласизки, ёлғон гапириш катта гуноҳ.

— Мен ёлғон гапираётганим йўқ, Павел Петрович. Николай Петровични севмагандан кейин, менга дунёда туришининг ҳам қизиғи йўқ.

— Сиз уни ҳечкимга олмоштирамайсиз ҳамми?

— Қимга ҳам олмоштираолардим?

— Топилмайди дейсизми! Мана, масалан, бу ердан жўнаб кетган жанобни олайлик.

Феничка ўрнидан турди:

— Вой худо! Нега мени мунча қийнаётибсиз, Павел Петрович? Мен сизга нима гуноҳ қилдим? Наҳот шундай десангиз?..

Павел Петрович қайғули бир товуш блан:

— Феничка, ахир, ўзим кўрдим-ку...— деди.

— Нимани кўрдингиз?

— Ҳув анави ерда... шийпонда.

Феничка бутунлай қипқизариб кетди.

— Айб мендами? — деди у зўрға.

Павел Петрович ўрнидан бироз кўтарилди.

— Айб сизда эмасми? Ҳеч айбингиз йўқми?

— Дун'ёда мен ёлғиз Николай Петровичнигина севаман ва абадий севажакман! — деди Феничка бирдан ўзини тетик тутиб. Унинг ўпкаси тўлди.— Сиз кўрган иш бўлса, мен қиёмат кунда ҳам, бу ишда менинг гуноҳим йўқ ва бўлган ҳам эмас, деб айтажакман. Мени шундай ишда айблаш мумкин бўлар экан, ўлганим яхши, йўқса, қандай қилиб мен ўзимга шунчалик яхшилик қилган Николай Петрович олдида...

Лекин Феничканинг дами ичига тушди ва шу онда Павел Петрович унинг қўлини ушлаб қисиб олганини ҳис қилди... Феничка унга қаради ва турган ерида қотиб қолди. Павел Петровичнинг юзи боягидан ҳам баттар бўзарди; кўзлари чақнади ва ҳаммадан ҳам кўпроқ шуниси қизиқ эдики, унинг бетидан бир дона каттакон ёш томчиси думалаб тушди.

У қандайдир ғалати шивирлаб:

— Феничка! Укамни севинг! У жуда яхши ва меҳрибон киши! Дун'ёда уни ҳечкимга олмоштирманг, ҳечкимнинг гапига қулоқ солманг! Ўзингиз ўйлаб кўринг, бировни севсанг-у, сени севмаса, бундан ҳам ёмонроқ нарса бўлиши мумкинми? Бечора Николайдан ҳечқачон юз ўгирманг,— деди.

Феничка шу қадар ҳайратда қолдики, кўз ёши тўхтади, кўрқуви тамоман йўқолди. Лекин Павел Петрович, шу Павел Петровичнинг ўзи унинг қўлини лабларига қўйиб, ўпмасдан, фақат энтикиб оғир нафас олиб турганда Феничка қай аҳволга тушганини худонинг ўзи билади.

«Вой худо, бун тутақаноқ тутиб қолмадимикан?» деб ўйлади Феничка.

Аммо Павел Петровичнинг қалбида шу он сўниб кетган бутун бир ҳаёт жойланмоқда эди.

Зинапояда биров тез-тез чиқаётганлиги эшитилиб қолди... Павел Петрович дарҳол Феничкани ўзидан нарига итариб юборди ва бошини орқага, ёстиққа

ташлади. Эшик очилди ва бўлмага хушвақт, рангрўйи қипқизил Николай Петрович кириб келди. Ўзига ўхшаш юзлари, қипқизил, кўйлакчан Митя отасининг қишлоқча пальтосининг тугмаларига оёқларини тираб унинг бағрида толпинар эди.

Феничка бирдан унга ўзини ташлади ва уни ҳам, ўғлини ҳам қучоқлаб олиб, бошини унинг елкасига қўйди. Николай Петрович ҳайрон бўлди: уятчан ва оғир Феничка, бошқалар олдида ҳечқачон эркаланмас эди.

— Сенга нима бўлди? — деди Николай Петрович ва акасига қараб ўғлини Феничкага берди, кейин Павел Петровичга яқин келиб: — Дурустмисан, кайфинг жойидами? — деб сўради.

Павел Петрович юзини батист рўмолча блан қоплади.

— Тузук.. Қайфим анча яхши, — деди

— Сен шошилиб диванга бекор ўтибсан, — Николай Петрович Феничкага томон ўгирилиб: — Сен қаерга кетаётирсан, — деди. Лекин Феничка аллақачон чиқиб, эшикни ёпган эди. — Мен сенга полвонимни кўрсатай деб олиб келган эдим; амакисини соғиниб қолибди. Нега уни Феничка олиб кетди энди? Хўш, сенга нима бўлди? Е ораларингда бирор гап ўтдимми?

— Ука! — деди Павел Петрович тантана блан.

Николай Петрович сесканиб кетди. Унинг юрагига қўрқув тушди, лекин нима сабабдан шундай бўлганини ўзи ҳам билмас эди.

— Ука! — деди Павел Петрович яна, — сенга бир илтимосим бор, шунини бажаришга ва'да бер.

— Қандай илтимос? Айтчи.

— Илтимосим жуда муҳим, менимча, сенинг бутун сахтинг шунга боғлиқдир. Мен сенга ҳозир айтмоқчи бўлган гапим ҳақида кўп ўйладим... Ука, сен ўз вазифангни, виждонли ва соф кўнгилли инсон вазифасини адо эт, шундай яхши, бошқаларга ибрат бўладиган одам бўлатуриб хунук кўринадиган ишни қилма, бас қил.

— Нима демоқчи бўласан, Павел?

— Феничкани олгин... У сени севади. У, ўғлингнинг онаси...

Николай Петрович бир қадам орқага чекинди ва ҳайратда қолди.

— Бу гапни сен гапираётгирсанми, Павел? Мен сени ҳамавақт бу хилдаги никоҳларнинг ашаддий душмани деб юрар эдим! Бу гапни сен айтдингми! Менинг вазифам этиб жуда тўғри айтганинг бу ишни мен шу кунгача фақат биргина сени ҳурмат қилганим учунгина қилмаганимни билмайсанми!

Павел Петрович зўраки бир табассум блан унга э'тироз билдириб:

— Бу масалада мени бекор ҳурмат қилгансан. Мен, Базаров мени аристократ деб тўғри та'на қилган экан деб қўйдим. Йўқ, энди, азиз укам, одам ҳақида ўйлаб бош қотиришимиз етар: биз энди қариб қолган одамлармиз, ҳархил беҳуда нарсалар орқасидан чопишни ташлашимиз лозим. Бундан кейин, худди шу сен айтган вазифани ўтайлик, сен қараб тур, бунинг орқасида яна бахтли ҳам бўлармиз.

Николай Петрович акасининг бўйнига ташланиб, уни қучоқлаб олди.

— Сен батамом кўзимни очиб қўйдинг! Сени дун'ёда энг меҳрибон ва энг ақлли одам деб юришим бежиз эмас эди. Энди қанчалик софдил бўлсанг, шунчалик олийжаноб бир одам эканингни ҳам кўриб турибман.

Павел Петрович унинг сўзини бўлиб:

— Секинроқ, секинроқ. Элликка кираёзиб пропорщик¹ сингари дуэль қилган олийжаноб акангнинг оёғига озор берма. Демак, масала ҳал. Феничка менинг... belle-soeur² бўлади,— деди.

— Азизим Павел! Ахир Аркадий нима дейди?

— Аркадийми? У шубҳасиз хурсанд бўлади. Никоҳ унинг принципларига тўғри келмаса ҳам, лекин тенглик тарафдори бўлгани учун қувонади. Ҳақиқатан ҳам, ўн тўққизинчи асрда олий табақа-ю, паст табақа деб ўтириш нима деган гап ўзи?

— Оҳ, Павел, Павел! Қани яна бир марта сени ўпай! Қўрқма, астагина ўпаман.

¹ Пропорщик — чор армиясида паст даражали офицер.

² Келиним (французча).

Ака-ука қучоқлашди.

— Қалай дейсан, бу ниятингни Феничкага ҳозир айтсак нечук бўлар экан? — деб сўради Павел Петрович.

— Шошилишнинг нима кераги бор? Ё ораларингда шундай гап бўлдики?

— Бизнинг орамизда гап? *Quelle idée!*

— Жуда яхши. Аввало тузалиб ол, бу нарса қочмайди, яхшилаб ўйлаш, мулоҳаза қилиш керак.

— Сен қарор бердинг-ку, ахир?

— Ҳа, қарор бердим. Самимий равишда сенга ташаккур баён этаман. Энди мен чиқай. Ҳарқандай ҳаяжон ҳозир сенга зарарли... ҳали бу тўғрида кўп гаплашамиз. Ухла, жоним, худо сенга эсонлик берсин.

Павел Петрович ёлғиз қолгандан кейин: «Нима учун у менга бунчалик ташаккур баён этапти, гўё бу иш унинг ўз ихтиёрида бўлмагандай. Мен эса, уйлангандан кейин, дарров узоқроқ бир жойга, Дрезденга ёки Флоренцияга кетиб, ўлгунига қадар ўша ерда туриб қоламан» деб ўйлади.

Павел Петрович пешонасига одеколон суркади ва кўзларини юмди. Унинг тиниқ кундузги ёғду блан ёритилган чиройли, қоқ суяк бўлиб қолган боши оқ ёстиқ устида, ўлган кишининг бошига ўхшаб ётарди... Чиндан ҳам у тирик ўлик эди.

XXV

Никольскоеда, боғчада, баланд шумтол соясида, чим скамейкада Катя блан Аркадий ўтирарди, уларнинг олдида ерда, ўзининг узун танасини чўзиб, овчилар ўртасида машҳур бўлган «қуён ётиши» блан чиройли бўлиб, Фифи ётар эди. Аркадий ҳам, Катя ҳам жим ўтирарди. Аркадий кўлида ярим очик ҳолдаги китобни ушлаб ўтирарди. Катя эса сават тагида қолган оқ нон ушоқларини териб, худди оёғи тагида, қўрқа-писа сакрашиб ва чирқиллашиб юрган

¹ Бу қандай гап (ф р а п п у з ч а).

бир гала чумчуқларга ташлар эди. Майин шабада, шумтол япроқларини титратиб, соя йўлкада ҳам, Финнинг сариқ сиртида ҳам оқсил-олтинсимон ёғду нуқталарини аста-секин нари бери силжитиб, ўйнатиб турарди. Аркадий блан Катяни қуюқ соя қоплаб олган, фақат онда-сондагина Катянинг сочлари япроқлар орасидан тушган қуёш нурларидан ярқираб турар эди. Иккаласи ҳам жим ўтирарди. Лекин уларнинг мана шу жимгина ёнма-ён ўтиришларидан бир-бирларига ишонч блан яқинлашганликлари сезилиб турар эди: иккови гўё бир-бири ҳақида ўйламагандай бўлса ҳам, бирга ўтирганига ич-ичидан яширинча хурсанд бўлар эди. Биз сўнгги мартаба кўрганимиздан бери уларнинг юзлари анча ўзгариб қолган эди. Аркадий босиқроқ. Катя эса жонлироқ ҳам дадилроқ бўлиб кўринар эди.

Аркадий гап бошлаб:

— Сиз нима деб ўйлайсиз? Шумтол дарахтига русча *ясен* деб яхши ном берилган; ҳечқандай дарахт орқали *ҳаво* бундай *равшан* кўринмайди,— деди.

Катя юқорига қараб: «ҳа» деди. Аркадий эса: «Мана бу қиз мени *чиройли* гапиреди, деб та'на қилмайди» дея ҳаёлидан кечирди.

Катя кўзи блан Аркадийнинг қўлидаги китобчага ишора қилиб:

— Мен Гейненинг кулган ва йиғлаган пайтини ёқтирмайман; унинг маҳзун ва ўйчан бўлган вақтинигина севаман,— деди.

— Менга эса унинг кулган вақти ёқади,— деди Аркадий.

— Бу сизда эски сатирик маслагингиздан қолган та'сир... (Аркадий: «Эски та'сир; Базаров уни эшитса нима деяр эди» деб ўйлайди). Шошмай тулинг, биз ҳали сизни бу йўлдан қайтарамиз.

— Қим қайтаради, сизми?

— Қим бўлар эди? — Опам; энди жанжаллашмайдиган бўлганингиз Порфирий Платонид, ўтган куни черковга узатиб қўйганингиз холам.

— Қанақа қилиб йўқ дер эдим! Анна Сергеевна бўлсалар, ўзингиз биласиз, Базаровнинг кўп фикрларига қўшилар эди.

— У вақтда опам ҳам, сизга ўхшаш, унинг та'сирига берилган эди.

— Менга ўхшаш: сиз ҳали мени унинг та'сиридан қутулган деб ўйлайсизми?

Катя ҳечнарсa демади. Аркадий сўзини давом этдириб:

— Мен биламан, у сизга ҳечқачон ёққан эмас эди,

— деди.

— Мен унинг ҳақида ҳечнарсa деялмайман.

— Биласизми, Катерина Сергеевна, ҳаргал бундай жавобни эшитганимда, мен бунга ишонмайман... Ҳечбир одам йўқки, унинг тўғрисида бирор нарсa деялмасак! Бу фақат бир баҳона.

— Бўлмаса мен сизга айтақолай: у... Менга ёқмайди эмас, уни ўзимга, ўзимни унга ёт сезаман... Сиз ҳам унга ётсиз.

— Нима учун?

— Сизга нима десам бўлар экан... У йиртқич, биз бўлсак қўлга ўргатилган одамлармиз.

— Мен ҳам қўлга ўргатилганми?

Катя бошини иргаб қўйди.

Аркадий қулоғининг орқасини қашиб қўйди.

— Катерина Сергеевна, бу ахир, одамга қаттиқ тегади-ку.

— Наҳотки сиз йиртқич бўлишни истасангиз?

— Йиртқич бўлишни эмас, кучли, гайратли бўлишни истар эдим.

— Буни истаб бўлмайди... Сизнинг дўстингиз буни истамайди ҳам, аммо унда бу нарсa бор.

— Ҳим! Демак, сиз Анна Сергеевнага унинг та'сири зўр бўлди деб ўйлайсизми?

— Ҳа. Лекин опамга ҳечким узоқ та'сир қилаолмайди,— деди Катя секин.

— Нега сиз бундай деб ўйлайсиз?

— У жуда мағрур... Мен бундай демоқчи эмас эдим... у, ўзининг мустақиллигини жуда қадрлайди.

— Мустақилликни ким қадрламайди? — деб сўради Аркадий, аммо бошига лип этиб: «бунинг нима кераги бор?» деган фикр келди ва Катя ҳам шундай

деб ўйлади. Бир-бирлари блан тез-тез ва дўстона учрашиб юзучи ёшларнинг бошига ҳардоим бир хилдаги фикрлар келиб туради.

Аркадий кулимсиради ва Катяга яқинроқ ўтириб, секингина:

— Ундан бироз ҳайиқишингизга иқрор бўлинг,— деди.

— Кимдан?

Аркадий та'кидлаб:

— Анна Сергеевнадан,— деди.

Ўз навбатида Катя:

— Сизчи? — деб сўради.

— Мен ҳам, билиб қўйинг, мен ҳам дедим.

Катя бармоғи блан таҳдид қилиб:

— Бу нарса мени ажаблантиради, опам ҳечқачон сизга ҳозиргидек ҳусни таважжу' қилган эмас эди, — биринчи марта келган вақтингиздагидан кўра ҳозир яқинроқ.

— Ҳали шундай денг.

— Сиз буни сезганингиз йўқми? Сизни бу нарса шодлантирмайдими?

Аркадий ўйга толди.

— Мен нима хизмат блан Анна Сергеевнанинг илтифотига сазовар бўлдим экан? Ёки марҳума онангизнинг хатларини олиб келганим туфайлимикин?

— Бу блан ҳам, бошқа сабаблар блан ҳам, лекин мен уларни сизга айтмайман.

— Нега айтмайсиз?

— Айтмайман.

— Биламан, жуда қайсарсиз.

— Қайсарман.

— Зийрак ҳамсиз.

Катя Аркадийга кўз қирини ташлади.

— Эҳтимол, шундайдир, хафа бўлдингизми? Нима тўғрисида ўйлаяпсиз?

— Мен сизнинг шунчалик зийрак бўлишингизнинг сабабини ўйлайман. Сиз жуда қўрқоқ, кишига ишонмайдиган, ҳаммадан ўзингизни тортасиз...

— Мен кўп вақт ёлғиз турганман; беихтиёр ҳар-

нарсани ўйлашга ўрганасан киши. Мен ҳаммани ёт кўрайми?

Аркадий миннатдорлик блан Катяга қараб қўйди.

— Булар ҳаммаси жуда яхши, лекин сизнинг ўрингизда бўлган, я'ни айтмоқчиманки, сизнинг каби мол-дун'ёси кўп одамлар бундай қобилиятга жуда кам эга бўладилар. Ҳақиқатнинг уларга бориб етиши, подшоҳларга бориб етиши сингари қийиндир.

— Мен бой эмасман-ку.

Аркадий ажабланди ва Катянинг сўзини дарров тушунмади. Унинг бошига: «Ҳақиқатан ҳам бутун мулк опасники-ку!» деган фикр келди, бу фикр унга ёқимсиз туюлди.

— Жуда тўғри айтасиз! — деди Аркадий.

— Нега?

— Яхши айтдингиз, уялмай-нетмай тўппа-тўғриси-ни айтдингиз қўйдингиз. Мен, ўзининг камбағаллигини билиб: мен камбағалман, деб айтадиган кишининг кўнглида алоҳида бир ифтиҳор бўлиши керак деб ўйлайман.

— Опамнинг марҳамати соясида мен бундай нарсани ҳечбир татиб кўрганим йўқ, мен ўзимнинг аҳволим тўғрисида фақат сўз ўрни келгани учун гапириб қўйдим.

— Хўп, лекин мен айтган ифтиҳорнинг бир жүз'и сизда ҳам бор, буни иқрор этишингиз керак.

— Масалан?

— Масалан, сиз, саволим учун кечиринг, сиз бой одамга тегмайсиз, шундай эмасми?

— Агар мен уни жуда севсам... Йўқ, у тақдирда ҳам тегмасдим шекилли.

— Ана! Кўрдингизми! — деди Аркадий ва бирпасдан кейин, — хўш, нима учун унга тегмас эдингиз? — деб қўшиб қўйди.

— Чунки, ҳатто ашулаларда ҳам ўз тенгига тегмаган қиз ҳақида қуйланади.

— Сиз, эҳтимол, ҳокимлик қилмоқчи ёки...

— Йўқ эй! Бунинг нима кераги бор? Аксинча, мен итоат этишга тайёрман. Фақат тенгсизлик оғир. Ўзинг-ни камситмай туриб бўйсунсанг тузук, буни мен тушу-

наман, бу — бахт; лекин тоби' бўлиб яшаш... йўқ шуниси ҳам етар.

Аркадий Катянинг сўзини такрорлаб:

— Шуниси ҳам етар,— деди ва сўзини давом этдириб: — Ҳа, ҳа, сизнинг Анна Сергеевна блан бир қондан бўлишингиз бежиз эмас, у қандай мустақил бўлса, сиз ҳам шундай мустақилсиз, лекин сиз унга қараганда «ичимдан топ»сиз. Менингча, сиз ўз туйгунгизни, у қандайгина кучли ва муқаддас бўлмасин, ҳечбир вақт айтмайсиз...— деди.

— Бўлмаса қандай бўлсин? — деб сўради Катя.

— Сиз ҳам опангиз сингари ақллисиз, сизда ҳам, агарда кўпроқ бўлмаса, унда бўлган фе'л бор...

Катя унинг сўзини дарров бўлиб:

— Сиз мени зинҳор опам блан тенглаштирмангиз, мен ютқизаман. Шунингиздан чиқармангки, опам ҳам чиройли, ҳам ақлли, ҳам... хусусан сиз, Аркадий Николаич, бундай сўзларни, тагин бу қадар жиддий қиёфада сўзламасангиз бўлар эди,— деди.

— Хусусан сиз, деганингиз нимаси? Хўш, нима учун сиз, мени ҳазиллашаяпти деб ўйлайсиз?

— Албатта, ҳазиллашаяпсиз.

— Сизнингча шундайми? Агар мен, чинакам гапирётган бўлсам, нима дейсиз? Агар мен, ўз фикримни кучлироқ қилиб айтолганим йўқ деб ўтирган бўлсам нима дейсиз?

— Мен сизга тушунмаяпман.

— Ҳали шундайми? Энди кўриб турибманки, сизнинг зийраклигингизга ортиқча баҳо берган эканман.

— Қандоқ?

Аркадий жавоб қайтармади ва юзини тескари ўгирди. Катя эса сават тагидан яна бирнеча дона нон ушоқларини топиб, чумчуқларга ташлади, лекин нон ушоқни ташлаганида қўлини баландроқ кўтаргани учун чумчуқлар пириллаб учиб кетди.

Аркадий тўсатдан гап бошлаб:

— Катерина Сергеевна! Сизга бу нарса эҳтимол барибирдир; лекин билиб қўйингки, мен сизни опангизгагина эмас, балки дунёда ҳечкимга ҳам олмоштирмайман,— деди.

У, ўрнидан турди ва ўз оғзидан чиққан сўзлардан ўзи қўрққан каби, дарров кетди.

Катя эса савати блан бирга қўлини тиззасига тушириб юборди ва бошини энгаштириб, Аркадийнинг кетидан узоқ қараб қолди. Бетлари секин-аста бироз қизарди, лекин лаблари кулимсирамас ва қўзлари ҳайратда қолганлиқни ва ҳозирча ма'лум бўлмаган бир туйғу ҳис қилганлигини кўрсатиб турар эди.

Унинг ёнгинасидан Анна Сергеевнанинг:

— Ўзинг ёлғизмисан? Боққа Аркадий блан бирга чиққан эдинг шекилли,— деган товуши эшитилди.

Катя секингина опасига қаради (нафис ва назокат блан кийинган Анна Сергеевна, очилган зонтик учи блан Фифининг қулоқларини қимирлатиб йўлакда турар эди) ва шошилмасдан:

— Ёлғизман,— деди.

Анна Сергеевна кулиб:

— Ёлғиз эканингни ўзим ҳам кўриб турибман, демак Аркадий ўз бўлмасига кетипти-да?

— Ҳа.

— Бирга китоб ўқидиларингми?

— Ҳа.

Анна Сергеевна Катяни иягидан ушлаб, юзини салгина кўтариб қўйди.

— Уришмаган бўлсаларингиз керак деб ўйлайман.

— Йўқ,— деди Катя ва секингина опасининг қўлини иягидан олди.

— Мунча ҳам керилиб жавоб бермасанг! Шу ерда бўлса бирга айланиб келишни унга таклиф қилмоқчи эдим. Анчадан бери илтимос қилиб юрган эди. Сенга шаҳардан ботинка келтиришди, бориб кийиб кўр, ботинканг йиртилганини кеча кўрувдим. Оёқларинг шундай чиройлик-ку, оёқ кийимига ҳеч аҳамият бермайсан. Қўлларинг ҳам яхши... фақат бироз каттароқ; демак оёққа эҳтиёт бўл. Ҳафсаланг йўқ.

Анна Сергеевна чиройли кўйлагини сал-пал шалдиратиб йўлқадан кетди. Катя ҳам скамейкадан туриб, Гейцени қўлига олиб кетди, лекин ботинкани кийиб кўриш учун кетмади. У, айвоннинг қуёш нурида қизиган тош зинапоясидан секин-аста қадам босиб чиқар-

кан: «Чиройли оёқ... дейсиз... у, шу чиройли оёққа бош қўяди» деб ўйларди.

Лекин бу хаёлдан ўзи уялди ва чопиб, юқорига чиқиб кетди.

Аркадий коридордан ўз бўлмасига қараб кетди, унинг кетидан дворецкий етиб олиб, бўлмасида Базаров ўтирганини билдирди.

Аркадий қўрққансимон тўнғиллаб:

— Евгений! — деди ва, — келганига кўп бўлдимиз? — деб сўради.

— Ҳозиргина келдилар ва Анна Сергеевнага билдирмасдан, ўзларини сизнинг бўлмангизга олиб боришга буюрдилар.

Аркадий: «Уйимизда бирор бахтсизлик рўй бермадимикин» деб ўйлади ва зинапоядан шошилиб чиқиб, бирдан эшикни очиб юборди. Тажрибалироқ кўз кутилмаган меҳмоннинг илгаригидек кучли, лекин ориқланган жуссасидан унинг кўнгли нотич эканини пайқаши мумкин бўлса ҳам, у Базаровни кўриши блан тинчланди. У, эгнига чанг босган шинсель ва бошига картуз кийгани ҳолда дераза тагида ўтирар эди; Аркадий келиб, шовқин-сурон блан бўйнига ташланганда ҳам у ўрнидан қўзғолмади.

Аркадий, ўзини хурсанд деб тасаввур этуحي ва буни бошқаларга ҳам билдиришга тиришучи одамлар сингари, ўзини қаерга қўйишини билмай:

— Мен кутмаган эдим! Қандай шамол учирди? Бизнинг уйдагилар соғ-саломат ва тинч бўлсалар керак, ахир, шундай эмасми? — деди.

Базаров унга жавоб бериб:

— Ҳаммаси тинч, лекин ҳаммаси ҳам соғ-саломат эмас. Кўп шақиллай берма, айт, менга квас келтирсинлар. Мен сенга қисқача бўлсада, та'сирли ибора блан бир гапни гапирмо бераман, — деди.

Аркадий жим бўлди, Базаров эса унга ўзининг Павел Петрович блан қилган дуэли ҳақида гапириб берди. Аркадий жудаям ҳайрон бўлди, ҳаттоки хафа ҳам бўлди, лекин буни Базаровга билдиришни лозим кўрмади. У фақат амакимнинг яраси ҳақиқатан ҳам хавфли эмасми? деб сўради ва Базаровнинг, амакин-

нинг яраси жуда ажойиб, броқ медицина жиҳатидан эмас, деган жавобини олиб, зўрма-зўраки жилмайиб қўйди. Аммо юраги аллақандай бўлиб, хижолат тортгандай бўлди. Базаров буни фаҳмлади шекилли:

— Ҳа, ука, феодаллар блан яшасанг шундай бўлади. Ўзинг ҳам феодал бўлиб қоласан ва рицарь турнирларида¹ ҳам қатнашасан. Хўш, шундай қилиб, мен уйга қараб жўнадим,— деди Базаров,— йўл-йўлакай бу ерга келдим... Агарда фойдасиз ёлгонни аҳмоқлик деб билмасам, бу ерга нима учун келганимни ўзим ҳам билмайман. Биласанки, одам ўзининг кокилидан ушлаб, жўякда ўсиб ётган турипни суғургандай ўзини тортиб чиқарса, ба'зан фойдали бўлади; броқ мен ўзимни тортиб чиқарган жойимни, илгари ўтирган жўягимни яна бир марта кўришни истадим.

— Бу гапларнинг менга тааллуқи бўлмаса керак деб ўйлайман,— деди Аркадий ҳаяжон блан.— Мендан ажралмоқчи эмасдирсан деб умид қиламан.

Базаров унга қаттиқ тикилиб қараб қўйди.

— Шундоқ бўлса гўё хафа бўласан-а? Назаримда сен мендан аллақачон ажралишгандай кўринасан. Сен жуда очилиб кетибсан... Анна Сергеевна блан ишинг жуда жойидага ўхшайди.

— Анна Сергеевна блан менинг қанақа ишим бор?

— Сен ун деб шаҳардан бу ерга келмадингми? Айтгандай, якшанбалик мактабларнинг иши қалай экан? Анна Сергеевнага ошиқ эмасмисан? Ё энди толмовсирайдиган бўлиб қолдингми?

— Евгений, ўзинг биласанки, мен сендан ҳечқачон сир яширганим йўқ, онт ичиб айтаманки, сен янглишасан.

Базаров паст товуш блан:

— Ҳим! Янги гап,— деб қўйди,— лекин қизишмасанг ҳам бўлади, мен учун барибир. Менинг ўрнимда бирорта романтик бўлганда: «Иккаламиз икки томонга қараб кетаётимиз» деган бўлар эди. Аммо мен тўғриси айтман: бир-биримиздан тўйдик.

¹ *Турнир* — ўрта асрларда Ғарбий Европада рицарь турнирлари (рицарские турниры) — катта феодалларнинг ижро қилган ҳарбий юришлари.

— Евгений...

— Жоним, ҳечқиси йўқ, дун'ёда одам деганинг нималардан тўймайди! Энди видо'лашсак ҳам бўлар дейман? Мен бу ерга келганимдан бери худди Гогольнинг Қалуга губернаторининг хотинига ёзган хатларини ўқиб чиққандай ўзимни жуда ёмон ҳис қилаяпман. Ҳа, айтгандай, отни аравадан чиқармай тур деган эдим.

— Қўйсангчи, бўлмаган гап!

— Сабаб?

— Мени қўявер, аммо келганингни эшитса албатта кўришни истайдиган Анна Сергеевна, ранжийди.

— Ҳеч ҳам ундай эмас, янглишасан.

— Аксинча, мен ўз фикримни жуда тўғри деб биламан. Нима учун сен ўзингни билмасликка соласан? Мен ҳам очигини айтсам, сен ўзинг бу ерга Анна Сергеевнани деб келган эмассанми?

— Шундай бўлиши мумкин, тўғри, лекин ҳар ҳолда янглишасан.

Лекин Аркадий тўғри айтган эди. Анна Сергеевна Базаров блан кўришмоқчи бўлиб, уни дворецкий орқали ўз ҳузурига чақиртирди. Базаров унинг ҳузурига бориш олдидан, аввало кийимларини олмоштириб олди: унинг янги кийимлари чемоданида энг устга қўйилган эди.

Одинцова уни, Базаровнинг кутилмаган ҳолда ўзига муҳаббат изҳор этган бўлмасида эмас, балки меҳмонхонада қабул қилди. Одинцова лутфан унга қўлини узатди, лекин чеҳрасидан ихтиёрсиз чиранганлик сезилиб турар эди.

— Анна Сергеевна,— деди Базаров ошиқиб,— аввало мен кўнглингизни тинчитишим керак. Ҳузуригизда ўзи ҳам кўпдан эсини йиғиб олган ва бошқалар ҳам унинг аҳмоқликларини шояд унутгандирлар деб умид қилучи осий бир банда турипти. Мен кўпга кетаётиман, шунинг учун, гарчи, юмшоқ табиатли одам бўлмасам-да, сиз мени хотирингизга олганда албатта мендан жирканасиз деган фикр блан кетишим мен учун ғоят кўнглисиз,— деди.

Анна Сергеевна баланд тоққа зўрға чиққан киши-

дай чуқур нафас олди ва юзида табассум пайдо бўлди. У, Базаровга бошқатдан қўл чўзди ва унинг қўл қисишига жавобан қўлини қисиб қўйди.

— Эски гапни эсига олганнинг кўзи чиқсин,— деди у.— Инсоф блан айтганда, ўшанда айб ўзимдан ўтди, карашма қилмаган бўлсам ҳам бўлак бир нарса блан сизни шунга далолат қилдим. Бундан кейин илгаригидек дўст бўлайлик. Ўтган нарса тушдай ўтди, кетди, шундай эмасми? Қим тушни эслайди, дейсиз?

— Туш кимнинг эсида қолади? Ахир муҳаббат... Сўнгги бир туйғу-ку.

— Шундайми? Бундай гапларни эшитиш мен учун катта бахт.

Анна Сергеевна шу равишда, Базаров ҳам шу тарзда гапирар эди, улар икковлари ҳам ростини айтдик деб ўйлар эдилар. Уларнинг гапи тўғри, том ма'носи блан тўғрими? Буни уларнинг ўзлари ҳам билмас эдилар, шундоқ бўлгандан кейин автор қаёқдан билсин. Брок уларнинг суҳбати шундай қизиб кетдики, гўё булар бир-бирларига батамом ишонган эдилар.

Анна Сергеевна, сўз орасида Базаровдан Кирсановларникида нима қилиб юрганлигини сўради. Базаров Павел Петрович блан қилган дуэли ҳақида гапирай деди-ю, лекин Анна Сергеевна муболаға қилаётипти деб ўйлар, деган хаёлга бориб, айтмади ва унинг саволига: бутун вақтимни иш блан машғул бўлиб ўтказдим, деб қўяқолди.

Анна Сергеевна:

— Мен, худо билади, нимагадир, кайфсизланиб юрдим, ҳаттоки четэлга кетмоқчи ҳам бўлдим, қаранг!.. Кейин бу савдолар ўтиб кетди, дўстингиз Аркадий Николаич келиб қолди ва мен янгидан ўз изимга тушиб, ролимни бажарабошладим.

— Бу қандай роль экан, билиш мумкинми?

— Холалик, мураббиялик, оналик роли дейсизми, хоҳлаганингизча атай беринг. Айтгандай, биласизми, мен сизнинг Аркадий Николаич блан яхши дўст эканлигингизни билмас эди, мен уни анчайин бир киши деб билар эдим. Энди эса уни яхши билдим, шу блан бирга унинг ақлли киши эканлигига ҳам ишондим...

Энг муҳими шуки, у ёш, ҳали ёш... Сиз блан мен каби эмас, Евгений Васильич.

— У сизнинг ҳузурингизда ҳали ҳам тортинади-ми? — деб сўради Базаров.

Анна Сергеевна:

— Наҳот у...— дея сўз бошлаган эди, лекин бироз ўйланиб: — У ҳозир тортинмайдиган, мен блан гаплашиб ўтирадиган бўлиб қолди. Илгарилари мендан ўзини опқочарди. Лекин мен ҳам унинг суҳбатига унчалик иштиёқманд эмас эдим. У кўпроқ Катя блан дўст эди.

Базаровга алам қилди. У, «хотин киши ҳийла қилмасдан иложи йўқ!» деб ўйлади ва совуққина табасум блан:

— У мендан тортинар эди дейсиз, лекин унинг сизга ошиқ бўлганлиги, албатта, энди сизга сир эмасдир? — деди.

Анна Сергеевна бирдан:

— Нечук? У ҳамми? — деб юборди.

Базаров ювошгина бош эгиб:

— У ҳам,— деб такрорлади.— Наҳотки сиз буни билмасангиз, менинг гапим сизга янгилик бўлса?

Анна Сергеевна ерга қаради.

— Янглишасиз, Евгений Васильич.

— Ўйламайман. Лекин бунӣ, эҳтимол, эслатмаслигим керак эди,— Базаров ўзича: «Сен ҳийла қилма», деб қўйди.

— Нега эсламаслик керак эди? Лекин мен, сиз ҳар масалада ҳам бир лаҳзалик таассуротга жуда катта аҳамият берасиз деб ўйлайман. Ҳар нарсани муболаға қиладиган одатингиз бор экан, деб шубҳаланабошладим.

— Яхшиси, бу ҳақда гаплашмайлик, Анна Сергеевна.

— Нима учун?— деди Одинцова, броқ ўзи гапни бошқа ёққа буриб юборди. У, Базаровга ҳам, ўзига ҳам «ўтган ишга салавот» деган бўлса ҳам, ҳарқалай, у блан суҳбатлашиб ўтиришдан ўнғайсизланди. Базаров блан энг оддий гапларни гапиришиб, ҳатто у блан ҳазиллашиб ўтирган ҳолда ҳам, Анна Сергеевна,

бироз қўрқув ҳис этарди. Одамлар пароходда, денгизда кетаётиб бир-бирлари блан худди ердаги сингари беғам суҳбатлашадилар, кулишадилар, лекин пароход салгина тўхтаб қолса, сал-пал хавф аломати сезилса, ҳамманинг юзида дарров алоҳида бир ваҳима аломати лайдо бўлади, бу эса уларнинг доимо хавф остида бўлиб, буни доимо сезиб турганликларини англатади.

Базаров блан Анна Сергеевнанинг суҳбати узоққа чўзилмади. Анна Сергеевна доим ўйга толар ва Базаровнинг сўзларига паришонлик блан жавоб берар эди, ниҳоят, залга чиқайлик, деб таклиф қилди. Улар залга кирганларида, у ерда княжна блан Катя ўтирар эди. Анна Сергеевна улардан: «Аркадий Николаич қани?» деб сўради ва унинг бир соатдан ошиқ вақтдан бери кўринмаганини билиб, унга одам юборди. Уни дарҳол топиш қийин бўлди: у боғчанинг бир бурчагига бориб, иягини қўлларига тираб, хаёлга чўмиб ўтирар эди. Унинг хаёллари жуда чуқур ва муҳим, лекин кўнгилсиз хаёллар эмас эди. У Анна Сергеевнанинг Базаров блан ҳоли ўтирганини билар ва илгаригидай рашк қилмас эди, аксинча, секин-аста унинг юзи ёришар, қандайдир бир нарсага ажабланар, шодланар ва қандайдир бир ишга жазм қилгандай бўларди.

XXVI

Марҳум Одишцов янгиликлар киритишни ёмон кўрар, лекин «Ба'зибир олий табиат дидларининг завқига» йўл қўяр эди. Шу сабабдан у ўз боғчасида, кўчатхона блан ҳовуз ўртасига, рус гиштидан юнонча портик қолдирган эди. Бу портикнинг ёки галлерейанинг орқа деворига ҳайкаллар қўйиш учун олти тахмон қилинган эди. Ҳайкалларни Одишцов чет эллардан олдирмоқчи бўлди. Бу ҳайкаллар Узлат, Сукут, Тафаккур, Савдойилик, Уятчанлик ва Ҳиссиёт деган мазмунларни ифода қилиши лозим эди.

Улардан биттаси — бармоғи блан лабларини ушлаб турган сукут илоҳийси — олиб келиниб жойлаштирил-

моқчи эди, лекин хизматкорларнинг болалари келтирилган куніёқ унинг бурнини тош блан уриб синдирдилар, гарчи қўшни сувоқчи унга «илгаригидан икки марта яхшироқ» бурун қилиб беришни ўз устига олмоқчи бўлган бўлса ҳам, Одинцов бунга унамаган ва ҳайкални олиб чиқишга буюрган эди. Натижада бу ҳайкал омборнинг бир бурчагига ташланиб, хуруфотга ишонган хотинларни қўрқитиб, кўп йиллар бўйи ўша ерда қолиб кетган эди. Портикнинг олдинги томонини аллақачон бута босиб кетган ва яшил ўсимликлар орқасидан фақат колонналарнинг капителъларигина¹ кўриниб турар эди. Портикнинг ўзида, ҳатто туш вақтида ҳам, салқин бўлар эди. Анна Сергеевна у ерда бир марта сариқ илон кўриб қолганидан бери, у ерга бормайдиган бўлиб қолган эди; аммо, Катя, тахмонлардан бири олдига ясаб қўйилган катта тош скамейкага ҳарзамон келиб ўтирар эди. У соф ҳаво ва сояда ўтириб китоб ўқир, иш тикар ёки батамом сукунат дарёсига фарқ бўлиб ўтирарди; бу, ҳаркимга маълум бўлса керак, бунинг гўзаллиги бизнинг артофимизда ва ҳам бизнинг ўзимизда узлуксиз кечаётган кенг ҳаёт тўлқинларини эндигина онглай бошлаб, уларга жимгина қараб туришдан иборатдир.

Базаров келган кунининг эртасига Катя ўзининг севган скамейкасида ўтирар ва унинг ёнида бу сафар ҳам Аркадий бор эди. Аркадий ундан «портikka» бирга борайлик, деб ўтинди.

Нонуштага бир соатча қолган эди, шудрингли эрта иссиқ кун блан алмашинди. Аркадийнинг юзи ҳануз кечаги қиёфада, Катя бироз ташвишманд кўринар эди. Опаси: чойдан кейиноқ уни ўз кабинетига чақириб олди ва бироз эркалагандан кейин (Катя опасининг эркалашидан ҳар доим бир қадар қўрқар эди), унга Аркадий блан юрганда эҳтиётроқ бўлишни ва айниқса, гўё холаси ҳамда бутун уй-ичи сезиб қолган ишдан, яъни Аркадий блан хилватда суҳбат қуриб ўтиришдан ўзини тортишни маслаҳат берди. Бундан ташқари, Анна Сергеевна кечқурун бироз хафадай

¹ Капитель — колоннанинг (устуннинг) юқориги қисми.

кўринди. Катя ҳам, худди ўз айбига иқрор бўлгандай, хижолатда эди. Шунинг учун Аркадийнинг илтимосига рози бўлаётиб, ўзига: «Бу — охирги боришим бўлсин» деб қўйди.

Аркадий уялгансимон сўз бошлаб:

— Катерина Сергеевна, сиз блан мен бир ҳовлида туришга муяссар бўлганимдан бери сиз блан кўп нарсалар тўғрисида суҳбатлашдим, лекин менинг учун... жуда муҳим бўлган бир масала тўғрисида шу кунгача оғиз очганим йўқ,— деди ва Катянинг ўзига савол назари блан тикилиб қараб турганини кўриб, унинг кўзига қарамасликка тиришиб: — кеча сиз, мени «бу ерда у йўлдан қайтаришди» деган эдингиз. Ҳақиқатан ҳам, мен кўп жиҳатдан ўзгардим, буни сиз ҳаммадан яхшироқ биласиз ва ўзгаришимга сабаб бўлган киши зотан сиз бўлдингиз, бу ўзгариш учун сиздан қарздорман,— деб қўшиб қўйди.

— Мен?.. Менга?.. — деди Катя.

Аркадий сўзини давом этдирди:

— Мен энди илгариги, бу ерга келган вақтимдаги сингари қўрс бир бола эмасман. менинг йигирма уч ёшга киришим ҳам бежиз эмас, мен илгаригидек фойдали бир киши бўлишни, ўзимнинг бутун куч-қувватимни ҳақиқат йўлига бағишлашни истайман, лекин ўз ғояларимни энди илгари қидирган жойларимдач қидирмайман. Ғояларим менга... анча яқин бўлиб кўринади. Шу вақтгача мен ўз-ўзимни тушунмас эдим, мен ўз олдимга қўлимдан келмайдиган вазифаларни қўяр эдим... Менинг кўзим яқиндагина бир туйғу туфайли очилди... Мен ўз фикримни етарли даражада аниқ қилиб айтаолмайман, лекин сиз мени тушунарсиз, деб умид қиламан...

Катя ҳечнарсга демади, лекин Аркадийга қарамай қўйди.

— Менимча,— деди Аркадий яна ҳам ҳаяжонлироқ товуш блан. Буларнинг тепасида қайин япроқлари орасида қизилтўш беғам сайраб турарди,— ҳарбир тўғри одам ўзининг... ўзининг... хуллас, ўзининг яқин кишилари блан сир яширмасдан сўзлашуви лозим, шунинг учун мен... менинг ниятим...

Лекин Аркадий чулдираб қолди; гапидан адашди, нима дейишини билмасдан гангиб қолди ва бирпас жим қолишга мажбур бўлди. Катя ҳануз унга қарамас эди. У, Аркадийнинг нима демоқчи бўлганини гўё тушунмай, нима дер экан, деб қулоқ солиб тургандай эди.

Аркадий куч тўплаб, янгидан сўзга киришди:

— Мен сизни ҳайрон қолдираётганимни сезиб турибман, чунки бу туйғу бир даража... диққат этинг, бир даража сизга тегишли,— Аркадий ботқоққа ботган ва тобора кўпроқ ботиб кетаётганини сезса ҳам, ундан тезроқ чиқиш умидида, ҳамон олға шошилиб толпинаётган одам сингари сўзини давом этдириб:— сиз мени кеча, менда етарли даражада жиддийлик йўқ деб та'на қилган эдингиз, бу та'на кўпинча ёшларга, ҳатто улар бу нарсга сазовар бўлмасалар ҳам ёшларга қаратилади; агарда мен ўзимга ишонган бўлсам... (Аркадий бетоқат бўлиб ичида: «Ахир ёрдам қилсангчи, ёрдам қил!» дер, лекин Катя ҳануз боягича унга қарамас эди). Агар мен умид қилаолсам эди...

Худди шуон бирдан Анна Сергеевнанинг:

— Агарда мен сиз айтган сўзларнинг тўғри бўлишига тўла ишонсам эди,— деган товуши эшитилди.

Аркадий дарров жим бўлиб қолди, Катянинг бўлса ранги бўзариб кетди. Худди портикни тўсиб турган буталар ёнида бир йўлка бор эди. Анна Сергеевна, Базаров блан бирга, шу йўлкадан келар эди. Аркадий блан Катя уларни кўрмас, лекин сўзларини, кўйлакнинг шалдираган товушини ва ҳатто нафас олишларини ҳам аниқ эшитар эдилар. Улар бирнеча қадам олға бориб, жўрттага қилгандек, худди портик олдига келганларида тўхтадилар. Анна Сергеевна сўзини давом этдириб, деди:

— Мана, кўрдингизми, иккаламиз ҳам янгилишибмиз; иккаламиз ҳам, хусусан мен, ёшликнинг биринчи даврини кечирганман; ёшимизни бирмунча яшаганмиз, чарчаганмиз; яширишнинг нима ҳожати бор, иккаламиз ҳам ақллимиз: бошда бир-бировимизга қизиқдик... аммо кейин...

Базаров унинг сўзини илиб олиб:

— Аммо кейин мен сўниб қолдим,— деди.

— Бизнинг ўртамизда англашилмовчилик чиқишига сабаб бўлган нарса бу эмас, бунини сиз яхши биласиз. Броқ қандайгина бўлмасин, биз бир-бировимизга муҳтож эмас эдик, асосий сабаб шу; бизда... қандай деса бўлар экан... бизда ортиқ даражада бир-бировимизга ўхшашлик бор эди. Биз бунини бошда сезмаган эдик, Аркадий эса, аксинча...

— Сиз унга муҳтожмисиз?— деб сўради Базаров.

— Қўйсангизчи, Евгений Васильич. Сиз уни менга ошиқ деб айтасиз, мен ўзим ҳам бунини сезган эдим. Мен унга хола бўлишга лойиқ эканимни биламан, лекин кейинги вақтларда унинг ҳақида кўпроқ ўйланганимни сиздан яширмайман. Бу ёш ва соф туйғуда қандайдир гўзаллик бор...

Базаров унинг сўзини бўлиб:

— Бундай ўринларда латофат сўзи ишлатилса мувофиқроқ бўлади,— деди, унинг осойишта, бўғиқ товушидан дилида заҳар қайнаб тургани сезилар эди.— Аркадий кеча негадир мендан сирини яшириб ўгирди,— на сизнинг тўғрингизда гапирди, на синглингиз тўғрисида... Бу муҳим бир аломат.

— Иккаласи худди ака-сингилдек. Бу менга ёқади, аммо уларнинг бу қадар яқинлашувларига йўл қўйганим, эҳтимол, чаккидир,— деди Анна Сергеевна.

Базаров сўзини чўзиб-чўзиб:

— Опа бўлганингиз учун... Шундай деяпсизми?— деди.

— Албатта... Лекин нега биз тўхтаб турибмиз? Юринг. Биз қандай ғалати нарсалар тўғрисида гаплашаяпмиз-а, шундай эмасми? Мен сиз билан шундай гапиришарман, деб кутганмидим? Биласиз-ку, мен сиздан қўрқаман... ва айни замонда сизга ишонаман ҳам, чунки сиз зотан яхши одамсиз.

— Биринчидан, мен яхши одам эмасман; иккинчидан, мен сизнинг олдингизда бутун аҳамиятимни йўқотган бир кишиман; тагин сиз мени яхши одам дейсиз... Бу нарса ўликнинг бошига гулдаста қўйиш билан баббаравар.

Анна Сергеевна:

— Евгений Васильич, бизда қудрат йўқ... — деярдан, дарахт япроқларини шилдиратиб бирданига шамол кўтарилди ва унинг сўзларини учириб олиб кетди.

Бироздан кейин Базаров:

— Сиз озод кишисиз-ку,— деди. Бундан бошқа ҳечнарсанга англаб бўлмади, қадамлар узоқлашди... ва ҳечнарсанга эшитилмай қолди.

Аркадий Катяга қаради. У, бояғи ҳолатда ўтирар, фақат бошини яна ҳам қуйроқ солган эди. Аркадий қалтираган товуш билан гапириб:

— Катерина Сергеевна, мен сизни абадий ва доимий севаман ва ҳечвақт сиздан бўлак ҳечкимни севмайман. Мен шуни сизга айтиб ва фикрингизни билиб, қўлингизни сўрамоқчи эдим, чунки мен бой ҳам эмасман, жонимни фидо қилишга ҳам тайёр эканимни сезаман... Нега жавоб бермайсиз? Менга ишонмайсизми? Сиз мени енгилтаклик қилиб гапираётир деб ўйлайсизми? Ахир шу сўнгги кунларни бир эсингизга олсангизчи! Кўзимга сиздан бошқа ҳечнарсанга, ҳечбир нарсанга кўринмаслигига наҳот қаноат ҳосил қилмаган бўлсангиз? Менга қаранг, менга бир оғиз сўз айтинг... Севаман... мен сизни севаман... менга ишонинг ахир! — деди.

Катя жиддий ва очиқ чеҳра билан Аркадийга қараб қўйди ва узоқ хаёлдан сўнг, биров кулимсираб:

— Ҳа,— деди.

Аркадий скамейкадан иргиб турди.

— Ҳа! Ҳа дедингиз-а, Катерина Сергеевна! Бу сўзнинг маъноси нима? Сен мени севасан, менга ишонаман деганингизми, ёки... уёғини айтишга тилим бормаётир...

— Ҳа,— деди Катя яна ва бу сафар Аркадий тушунди. У дарров Катянинг катта, гўзал қўлларини маҳкам ушлаб, шодлигидан нафаси бўғилгани ҳолда кўкрагига қисиб олди. У, зўрға тикка турар ва фақат: «Катя, Катя...» деб такрорлар эди. Катя эса маъсумона йиғлаб, йиғлаганига ўзи секингина кулар эди. Севгилисининг кўзларидан шу хилда ёш оққанини ҳечбир кўрмаган одам, бу ёшни кўрган кишининг

қанчалик миннатдор бўлишини ва ўзини қанчалик бахтиёр сезишини билмайди.

Эртасига эрталаб Анна Сергеевна Базаровни ўз кабинетига чақиртириб олди ва зўрма-зўраки кулиб унга икки букланган бир тахта қоғозни узатди. Бу қоғоз Аркадий томонидан ёзилган бир хат эди: Аркадий Анна Сергеевнадан синглисининг қўлини сўраб ёзган эди.

Базаров чаққон кўз югуртириб хатни ўқиб чиқди ва дарҳол ўз дилида пайдо бўлган ичи қоралик ҳиссини сездирмасликка тиришди.

— Шундай денг, кечагина икковининг муҳаббати ака-сингил муҳаббатидай деган эдингиз шекилли? Хўш, энди, нима қилмоқчи бўласиз?

Анна Сергеевна ҳамон кулар экан:

— Сиз қандай маслаҳат берасиз?— деб сўради.

Гарчи Базаров учун бу асло кўнгилли бўлмаса-да, у ҳам Анна Сергеевна каби ҳеч кулгиси келмагани ҳолда кулиб туриб:

— Менингча, ёшларга фотиҳа бериш керак. Иккаласи ҳам бир-бирига ҳар жиҳатдан мос келган, Қирсановнинг бойлиги катта, отасининг ёлғиз ўгли, бунинг устига отаси ҳам яхши киши, қарши турмас, — деди.

Одинцова нари-бери юрди. Унинг юзи гоҳ қизариб, гоҳ оқариб турарди.

— Сиз шундай деб ўйлайсизми? Мен ҳечқандай мони'лик кўрмайман... Мен Катя учун... Аркадий Николаич учун ҳам хурсандман... Албатта, мен отасининг жавобини кутаман. Мен ўзини отаси олдига юбораман. Мана, менинг кечаги, биз иккаламиз ҳам қариб қолганмиз, деган гапим тўғри чиқди... Қандай қилиб, мен пайқамай қолибман-а? Бу мени таажжубда қолдиради!

Анна Сергеевна яна кулиб юборди ва дарҳол орқасини ўгирди.

Базаров ҳам кулиб:

— Ҳозирги ёшлар жуда ҳийлакор бўлиб қолган,— деб қўйди. У бирпас сукут қилганидан кейин яна сўзга киришиб: — хайр энди, бу ишингизнинг оқибати

бахайр бўлсин, мен бўлсам йироқдан туриб хурсанд бўламан,— деди.

Одинцова дарҳол унга ўгирилди.

— Сиз ҳали кетмоқчимисиз? Нима учун ҳозир қолмоқчи эмассиз? Қолинг... Сизнинг блан суҳбатлашиб ўтириш кўнгилли... Худди таги йўқ жарликнинг четидан юргандай бўласан киши. Бошда қўрқасан, кейин қаердан ботирлик пайдо бўлганини билмай қоласан. Қолинг.

— Таклифингизга, Анна Сергеевна ва менинг гапга усталигим ҳақида яхши фикрда бўлишингизга, ташаккур. Брок мен, ҳатто ҳозир ҳам, ўзим учун ёт бўлган бир муҳитда жуда узоқ айланиб қолдим, деб ўйлайман. Уچار балиқлар бирмунча вақт ҳавода тураолишлари мумкин, лекин бирпасдан кейин ноилж шалоп этиб сувга тушиб кетмасдан иложлари йўқ, энди менга ҳам шу каби ўз стихиямга чўмишга рухсат этинг.

Одинцова Базаровга қараб қўйди. У заҳарханда оқарган юзини тириштириб турар эди. Одинцова: «Бу мени севар эди» деб ўйлади ва Базаровга ачиниб қўлини узатди.

Лекин Базаров ҳам уни тушунди. У:

— Йўқ! — деди-да, бир қадам орқага чекинди,— мен камбағал одамман, лекин шу вақтгача садақа сўраган эмасман. Хайр, соғ бўлингиз.

Анна Сергеевна беихтиёр жойидан қўзғолиб:

— Бу кўришувимиз сўнгги марта эмасдир,— деди.

Базаров унга жавобан:

— Дун'ёда нималар бўлмайди дейсиз! — деди ва бош эгиб, чиқиб кетди.

Уша кунн Базаров нарсаларини чемоданга солаётиб Аркадийга:

— Демакки, сен ўзингга уя солмоқчи бўлибсан-да? Нима қипти, яхши иш. Лекин беҳудага муғомбирлик қилдинг. Мен сени бутунлай бошқача иш тутасан, деб ўйлаган эдим. Ёки бошинг айланиб қолдимми?

— Мен сендан ажралиб кетаётганимда буни

кутмаган эдим, нега сенинг ўзинг буни «яхши иш» деб пичинг қиласан, сенинг никоҳ ҳақида қандай фикрда эканлигингни биламан-ку.

— Эҳ, қадрдон дўстим,— деди Базаров,— ғалати гапларни гапирасан-а? Кўраяпсанми, мен нима қилаётирман: чемоданда бўш жой бор экан, шуни пичан блан тўлғазаётиман; бизнинг ҳаёт чемоданимиз ҳам шундай, уни қандайгина нарса блан тўлғазсанг ҳам барибир — фақат бўш жойи қолмаса бўлгани. Зинҳор хафа бўлма, сен Катерина Сергеевна ҳақида доим қандай фикрда бўлганимни билсанг керак. Бир хил қизлар ақлли оҳ тортиш блан ақлликка ном чиқаради, аммо сенинг қизинг ўзини ҳимоя қилабилади ва шундай ҳимоя қилабиладик, ҳатто сени ҳам ўз қўлига олади,— аслда шундай бўлиши ҳам керак.— Базаров чемоданини тақ этдириб ёпиб, ўрнидан турди.— Мана энди хайрлашаётиб, сенга қайтариб айтаманки... алданиш керак эмас, биз сен блан абадий видо'лашмаямиз, буни ўзинг ҳам сезаяпсан... Мен сенга яна бир марта айтаманки, ақлли иш қилдинг, сен бизнинг ачиқ, нордон, беҳонумон ҳаётимиз учун яратилган эмассан... Сенда сурбетлик, ёвузлик деган нарса йўқ. сенда фақат ёшлик жасорати ва ёшлик ғайрати бор; бу бизнинг тутган йўлимизга тўғри келмайди. Сиз дворянлар олийжаноб ювошликдан ёки олийжаноб жўшқинликдан нари ўтаолмайсизлар, биз учун бу пуч гап. Сизлар, масалан, муштлашмайсизлар ва муштлашмасдан туриб, ўзларингни йигит деб ҳисоблайсизлар, биз бўлсак муштлашишни истаймиз. Нимасини айтаман! Бизнинг чангимиз сенинг кўзингни ачитади, киримиз сени ифлос қилади, сен бизнинг даражамизгача ўсиб етганинг ҳам йўқ, сен ўзингни кўриб, ўзинг беихтиёр суюнасан, сенга ўзингни ўзинг сўкишинг ёқади; бизга бунинг қизиғи йўқ — бизга бошқаларни рўпара қил! Биз бошқаларнинг бўйини синдиришимиз керак! Сен яхши йигитсан, лекин, ҳарқалай, юмшоқсан, либерал бойваччасан, отам айтмоқчи — э *волату*¹

Аркадий хафа бўлиб:

¹ Вассалом.

— Мен блан абадий хайрлашаётибсанми, Евгений? Менга айтадиган бошқа гапинг йўқми? — деди.

Базаров бўйнини қашиб қўйди.

— Бор, бошқа сўзларим ҳам бор, Аркадий, лекин, уларни сенга айтмайман, чунки бу романтизм, шакар-гуфторлик бўлиб кетади. Сен тезроқ уйлан, ўзингга уя сол ва бола-чақани кўпайтир. Болаларинг ақлли бўлади, чунки вақтида туғилади, улар, сен блан биздай бўлмайди. Ие, отлар ҳам тайёр бўлипти. Энди жўнаш керак! Мен ҳамма блан хайрлашдим... Хўш, қучоқлашайликмикан?

Аркадий ўзининг собиқ халфаси ва дўстининг бўйнига ташланди, унинг кўзларидан бирданига дув этиб ёш оқиб кетди.

Базаров оҳистагина:

— Ёшлик шундоқ-да! Мен Катерина Сергеевнага ишонаман. Қўрасан, сени дарров овутади! — деди.

Базаров аравага чиқиб олгандан кейин Аркадийга қараб:

— Хайр, энди оғайни! — деди ва отхона томида ёнма-ён қўниб турган иккита зағчани кўрсатиб: — ма-на кўр, ибрат ол! — деб қўшиб қўйди.

— Бу нима деганинг? — деб сўради Аркадий.

— Билмайсанми? Табiiй тарихдан шунчалик беҳабармисан, ё зағчанинг энг му'табар оилапарвар бир парранда эканини эсингдан чиқариб қўйдингми? Сенга ибрат!.. Хайр, синьор!

Арава ғирдлаб жўнаб кетди.

Базаровнинг гаплари тўғри чиқди. Аркадий кечқурун Катя блан гаплашиб ўтирар экан, ўзининг халфасини бугунлай эсидан чиқарди. У, энди Катяга итоат қилабошлади, Катя ҳам буни сезар ва бунга ажабланмас эди. Эртасига у, Марьинога, Николай Петрович ҳузурига кетиши лозим эди. Анна Сергеевна ёшларга халақит бергиси келмас, фақат одоб юзасидангина уларни жуда узоқ ёлғиз қолдирмас эди. У олий-

жаноблик қилиб княжнани улардан узоқлаштириб қўйди. Тўй бўлажагини билиб княжна хафа бўлди ва кўзлари ёш блан тўлди. Анна Сергеевна бошда, ёшларнинг бахтини бирга қўшиш тамошаси ўзи учун бирмунча оғир бўлар деб қўрқди, аммо тамом тескариси бўлиб чиқди. Бу тамоша унинг учун оғир бўлмади, балки бу ишга у чиндан берилиб кетди ва бу иш унинг кўнглини юмшатди. Анна Сергеевна бунга ҳам хурсанд, ҳам хафа бўлди. У: «Рост, Базаров ҳақли; мароқ, ёлғиз мароқ, ҳам тинчликни севиш, ҳам эгоизм...» дея ҳаёл қилди. У жаҳл блан:

— Нима дейсизлар, болалар, муҳаббат бир сун'ий туйғуми?— деди.

Броқ Катя ҳам, Аркадий ҳам унинг гапини тушунаолмадилар. Улар Анна Сергеевнадан тортинишар эди, беҳосдан эшитган сўзлари қулоқларидан нари кетмас эди. Лекин Анна Сергеевна уларни тинчитиб қўйди; унинг учун бу нарса қийин ҳам бўлмади: унинг ўзи ҳам тинчиб қолди.

XXVII

Кекса Базаровлар ўғилларини қанчалик зориқиб кутган бўлсалар, унинг тўсатдан қайтиб келишига шунчалик хурсанд бўлдилар. Арина Власьева шу қадар шошиб, типирчилаб қолдики, Василий Иванович уни «какликка» ўхшатди: унинг калта кофтаси ҳақиқатан ҳам унга қуш тусини бериб турар эди. Василий Иванович қаҳрабо трубкасини оғзининг бир четига қўйиб, худди бошим жойида маҳкам турибдими дегандай бўйнини икки қўллаб ушлаб, бошини чайқар ва бирданига оғзини катта очиб, товуш чиқармай кулар эди.

— Мен бу сафар олти ҳафтага келдим, дада, мен ишламоқчиман, шунинг учун менга халақит бермаслигингни сўрайман,— деди Базаров.

— Мен сенга шунчалик халал бермайки, ҳатто нусхамни унутворасан! — деди Василий Иванович.

У, ва'дасида турди, ўғлини илгаригидек ўз кабинетига жойлаштирди; ўғлига кўриниш уёқда турсин, хотинини ҳам унга ортиқча меҳрибончилик қилишдан

тийди. У, хотинига: «Биз, онаси, Енюшка биринчи келганида уни бироз безор қилувдик, энди хуш'ёр бўлишимиз лозим, деди. Арина Власьевна эрининг гапига кирди, лекин бундан кўп фойда кўрмади, чунки ўғлини фақат дастурхон устидагина кўрар ва у блан гаплашишга бутунлай кўрқар эди. У, ба'зан «Енюшенька!» дейдию, ўғли қарагунча дарҳол редикулининг ипларини ўйнаб: «Йўқ, ҳеч гапим йўқ, мен шундай, ўзим» дер, кейин Василий Иванович олдига борар ва юзини муштумига тираб: «Енюшадан сўраш керак эди: бугун обедга шўрва ичадими, боршчми?» дер эди.

Бунга эри: «Нима учун ўзинг сўрамадинг?» дер, Арина Власьевна эса «Безор қиламанда!» деб жавоб берарди. Лекин тездан Базаровнинг ўзи ҳам улардан қочмайдиган бўлиб қолди; ишга қўли бормайдиган, диққати ошадиган, кўнгли ғаш бўладиган бўлиб қолди. Унинг бутун ҳаракатида ғалати ҳорғинлик сезилар эди, ҳатто шахдам ва дадил юриши ҳам ўзгарди. У айлангани ҳам ёлғиз чиқмайдиган бўлди, улфат ахтарди, чойни меҳмонхонада ичадиган, полизга Василий Иванович блан чиқиб айланиб юрадиган ва у блан худди «дим-дим» ўйнагандай индашмасдан тамаки чекадиган бўлди. У, бир куни Алексей отани сўраб қолди. Василий Иванович ундаги бу ўзгаришларни кўриб, бошда шодланди, лекин унинг шодлиги узоққа чўзилмади. У, хотинига яширинча: «Енюша тўғрисида тинчимаётибман, у бир нарсадан норози ёки ачиққланганина эмас, шундай бўлса-ку майли эди-я, балки қаттиқ ранжиган, диққат кўринади, мана буниси ёмон. У, ҳеч гапирмайди, ақалли бизни сўксачи-я; ориқлаётир, ранги-рўйи не аҳволда» дер эди. Қампир эса: «Ё худо, ё худо! Мен унинг бўйнига тумор тақиб қўяр эдим, лекин кўнмайди-да» деб оҳ тортар эди. Василий Иванович жуда ҳам эҳтиёткорлик блан ўғлидан бирнеча марта ишини, соғлигини ва Аркадийни сўради, лекин Базаров ҳар сафар унга истар-истамас жавоб берар эди. Бир куни отаси уни гапга солиб, секин-аста ундан нималарнидир билиб олишни истаганини сезиб Базаров хафа бўлди ва: «Нима учун сен менинг олдимда оёқ учи блан юргандай юрасан? Бу қилиғинг илгариги-

дан ҳам баттар» деди. Бечора Василий Иванович шошиб-пишиб: «Хўп, хўп, хўп, билмабман» деб жавоб берарди. Унинг сиёсий киноялари ҳам натижасиз қолди. Бир куни, яқин ўртада деҳқонлар озод қилинажаги ва бунинг орқасида тараққиёт даври бошланажаги тўғрисида сўз очиб, ўглининг бу фикрга қўшилишини умид қилган эди, лскин у совуққонлик блан: «Кеча мен девор ёнидан ўтиб кетаётиб, деҳқон болаларининг бирон эски ашула ўрнига: *«Асл замонлар келади, юрак муҳаббат сезади...»* деб бақнрганларини эшитиб қолдим... Мана сенга тараққиёт» деб қўйди.

Базаров ба'зан қишлоққа борар га одатдагича тегишиб, бирор мужик блан гаплашиб қолар эди. У, мужикка: «Қани, сен менга ўзингни ҳаётга қарашингни бир айтиб берчи, биродар; айтадиларки, Россиянинг бутун кучи ва келажаги сизларнинг қўлингизда, тарихда янги давр сиздан бошланажак, сиз бизга ҳақиқий тил ва қонун берар эмишсизлар» деяр эди. Мужик ё ҳеч жавоб бермас, ё бўлмаса: «Ҳа, биз ҳам... қўлимиздан келади, масалан... бизда қандай, масалан, тахминан чегара...» деган ма'нода ғулдирар эди. Базаров унинг сўзини бўлиб:

— Сен менга шуни тушунтириб берчи: сизнинг мир деганингиз ўзи нима демак? Бу мир ўша уч балиқ устида турадиган мир эмасми? — деди.

— Уч балиқ устида ер туради, тақсирим, бизнинг мир, турган гап, боярлар қўлида туради, шунинг учун ҳам сизлар бизга ота бўласизлар. Бояр қанча қаттиққўл бўлса, мужик шунча мулойим бўлади,— деб жавоб берар эди.

Базаров бир куни шундай сўзни эшитиб, нафрак блан елкасини қисди ва орқасига бурилди, мужик эса кетаверди.

Бу мужикнинг Базаров блан гаплашиб турганини узоқдан, ўз уйининг остонасидан кўриб турган ўрта ёшлардаги ва қовоғи солиқ иккинчи бир мужик унга мурожаат қилиб:

— Нима тўғрисида сафсата қилди? Боқиманда тўғрисидами? — деди. Биринчи мужик унга жавоб бериб:

— Э, биродар, боқимандани гапирармиди! У — бу деб лақиллайди, тили қичигандир-да. Бояр-да; бу нарсаларни билармиди? — деди. Мужикнинг овозида ҳозир бояги патриархал соддалик эмас, аксинча, қандайдир ғазаб оҳанги бор эди. Иккинчи мужик унга:

— Қаёқдан билсин! — деди. Шундан кейин ҳар иккала мужик, телпакларини қоқиб ва белбоғларини сал бўшатиб ўз ишлари ва эҳтиёжлари тўғрисида гаплаша кетдилар. Ҳайҳот! Нафрат блан елкасини қисган, мужиклар блан гаплашабилган (Павел Петрович блан баҳслашган вақтида у шундай деб мақтанган эди), ўз-ўзига ишонган Базаров мужикларга масхара бўлганини хаёлига ҳам келтирмади...

Шундай қилиб у, ниҳоят, ўзига машғулот топиб олди. Бир куни Василий Иванович бир мужикнинг яра оёғини бойламоқчи бўлган эди, қўллари қалтираб, боғлайолмади; Базаров унга ёрдамлашди ва шундан бошлаб отасининг даволаш ишларига қатнашабошлади. Айни замонда у, ўзи маслаҳат берган даволаридан ҳам, бу даволарни отаси дарҳол ишлатишидан ҳам ҳамон кулар эди. Лекин Базаровнинг кулиши Василий Ивановични асло хафа қилмас, балки уни юпатар эди. У, мойи чиқиб кетган чопонини икки бармоғи блан қорни устида ушлаб туриб ва трубкасини чекиб, кайф қилиб, Базаровнинг сўзларини тинглаб эди. Базаровнинг қилиқлари кишига нақадар қаттиқ тегадиган бўлса, унинг бахтиёр отаси шунчалик хурсанд бўлар ва ўзининг қора тишларини кўрсатиб, астойдил қаҳқаҳа уриб кулар эди. У, ҳатто ўғлининг ба'зан тўмтоқ, бема'ни шу қилиқларини такрорлар эди. Масалан, бир-неча кун сидрасига у, ҳечнарсадан ҳечнарса йўқ: «Мана бу тўққизинчи» дея такрорлар эди, чунки ўғли унинг эрталабки ибодатга борганини билиб, бир куни шундай деб қўйган эди. У, хотинига шивирлаб: «Худога шукур, энди кайфи жойига келиб қолди, бугун мени кўп расво қилди-да!» деди. Лекин шундай ёрдамчига эга деган хаёл уни ғоят шодлантирар ва фахрлантирар эди. У бирор касал хотиннинг қўлига дори берар экан: «Сен, жоним, бу ерда менинг ўғлим меҳмон бўлиб турганига минут сайин худога шукур қил. Ҳозир сен

энг яхши илмий ва янги усул блан даволанмоқдасан, бунни фаҳмлайсанми, француз императори Наполеон ҳам яхши докторга эга эмас» дер эди. «Санчиқ турди» деб келган (бунинг ма'носига ўзи ҳам тушунмас эди) хотин фақат бош эгар ва чочиққа ўралган тўртта тухумни олиб бериш учун қўйнига қўл тиқар эди.

Базаров ҳатто бир марта ўткинчи бир читфурушнинг тишқини суғурди ва гарчи бу тиш оддий бир тиш бўлса-да, Василий Иванович уни нодир, топилмайдиган бир нарсга ҳукмида, сақлаб қўйди ва Алексей отага кўрсатиб:

— Бунинг илдизини кўринг-а! Евгенийпинг хўп кучи бор-да. Читфуруш бир кўтарилиб тушди... Бу тортишда дуб дарахти бўлса ҳам қўпорилар эди!..— дер эди.

Алексей ота ҳаддан зиёда шодланган чолга нима жавоб қилишни билмай, гапни қисқа қилиш учун:

— Офарин! — деб қўйди.

Бир кун қўшни қишлоқли бир мужик, Василий Ивановичга кўрсатмоқ учун, терлама касали блан оғриган укасини олиб келди. Бир боғ похол устида мукка тушиб ётган шўрлик касал жон бермоқда эди; унинг баданини қопқора доғлар қоплаган, у аллақачон ҳушидан кетган эди. Василий Иванович шу вақтгача касални докторга кўрсатилмаганига ачиниб, энди нажог йўқлигини билдирди. Ҳақиқатан ҳам касал уйигача етмай йўлда аравада ўлиб қолди.

Орадан тахминан уч кун ўтгандан кейин Базаров, отасининг олдига кириб, ляпе борми? — деб сўради.

— Бор, нима қиласан?

— Яра чиқипти... куйдириш керак.

— Қимга чиқипти?

— Ўзимга.

— А? Нега яра чиқади? Қанақа яра? Қаерингга?

— Мана, бармоғимга. Меи бугун ўша терлама касали блан оғриган мужикни олиб келгани қишлоққа борувдим. Нимагадир ўликни ёриб кўрмоқчи бўлибдилар, мен анчадан бери ўлик ёрмаган эдим.

— Хўш?

— Шундай қилиб, уезд докторларидан ижозат сўрадим ва ўликни ёрдим, шунда қўлимни кесиб олдим.

Василий Ивановичнинг ранги бирданига оқариб кетди ва индамай, ўзининг кабинетига қараб югуриб кириб, бир бўлак ляпс олиб келди. Базаров уни олиб кетмоқчи бўлган эди, Василий Иванович тўхтади:

— Худо ҳақи, кел, ўзим суртай,— деди.

Базаров кулиб қўйди.

— Тажрибани бунча ҳам яхши кўрмасангиз.

— Қўй, ҳазиллашма. Бармоғингни кўрсат. Яранг унча катта эмас. Оғримайdimи?

— Яхшироқ босинг, кўрқманг...

Василий Иванович тўхтаб қолди.

— Нима дейсан, Евгений, темир қиздириб боссак яхшироқ бўлмасмикан?

— Буни илгарироқ қилса бўлар эди, ҳозир, тўғриси айтганда ляпснинг ҳам кераги йўқ. Агар менга касал юққан бўлса, энди вақт ўтди.

Василий Иванович зўрға:

— Нечук... вақт ўтди...— деди.

— Албатта! Тўрт соатдан ортиқроқ вақт ўтди.

Василий Иванович ярани яна бироз куйдирди.

— Уезд докторида ляпс йўқ эканми?

— Йўқ экан.

— Ё олло, бу нима деган гап! Доктор бўлатуриб шундай зарур нарсаси бўлмаса-я!

— Сиз унинг ништарларини кўрсангиз эди,— деди Базаров ва кабинетдан чиқиб кетди.

Кечга қадар ва эртасига кун бўйи Василий Иванович, қандай бўлмасин, ўғлининг олдига кириш ва уни кўриш учун ҳархил баҳоналар қидириб юрди ва, гарчи ўғлига яраси тўғрисида гапириш эмас, ҳатто бутунлай бошқа нарсалар тўғрисида гапиришга тиришса ҳам, жуда диққат блан ўғлининг кўзига қарар ва бениҳоят тавишш тортиб, уни кузатар эди. Буни кўрган Базаров охири чидаёлмади ва бундай бўладиган бўлса кетаман, деб пўписа қилди. Василий Иванович энди кўп киравермайман, деб сўз берди. Арина Власьева (ундан Василий Иванович бутун сирни, шубҳасиз, яширган эди) унга ҳадеб вижирлаб,— сенга нима бўл-

ди, нимага ухламайсан деябергани учун ҳам шундай қилиш керак эди. Василий Иванович ўғлини ҳамон пинҳона кузатиб, унинг ранги ёмон эканлигини кўрса ҳам икки кун бардош қилди... Лекин учинчи куни обед вақтида тоқат қилолмади. Ўғли шумшайиб ўтирар, овқатга қўл урмас эди.

Василий Иванович ўзини беғам кўрсатишга тиришиб:

— Нега емайсан, Евгений, овқат жуда яхши бўлганга ўхшайдику? — деди.

— Егим келмаса нима қилай.

Василий Иванович кўрқа-писа сўзини давом этдириб:

— Ё иштаҳанг йўқми? Бошинг-чи, бошинг оғрияптими? — деб сўради.

— Оғрияпти. Оғримай нима қилсин?

Арина Власьевна қадди-қоматини ростлагач чўчиб тушди.

Василий Иванович сўзини давом этдириб:

— Жаҳлинг чиқмасин, Евгений, томирингни ушлаб кўрай,— деди.

Базаров ўрнидан қўзғолди.

— Мен ушлаб кўрмасданоқ айтиб қўяқолай: иситмам бор.

— Этинг увишиб эдими?

— Ҳа, увишган эди. Бориб ётай, жука баргидан чой дамлаб беринглар. Шамоллаган бўлсам керак

— Шунинг учун кечаси йўталган экансан-да,— деб қўйди Арина Власьевна.

— Шамоллабман,— деди яна Базаров ва чиқиб кетди.

Арина Власьевна жука гулидан чой дамлагани кетди, Василий Иванович бўлса қўшни бўлмага кириб, қўллари блан сочини ушлаб, жим ўтирганича қолди.

Базаров ўша куни жойидан турмади ва бутун кечани ярим ҳушсиз, оғир ҳолда ўтказди. Кечаси соат бирларда зўрға кўзини очди ва чироқ ёруғида, тепасида энгашиб турган отасининг оппоқ оқарган юзини кўриб, «боринг, ухланг» деди. Отаси чиқиб кетди-ю, у дарҳол оёқ учи блан юриб, астагина қайтиб келди ва

жовон эшикларининг орқасига ярим гавдаси блан яшириниб, кўзини ўғлидан узмай қараб тураберди. Арина Власьева ҳам ҳеч ётмади ва «Енюшеньканинг қандай нафас олганини» тинглаш ва Василий Ивановични кўриш учун тез-тез кабинет эшигини қия очиб қарарди. Арина Власьева ўғлининг, фақат ҳаракатсиз, букчайган орқасинигина кўра олар, броқ шу ҳам унга бироз тасалли берар эди. Эрта блан Базаров ўрнидан туришга ҳаракат қилиб кўрди, лекин боши айланиб, бурнидан қон келди, яна ўрнига ётиб олди. Василий Иванович индамай унга хизмат қилиб турди, Арина Власьева унинг олдига кириб, дурустмисан, болам,— деб сўради. У: «тузук» деб жавоб берди ва деворга ўгирилиб ётди. Василий Иванович иккала қўлини силтаб хотинига ишора қилди. У йиғламаслик учун, лабини тишлаган ҳолда уйдан чиқиб кетди. Уй ичи бирданига қоронғиланиб кетгандай бўлди, ҳамманинг ранг-рўйи оқариб кетди ва қандайдир бир ғалати хомушлик пайдо бўлди. Ҳа деб қичқираверадиган бир хўрозни ҳовлидан қишлоққа олиб кетишди, нима учун ўзини бундай қилаётганларини хўроз тушунаолмас эди. Базаров ҳамон деворга ўгирилганча ётар эди. Василий Иванович ҳархил саволлар блан унга мурожаат қилишга уринар, лекин бу саволлар уни зериктирганини сезиб, ҳар замон бармоқларини қирсиллатиб ўз креслосида жим ўтиришга мажбур бўлар эди. Кейин у, бирпасгина боғчага чиқди ва чексиз таажжубдан ҳайратда қолгандек (унинг юзидан ҳайрат асари умуман аримас эди), у ерда ҳайкал каби қотиб тургандан кейин, хотинининг саволларига жавоб беришдан қочиб, яна ўғлининг ёнига кирди. Ќиҳоят, хотини унинг қўлидан маҳкам ушлаб, қалтираниб ва дўқ ургандай ундан: «Унга нима бўлди, ахир» деб сўради. У, ўзига келиб, хотинига жавобан, ўзини жилмайишга мажбур этди, лекин жилмайиш ўрнига юзида ғалати бир кулги ифодаси пайдо бўлди. Василий Иванович эрталаб докторга одам юборган эди. Уғли, аччиғланмаслиги учун, бу ҳақда уни огоҳлантириб қўйишни ўзига лозим топди.

Базаров, ётган жойида бирданига отасига ўгирилди ва хира кўзлари блан отасига тикилиб, сув сўради.

Василий Иванович унга сув берди ва шу блан бир-га манглайини ушлаб кўрди. Унинг манглайи мисдек қизиб турар эди.

Базаров бўғиқ овоз блан секингина:

— Ҳолим хароб, чол. Касал юқди, бирнеча кундан кейин ўламан,— деди.

Василий Иванович, худди биров оёғини чалиб юборгандай, қалқиб кетди. У зўрға:

— Евгений! Нега ундай дейсан!.. Худо асрасин! Шамоллагансан...— деди.

Базаров аста унинг сўзини бўлиб:

— Қўйсангиз-чи, доктор бўлатуриб шундай дейишингиз ярамайди. Касал юққанлигининг аломатлари кўриниб турипти, ўзингиздан қоладиган гап йўқ-ку,— деди.

— Юққанлигининг аломатлари қани, Евгений?.. Қўйсанг-чи!

— Булар нима? — деди Базаров ва енгини бироз кўтариб, қўлига тошган маш'ум доғларни кўрсатди.

Василий Иванович сесканиб кетди ва бадани муздек совуди.

— Хўп, фараз қилайлик... агар... касаллик... юққан десак...

— Пиэмия дегин,— деди Базаров.

— Ҳа... эпидемиядек...

Базаров жаҳли чиқиб, очиқ равишда:

— Пиэмия,— деб такрорлади.— Дафтарингга ёзганларингни ҳам эсингдан чиқардингми?

— Ҳа, ҳа, нима десанг деябер... лекин ҳарҳолда биз сени даволаймиз!

— Йўқ, бу гап — лойдан ясалган ҳуштак. Лекин гап бунда эмас. Мен бунчалик тез ўларман деб кутмаган эдим; бу тасодиф, лекин тўғриси айтиш керакки, жуда ёмон тасодиф. Сиз онам блан иккалангиз ҳам ҳозир диний э'тиқодингиз кучли бўлишилан синаб кўриш учун бу жуда яхши воқиа,— у яна бироз сув ичиб олди.— Мен эса, ақли-ҳушим ўз ихтиёримда бўлган чоғимда сендан бир нарсани ўтинмоқчи бўламан... Ма'лумки, эртами ёки индин менинг миям исте'фо беради. Мен ҳозир ҳам гапимни очиқ ва равшан қи-

либ гапирганимга кўзим етмайди. Етган чоғимда кўзимга ҳамон қизил итлар югуриб юргандай бўлиб кўринади. Сиз менинг устимда қоққан қоziқдек бўлиб турасиз. Худди мастдайман. Менинг гапимга яхши тушунаяпсизми?

— Қўйсанг-чи, Евгений, туппа-тузук гапираяпсан.

— Ундай бўлса яна яхши, докторга одам юбордим дедингиз... Бу блан сиз ўзингизни овутдингиз... Энди мени ҳам овутинг, одам юборинг...

Чол унинг сўзини бўлиб:

— Аркадий Николаичгами? — деди.

Базаров бироз ўйга толгандай бўлиб:

— Ким у Аркадий Николаич? — деди.— Ҳа, айтгандай, қушчани айтасанми? Йўқ, уни кўйинг, у ҳозир зағча бўлиб қолган. Ажабланма, мен алаклаётганим йўқ. Одинцовага, Анна Сергеевна деган бир помещчик хотин бор, шунга одам юборинг... Биласизми? (Василий Иванович бош иргади). Евгений Базаров салом айтиб юборди ва ўлаётганлигини айтишни буюрди десин. Хўпми?

— Хўп... лекин шу мумкинми, наҳот сен ўлсанг, Евгений... Ўзинг ўйлаб кўр! Бундай бўладиган бўлса, адолат қайда бўлади?

— Бунисини билмайман; лекин, одам юборинг.

— Ҳозир юбораман, ўзим хат ҳам ёзаман.

— Йўқ, нима ҳожати бор? Айтингки, салом айтди десин, бўлак ҳечнарсанинг ҳожати йўқ. Мен яна ҳалиги итларни кўрай. Ажаб! Фикримни ўлимга сари бурмоқчи бўламан, лекин ҳечнима чиқмайди. Қандайдир бир доғни кўраман.. Бошқа ҳечнарсга кўринмайди.

У яна деворга томон ўгирилди. Василий Иванович кабинетдан чиқиб кетди ва зўрга хотинининг ётоғига етиб бориб, бутлар олдига гурсиллаб тиз чўкди, фиғон чекиб:

— Худога сиғин, Арина, худога сиғин! Ўғлимиз ўлаётипти,— деди.

Шу орада ҳалиги, лаяпси бўлмаган уезд доктори келиб қолди. У беморни кўриб, сабр қилиб туришни

маслаҳат берди ва ўша ондаёқ беморнинг тузалиши эҳтимол тўғрисида бирнеча оғиз сўз айтди.

— Менинг аҳволимда бўлган одамларнинг Елисейскга сафар қилмаганларини кўрмаганмисиз? — деб сўради Базаров ва ёнида турган оғир столни оёғидан бирданига ушлаб силкитиб жойидан қўзғотди.

— Куч ҳали ҳам жойида, аммо ўлмай илож йўқ!.. ўлган чол ҳеч бўлмаганда ҳаётдан бешиб улгурган эди, менчи... Мана, ўлимни э'тироф қилмай кўр, у сени э'тироф қилмайди, вассалом! — У бирпасдан кейин сўзини давом этдирди. — Ким йиғлаяпти? Онамми? Шўрлик онам! Бундан кейин у, ўзининг яхши боршчини кимга ичираар экан? Сен, Василий Иванович, сен ҳам инграяпсан шекилли! Христианлик ёрдам қилмас экан, философ бўл, масалан, руҳан бақувват бўл. Сен философман деб мақтанган эмасмидинг? — деб қўшиб қўйди.

— Мендан қандай философ чиқсин! — деди Василий Иванович ва кўзларидан ёш оқабошлади.

Базаровнинг аҳволи соат сайин оғирлашаборди, касаллик тез кучаймоқда эдики, хирургия ишида заҳарланган одамларнинг касали одатда шундай бўлади. Ў, ҳали эсини йўқотмаган ва гапни тушунар, касаллик блан курашар эди. У, муштрларини қисиб: «Алакламайман, бу бўлмаган гап!» деб шивирлади ва дарҳол: «Хўш, саккиздан ўнни олсак қанча қолади?» деб қўйди. Василий Иванович девонадек юрар, ҳали ундай, ҳали бундай дори тавсия қилар ва ҳадеб ўғлининг оёқларини ёпар эди. У зўр бериб: «Совуқ чойшабга ўраш керак... қустиртирадиган дори... Қорнига горчишниклар... қон олдириш...» дея сўзланар эди. Ялиниб-ёлворганлиги орқасида қолган доктор бўлса, унинг сўзларини ма'қуллаб турар, касалга лимонад ичкизар, ўзи учун эса ё тамаки ёки «бақувват қиладиган, бадан иситадиган дори», я'ни арақ сўрар эди. Арина Власьева доим эшик ёнида, пастгина бир скамейкада ўтирар ва фақат ҳарзамон ибодат қилгани кетар эди. Бундан бирнеча кун аввал қўлидан ойнак тушиб кетиб синган, буни у, ҳарвақт ёмонлиқ аломати

деб ҳисоблар эди. Анфисушканинг узи унга ҳечнарс
айтолмас эди. Тимофеич Одицованинг олдига кетди.

Кечаси Базаров яна оғирлашди... Уни қаттиқ исит
ма қийнади. Эрталаб эса аҳволи сал-пал яхшиланди.
У, онасини чақириб сочини таратди ва унинг қўлини
ўпиб бир-икки қултум чой ичди. Василий Ивановичга
бироз жон кирди.

— Худога шукур, кризис бошланди... кризис
ўтди,— деб қўйди.

— Топган гапингни қара-я! Сўз топган бўлиб:
«кризис» дейди ва шу блан хотиржам бўлади. Одам
нинг бу сўзга ишониб юргани қизиқ. Унга, масалан,
биров аҳмоқни ҳечким урмайди, деб айтса хафа бўла
ди. Бировлар уни ақлли деса ва пул бермаса ҳам се
винади,— деб қўйди Базаров.

Базаровнинг илгариги «қилиқларини» эсга туши
радиган шу қисқагина нутқи Василий Ивановичнинг
кўнглини юмшатди.

— Баракалла! Жуда тўғри гап, жуда соз!— деди
у ва ўзини чапак ургандай қилиб кўрсатди.

Базаров қайғули бир суратда кулиб қўйди.

— Хўш, сизнингча, қандай? Кризис ўтдимиз, ёхуд
бошландимиз?— деб сўради.

— Бироз тузалдинг, кўриб турибман, мен мана
шунга хурсандман,— деди Василий Иванович.

— Жуда ҳам соз, хурсанд бўлиш ҳечқачон ёмон
бўлмайди. У ёққа одам юбордингизми?

— Юбордим, албатта, юбордим.

Базаров бироз енгил тортгандай бўлса-да, бу
узоққа чўзилмади. Қасаллик янгидан кучаябошлади.
Василий Иванович унинг ёнида ўтирар эди. Чол ал
лақандай бир оғир дард чеккандай эди. У бирнеча
марта нимадир сўзламоқчи бўлдию, лекин айтаолма
ди, ниҳоят:

— Евгений! Ўғлим, жоним, азизим,— деди.

Василий Ивановичнинг бундай дейиши Базаровга
та'сир қилди... У, бошини салгина бурди ва ўзини
босиб турган оғир ҳушсизликдан қутулишга тириш
гандай бўлиб:

— Нима, отам? — деди.

Василий Иванович сўзини давом этдирди:

— Евгений,— деди ва Базаровнинг олдига келиб тиз чўкди, лекин Базаров кўзини очолмас ва уни кўролмас эди.— Евгений, ҳозир дурустмисан; худо хоҳласа тузаласан; броқ шу фурсатдан фойдаланиб бизларни тинчлантир, христианлик бурчингни адо эт! Буни сенга айтиш мен учун жуда оғир, бениҳоят қайғули, лекин... охират... бундан ҳам қўрқинчлироқ, Евгений... ўзинг ўйлаб қара, қандай...

Чол гапиролмай қолди. Ўғилининг юзида эса, гарчи кўзларини юмиб ётган бўлса ҳам, қандайдир галати бир ўзгариш пайдо бўлди.

— Агар шу нарсa сизларни тинчлантирадиган бўлса, майли, лекин, менимча, шошилишнинг кераги йўқ. Ўзинг бироз дуруст бўлдинг деяпсан-ку,— деди ниҳоят.

— Дурустсан, Евгений, дурустсан; броқ ким билди. Ҳамма иш худонинг иродаси блан бўлади, бурчни адо этгандан кейин...

— Йўқ, мен ҳали бироз сабр қиламан,— деди Базаров отасининг сўзини бўлиб,— кризис бошланди деганингизга қўшиламан. Агарда биз икковимиз янглишган бўлсак, майли. Ҳушидан кетган одамларни ҳам домлага ўқитадилар-ку.

— Худо сақласин, Евгений...

— Мен сабр қиламан. Ҳозир уйқим келаётир. Сен менга халал берма.

У бошини аввалги жойига қўйди.

Чол ўрнидан туриб, креслога ўтирди ва иягини ушлаб, бармоқларини тишлайбошлади...

Шу орада бирдан унинг қулоғига, узоқ қишлоқ жойларида жуда баралла эшитиладиган рессорли экипажнинг тарақлаб келаётган товуши эшитилди. Енгил ғилдирак товушлари борган сари яқинлашиб, бирпасдан кейин отларнинг пишқирган товуши ҳам эшитилди... Василий Иванович ўрнидан ирғиб турди-да, деразадан қаради. Унинг қўрасига тўртта от қўшилган икки ўринли бир карета кириб келмоқда эди. У, карета кимники эканлигини ўйлаб ҳам ўтирмасдан, қандайдир, ма'носиз шодлик блан зинапояга

югуриб чиқди... Ливрея кийган лакей карета эшигини очди, унинг ичидан 'қора вуаль' ёпинган ва қора мантилия кийган бир 'хоним' чиқди... У, Василий Ивановичга қараб:

— Мен Одинцова бўламан, Евгений Васильич тирикми? Сиз унинг отаси бўласизми? Мен доктор олиб келдим,— деди.

— Қадамингизга ҳасанот,— деди Василий Иванович ва ҳаяжон блан унинг қўлнни ушлаб лабларига босди. Шу он Анна Сергеевна олиб келган, кўзига кўзойнак таққан, немис қиёфали жиккак доктор шошилмасдан каретадан тушди,— ҳали тирик, тирик менинг Евгенийим, энди ўлимдан қутулади! Хотин! Хотин!.. Бизга осмондан фаришта тушди...

Кампир меҳмонхонадан даҳлизга югуриб чиқиб:

— Вой худо, нима бўлди! — деб, ҳечнарасага тусунмасдан, Анна Сергеевнанинг оёғига йиқилди, беихтиёр унинг этагини ўпабошлади...

Анна Сергеевна қайта-қайта:

— Сизга нима бўлди! Сизга нима бўлди!— деса ҳам Арина Власьева қулоқ солмас, Василий Иванович бўлса фақат: «Фаришта! Фаришта!» деб такрорлар эди.

Доктор бироз ҳайронликдан кейин:

— Wo ist der Kranke²? Қасал қаерда ахир? — деб сўради.

Василий Иванович эсини бир жойга йиғиб олиб:

— Шу ерда, шу ерда, марҳамат қилинг, буёққа юринг, *вертестер герр коллега*³,— деярдди.

Немис унга қарши:

— Э! — деди ва тиржайди.

Василий Иванович уни кабинетига олиб кирди.

У, ўғлининг қулоғи тагига энгашиб:

— Анна Сергеевна Одинцовадан доктор келди, Анна Сергеевнанинг ўзи ҳам шу ерда,— деди.

Базаров бирданига кўзини очди.

¹ Вуаль — енгил тўр рўмол.

² Қасал қаерда?

³ Werthesler Herr college — муҳтарам ҳамкасаба.

— Нима дединг?

— Анна Сергеевна Одинцова шу ерда, мана шу жаноби докторни олиб келипти.

Базаров теварак-атрофга жовдираб қаради.

— Шу ердами... Мен уни кўришни истайман.

— Уни кўрасан, Евгений, лекин аввало жаноб доктор блан суҳбатлашиш керак. Мен бу кишига касалнинг тарихини сўзлаб берай, чунки Сидор Сидорич кетиб қолган (уезд докторини шундай аташарди), кичкинагина кенгаш қилиб оламиз.

Базаров немисга бир қараб қўйди.

— Хўп, лекин тезроқ суҳбатлашинглар, фақат лотинча гапиришманг, мен ҳам *jam moritur*¹ нима эканини тушунаман.

Экскулапнинг янги шогирди, Василий Ивановичга мурожаат қилиб:

— *Der Herr scheint des Deutschen mächtig zu sein*?².. деди.

Чол унга жавобан:

— Их... *габе*,³ яхшиси русча гапиринг,— деб қўйди.

— А, а! *шундайми... мумкин*,— деди немис.

Шу блан консультация бошланди.

Ярим соатдан кейин Анна Сергеевна Василий Иванович блан бирга кабинетга кириб келди. Доктор шу он унинг қулоғига шивирлаб, касалнинг тузалишига умид қилиб бўлмаслигини айтди.

Анна Сергеевна Базаровга қаради... унинг шишган ва айни замонда мурданинг юзидек юзини, тикилиб турган нурсиз кўзларини кўриб, эшик олдида данг қотиб қолди. Унинг юрагига қандайдир совуқ ва оғир қўрқув тушди, унинг бошига бирдан, агарда бу кишини севган бўлсам эди, ўзимни бундай ҳис қилмаган бўлар эдим, деган фикр келиб кетди.

~ Базаров зўр блан:

¹ Улаёттипти.

² Жаноблари немисчани биладилар шекилли?..

³ Мен.. (немисча).

— Раҳмат, мен буни кутмаган эдим. Бу — катта лутф. Биз яна кўришармиз деган эдингиз, мана кўришдик,— деди.

— Анна Сергеевна шунчалик марҳамат қилиб...— деб Василий Иванович сўз бошламоқчи эди, Базаров унинг сўзини бўлди:

— Ота, икковимизни ҳоли қолдирсангиз. Анна Сергеевна, рухсат қиласизми? Ҳозир, энди...

У боши блан ишора қилиб, ўзининг чўзиқ заиф гавдасини кўрсатди.

Василий Иванович чиқиб кетди.

Базаров сўзини такрорлаб:

— Кўп раҳмат,— деди.— Шоҳона иш қилдингиз. Шоҳлар ҳам ўлаётган одамни кўргани борадилар деб айтадилар.

— Евгений Васильич, мен умид қиламанки...

— Эҳ, Анна Сергеевна, тўғриси гапиришайлик. Мен тамом бўлдим. Филдирак тагида қолдим. Демак, келажак тўғрисида ўйлашнинг ҳеч кераги йўқ. Ажал ўзи эски бир нарса бўлсаям, лекин ҳарким учун янги нарсадир. Ҳозиргача ҳам қўрқмайман... кейин эса ҳуш кетажак ва шу блан *фюит*¹ (у, дармонсиз суратда қўл силтади). Хўш, энди мен нима деяй сизга... Мен сизни севар эдим деяйми? Бу гапнинг илгари ҳам ҳечқандай аҳамияти йўқ эди, ҳозир бўлса, яна ҳам. Муҳаббат — шакл, менинг ўз шаклим эса ирий бошлади. Яхшиси, шуни айтайки: сиз жуда яхши хотин-сиз! Мана сиз ҳозир кўз ўнгимда турибсиз, қандай чиройликсиз-а...

Анна Сергеевна беихтиёр сесканиб кетди.

— Майли, ташвишланманг... Ўша ерда ўтиринг... Менга яқин келманг, касалим юқумли касал.

Анна Сергеевна дарҳол тўрга ўтиб, Базаров ётган диван ёнида турган креслога ўтирди.

Базаров шивирлаб:

— Олийжанобсиз!— деди.— Оҳ, нақадар яқин, нақадар ёш, нақадар соф ва беғубор... бу ифлос уйда... Хайр, алвидо! Узоқ умр кўринг, яхшиси шу; вақтни

¹ Вассалом.

ғанимат билиб, ҳаётдан фойдаланинг. Буни кўринг, нақадар хунук манзара; ярим янчилган қурту, тағин сўз бермайди. Бу ҳам кўп иш қиларман, ўлмайман деган! Қиладиган ишим бор, мана мен турибман-ку. Менинг ишим эса, ҳечкимнинг бу блан иши бўлмаса ҳам, қандай қилиб бўлса-да яхшироқ ўлиш ғамидан иборатдир... Барибир: дум қилпиллатмайман.

Базаров жим бўлиб қолди ва стаканни қўли блан пайпаслаб кўрди. Анна Сергеевна, қўлқопини ечмасдан ва қўрқа-қўрқа нафас олиб, унга сув берди.

Базаров яна гап бошлаб:

— Мени эсиңгиздан чиқарасиз, ўлик тирикка ошна бўлолмайди. Отам сизга, мана Россия қандай одамдан ажралаётир, деб айтар... бу беҳуда гап, лекин чолни ўз ишончидан совутманг. Сиз биласизки, бола нима блан юпанса ҳам майли, фақат йиғламаса бас. Онамни ҳам юпатынг. Улар каби одамларни кундуз кун чироқ блан қидирсанг ҳам топиб бўлмайди. Мен Россия учун керак эмишман; йўқ, керак эмасга ўхшайман. Хўш, унга ким ҳам керак? Этикдўз керак, тикучи керак, қассоб... қассоб гўшт сотади, қассоб... тўхтанг адашяпман. Бу ерда ўрмон бор...

Базаров қўлини манглайига қўйди.

Анна Сергеевна унга энгашиди.

— Евгений Васильич, мен бу ерда...

У дарҳол унинг қўлини ушлаб, бошини кўтарди ва тўсатдан баланд овоз блан:

— Алвидо',— деди ва кўзлари энг сўнгги нур блан ялтираб кетди.— Алвидо'... Менга қаранг... Ўшанда мен сизни ўпмаган эдим-ку... сўнаётган чироқни пуфланг, ўчақолсин...

Анна Сергеевна энгашиб, лабларини унинг манглайига қўйди...

— Энди бўлди! — деди Базаров ва бошини ёстиққа қўйди.— Энди... қоронғилик...

Анна Сергеевна астагина бўлмадан чиқиб кетди.

Василий Иванович шивирлаб, ундан:

— Хўш, қандоқ? — деб сўради.

Анна Сергеевна эшитилар-эшитилмас:

— Ухлади,— деб жавоб берди.

Базаровга уйғониш насиб қилмаган эди. Кеч томон у бутунлай ҳушидан кетиб, эртасига ўлди. Алексей ота диний маросимни адо этди. Ибодат маросими бўлиб турганда, унинг кўкрагига муқаддас миро суркалганда бир кўзи сал очилиб, ўз олдида черков кийимлари кийган поп турганини, исириқ тутатилганини ва бутлар олдида шамлар ёниб турганини кўриши блан ўликдай юзида қандайдир қўрқув аломати кўрингандай бўлди. Ниҳоят, у сўнгги нафасини чиқарганида, уй пчидагилар дод-фар'ёд кўтаришди, Василий Иванович эса беҳосдан ақлдан озиб қолди. У, юзи қипқизарган ва қийшайган ҳолда, худди бировга дўқ қилган сингари муштини дўлайиб, «мен шикоят қилажакман, деган эдим, шикоят қилажакман, шикоят қилажакман!» деб хириллаб қичқирабошлади.

Арипа Власьева, кўзлари жиққа ёшга тўлиб, унинг бўйнига осилди ва иккови ҳам муккасига йиқилди. Кейин, хизматкорлар уйда гаплашиб ўтириб, Анфисушка «Шундай қилиб улар, кун қизиги вақтидаги қўзилар сингари, бошларини қуйи солиб, бир жойда ёнма-ён туриб қолишди» деб ҳикоя қилар эди.

Броқ кун қизиги ўтиб, кеч киради, унинг орқасидан тун киради ва шуидан кейин, тинч уйга қайтиб, азоб чеккан ва чарчаган одамлар ширин уйқуга толадилар.

XXVIII

Орадан олти ой ўтди. Оппоқ қиш, қаҳратон совуқ, зич қалин қор оёқ остида ғирчиллайди, дарахтларни пуштиранг қиров босган, осмон зумраддай, мўрилар устини тутун қоплаган, бир лаҳзага очилиб кетган эшиклардан қуюқ буғ отилиб чиқади, одамларнинг юзлари қипқизил, совқотган отлар чираниб чопади. Январь кунлари тугаб қолмоқда; кечки совуқ ҳаракатсиз ҳавони янада кучлироқ сиқар, қонли шафақ эса тез сўниб кетмоқда эди. Марьинодаги уйларнинг деразаларида чироқлар кўринди; Прокофьич, устига қора фрак ва қўлларига оқ қўлқоп кийиб олгани ҳолда, алоҳида бир тантана блан етти кишига дастурхон ёзмоқда. Бундан бир ҳафта бурун, кичкина маҳалла черко-

вида жимгина ва ҳсчқандай шоҳидсиз, икки никоҳ: Аркадий блан Катянинг ва Николай Петрович блан Феничканинг никоҳи бўлган эди, худди ўша куни Николай Петрович, иш блан Москвага кетаётган акаси Павел Петрович шарафига хайрлашиш зиёфати берди. Анна Сергеевна ҳам тўй ўтгандан кейин ёшларга катта улуш ажратиб, дарҳол Москвага жўнаб кетган эди.

Роса соат учда ҳамма дастурхон ёнида ҳозир бўлди. Митяни ҳам шу ерга ўтқиздилар, ҳозир энди унинг шойи қалпоқ қийиб юрадиган дояси ҳам бор эди. Павел Петрович Катя блан Феничка ўртасига ўтирди. «Эрлар» ўзларининг хотинлари ёнларига ўтиришди. Бизнинг танишларимиз кейинги кунларда анча ўзгарган: ҳаммалари қандайдир чиройли ва етилгандай кўринар, фақат Павел Петровичгина ориқлаб қолган эди, лекин бу унга кўпроқ гўзаллик ва унинг ажойиб ифодали чеҳрасига *совлат* бериб турар эди... Феничка ҳам ўзгача бўлиб қолган эди. Устига янги ипак кўйлак кийган, бошига кенг батис рўмол ўраган ва бўйнига олтин занжир осиб олгани ҳолда у, ўз-ўзига ва атрофидаги ҳамма нарсаларга эҳтиром блан жимгина қараб ўтириб, шундай жилмаяр эдики, гўё «сиз мени кечиринг, мен айбдор эмасман» демоқчи бўлгандай туюлар эди. Ёлғиз угина эмас, бошқалар ҳам жилмайишар ва улар ҳам афв сўрагандай бўлишар эди; ҳаммалари учун хиёл ўнғайсиз, хиёл кўнгилсиз, лекин аслда ҳаммалари учун ҳам жуда яхши эди. Ҳаммаси бир-бирига айрим илтифот кўрсатар, гўё ҳаммаси бир бўлиб қандайдир оқ кўнгил бир комедия ўйнашга аҳдлашгандай кўринар эди. Катя ҳаммадан ҳам хотиржамроқ: у, ўз теварак-атрофига комил ишонч блан кўз ташлар, четдан қараганда, Николай Петровичнинг уни аллақачон жуда ҳам яхши кўриб қолганлигини сезиш мумкин эди. Обед тамом бўлиши олдидан Николай Петрович ўрнидан турди ва қадаҳ кўтариб, Павел Петровичга мурожаат қилди:

— Сиз бизни ташлаб кетаяпсиз... Сиз бизни ташлаб кетаяпсиз, жоним акам; албатта, кўпга бўлмаса керак, лекин шундай бўлса ҳам мен сизга шу нарсани айтмай ўтаолмайманки, мен... биз... модомики мен... модомики

биз... мана кўраяпсиз, бутун фожиа шундаки, тамта-роқли сўзлашни билмаймиз! Аркадий, сен гапир.

— Йўқ, отажон, мен тайёрланганим йўқ.

— Мен яхши тайёрланганман! Тўғридан-тўғри сизни кучоқлаб, оқ йўл тилашга рухсат этинг, ака, ва тезроқ қайтиб келинг!

Павел Петрович ҳамма блан, турган гапки, Митя блан ҳам ўпишди; у, Феничканинг қўлини ҳам ўпди. Феничка ҳали қўл беришни яхши билмас эди. Павел Петрович иккинчи марта қуйилган қадаҳни ичар экан, оғир бир нафас олди-ю: «Қўша қаринглар, қадрдонларим! Farewell!»¹ — деди. Унинг «хайр» деганини ҳечким пайқамади, лекин ҳамма бундан та'сирланди.

Катя эрининг қулоғига шивирлаб: «Базаров хоти-раси учун» деди ва қадаҳ уриштирди. Унга жавобак Аркадий унинг қўлини маҳкам қисди, лекин бу қадаҳ-ни баланд овоз блан таклиф қилишга жур'ат қилмади.

Шу блан ҳикоя тамом бўлса керак эди. Лекин китобхонлардан ба'зибирлари, эҳтимол, бу асарда кўрсатилган шахслар ҳарқайсибири шу кунларда, худди шу кунларда нима иш қилаётганини билмоқчи бўлардилар. Биз уларнинг талабини қондиришга тайёрмиз.

Анна Сергеевна яқиндагина эрга тегди, лекин се-виб эмас, э'тиқод блан тегди, унинг эри келажакдаги рус арбобларидан бўлиб, жуда ақлли, қонуншунос, пишиқ, тажриба соҳиби, маҳкам иродали ва сўзга гоят даражада чечан, ўзи ҳали ёш, ювош, муздеккина бир киши эди. Улар бир-бирлари блан жуда иноқ ҳаёт кечирадилар ва бора-бора, эҳтимол бахтли ҳам бўларлар. Эҳтимол, бир-бирларини севишиб ҳам қоларлар. Княжна Х... ўлди ва ўша кунидеҳ ҳамманинг эсидан чиқди кетди. Ота-бола Қирсановлар, Марьино-да туриб қолдилар. Уларнинг ишлари тузалиб бормоқ-да. Аркадий жуда тиришқоқ хўжайин бўлиб кетди ва «ферма» анча катта фойда келтирадиган бўлди. Ни-

¹ Хайр!

колай Петрович яраштиручи воситачи¹ бўлиб қолди ва бутун кучини сарф қилиб, шу йўлда хизмат қилди; ҳар доим ўз участкасига қарашли қишлоқларга бориб-келиб юради: узундан-узоқ нутқлар сўзлайди (у, мужикларга «ақл киритиш» керак, я'ни ҳадеб бир хил сўзни такрорлай бериб, уларни зерикадиган ҳолга солиб қўйиш керак, деган фикрда) ва шундай бўлса ҳам, тўғриси айтганда, гоҳ дабада ва гоҳ савдойилик блан («ан»ни «анг» деб бурун ичидан чиқариб) *манципация*² тўғрисида сўзловчи ма'рифатли дворянларни ва тақаллуфсиз равишда «бу *мунципацияни*» сўкиб юручи ма'рифатсиз дворянларни ҳеч қаноатлантираолмасди; ҳар иккала томон учун ҳам у ортиқ даражада юмшоқ. Катерина Сергеевна ўғил туғди, унинг исми Коля, Митя бўлса энди югуриб юради ва жуда гапдон бўлиб қолди. Феничка, Федосья Николаевна аввало эри блан Митяни, кейин келинини жуда яхши кўради ва келини фортепьяно чалганда кун бўйи унинг ёнидан нари кетмайди. Петр ҳақида ҳам зикр қилиб ўтайлик. У, тентаклиги ва гердайкачилигидан бутунлай қотиб қолди, у ҳамавақт ёпиш қилиб айтади: *теперь* сўзини *тюпюр*, *обеспечен* сўзини *обюспючюн* деб гапирди, лекин у ҳам, сепи кўпгина яхши бир қизга, шаҳарлик бир резаворчининг қизига уйланди. Бу қизни Петрдан аввал иккита яхши куёв сўраб келган бўлса ҳамки, фақат уларнинг соатлари бўлмагани учун, тегмаган. Петрнинг эса соатигина эмас, ҳатто амиркон этиги ҳам бор эди.

Дрезден шаҳаридаги Брюлев тепалигида, соат икки блан тўртлар ўртасида, сайр қилиш учун қулай вақтда сиз, эллик ёшларга борган ва сочлари бутунлай оқариб подагра касалига мубтало бўлган каби, лекин ҳали ҳам бўлса чиройли, нафис кийинган ва

¹ *Яраштиручи воситачи (мировой посредник)* — Россияда деҳқонларни крепостнойликдан озод қилгандан кейин, улар блан собиқ хўжайинлари ўртасидаги муносабатларни тартибга солиш учун та'сис этилган мансаб.

² *Манципация* ва *мунципация* — эманципация (озод қилиш) сўзининг бузиб айтилган шаклидир.

ўша, фақат кўп йиллардан бери юқори табақа орасида яшаб келган одамлардагина бўладиган алоҳида кўркем чехрали бир одамни учратишингиз мумкин. Бу Павел Петрович. У, ўзининг саломатлигини тузатиш учун Москвадан чет элга кетиб, Дрезден шаҳарида туриб қолди. Бу ерда Павел Петрович кўпроқ инглизлар ва шу ерга келган руслар билан улфатчилик қилди. Инглизлар олдида у ўзини содда тутди, қариб шикаста нафслик қилади, лекин ўзини ўз даражасига муносиб тутди, инглизлар уни бироз кўнгилсиз деб биладилар. Лекин такомиллашган жентльмен — «а *perfect gentleman*» бўлгани учун ҳурмат қиладилар. Руслар билан унинг муомаласи бетакаллуфроқ, заҳарли тилига эрк бериб, ҳам ўзидан, ҳам улардан кулиб ўтиради. Броқ унинг бу қилиқлари ҳардоим кўнгилга ёқимли, ҳам илтифотсиз, ҳам одобли бўлиб чиқади. У, славянпарастлик назарларини ёқлайди: маълумки, юқори мансаб амалдорлари ўртасида бу нарса *très distingué*¹ ҳисобланади. У русча ҳечнарсга ўқимайди, лекин ёзув столи устида мужик чабатасига ўхшатиб ясалган кумуш кулдон туради. Туристаримиз унинг кетидан жуда кўп судралиб юришади. *Вақтинча оппозицияда бўлган* Матвей Ильич Колязин, *Богемия сувлариға бораётиб*, камоли муҳаббат билан уни зиёрат қилди; ерли халқ эса, Павел Петрович гарчи улар билан оз кўришса ҳам, уни жуда ҳурмат қилади. Сарой капеллосига, театрга ва халқнинг танлаб киритиладиган ибодатхона ва бошқа шунинг сингари жойларга билетни ҳечким *der Herr Baron von Kirsanoff*² каби осон ва тез ололмайди. У, ҳамма нарсани қўлидан келган қадар яхшилиқ билан қилади, ҳали ҳам бўлса оз-моз овоз чиқариб туради: бир вақтлари унинг арслон бўлганлиги ҳам бежиз эмас: лекин яшаш унинг учун оғир, ўзи гумон қилгандан ҳам оғирроқ... Рус черковида унга кўз солинса бас: бу ерда у ҳардоим бир чеккада деворга суяниб ва ожизона бир суратда лабларини қисиб, узоқ вақт

¹ Жуда келишимли, яхши.

² Барон Кирсанов жаноблари.

қимирламай ўйга толиб туради; кейин бирданига ўзига келиб қолади-да, қарийб ҳечким сезмайдиган қилиб чўқинабошлайди.

Кукшина ҳам чет элга кетди. У, ҳозир Гейдельбергда туради ва бу ерга келганидан бери табиий фанларни бирёққа қўйиб, архитектурани ўрганабошлади. Ўзининг гапига қараганда бу бобда у янги қонунлар кашф қилган эмиш. У, қадимгидай студентлар блан аралашиб юради ва хусусан бу ерга келганидан кейин бошда соддадил немис профессорларини, ўзларининг ҳар нарсига жуда ҳуш'ёр қарашлари блан, кейин эса ўша профессорларни ўзларининг ўтакетган ҳуш'ёқмасликлари ва мутлақо ёлқовликлари блан таажжубга қолдирадиган жуда кўп рус ёш физик ва химиклари блан аралашиб юришни яхши кўради. Шундақа, я'ни кислородни азотдан ажратаолмайдиган, лекин ҳар нарсани инкор этиб, ўзларини юқори тутадиган иккита-учта химик ва буюк Елисевиц блан бирга Ситников ҳам буюк одам бўлишга уриниб Петербургда оралаб юради ва унинг ўз сўзига қараганда, у Базаровнинг «ишини» давом қилдиради, яқиндагина кимдир уни урган деб гапирадилар, лекин у ҳам индамай қолгани йўқ: бир қоронғи журналчада босилган қоронғи бир мақолачасида у киноя тариқасида ёзиб, ўзини урган одамни қўрқоқ деган. У, буни қочириқ деб атайди. Отаси, уни қадимгидай ишга солиб туради, хотини бўлса уни аҳмоқ... ва адиб деб ҳисоблайди.

Россиянинг узоқ бурчакларидан бирида битта кичкинагина қишлоқ қабристони бор. Ҳамма қабристонларимизга ўхшаш бу қабристон ҳам қайғули бир манзара касб этади. Унинг атрофидаги зовурларни аллақачоноқ ўт босиб кетган, ёғочдан қилинган кулранг бутлар турли томонга энгашиб, бир замонлари бўялган томлари тагида чириб ётадилар; ялпоқ қабр тошлари, ер тагидан туриб биров итараётгандай, ҳаммаси жойидан қўзғолиб, бир четга сурилиб қолган; пўстлоғи шилинган иккита-учта майда дарахт зўрға сал-пал кўланка ташлаб туради, қўйлар қабрлар устида бемалол ўтлаб юради. Лекин бу қабрлар ўрта-

сида киши қўли етмайдиган, ҳайвонлар топтамайдиган бир қабр бор: унинг устига ёлғиз қушларгина қўнади, тонг маҳалида сайрайди. Унинг атрофи панжара, ҳар иккала бошига ёш арчалар ўтқазилган: бу қабрга Евгений Базаров дафн қилинган. Яқин қишлоқчадан бу ерга тез-тез иккита кекса одам — эр ва хотин келиб туради. Улар бир-бирларини қўлтиқлашиб, оғир қадам ташлаб йўл босади, панжара ёнига келганларидан кейин тиз чўкиб ўтиради, узоқ ва аччиқ-аччиқ йиғлайдилар, тагида ўғиллари ётган тилсиз тошга анчагача диққат блан қараб қоладилар; қисқа-қисқа сўзлашади, тош устига қўнган чанглари артадилар, кейин арча шохларини тузатиб қўядилар, яна дуойи-фотиҳа қиладилар ва бу жойни, гўё ўз ўғилларини ёдлаш учун яқинроқ бўлган бу жойни ташлаб кетолмайдилар... Наҳотки уларнинг ибодатлари, тўқкан кўз ёшлари чиндан ҳам самарасиз бўлса? Наҳотки муҳаббат, муқаддас ва чин муҳаббат деган нарса ҳақиқатан ҳам заиф бир нарса бўлса? Асло ундай эмас! Қабрда қандай ҳиссиётли, гуноҳкор, исёнкор юрак бекиниб ётмасин, унинг устида ўсиб турган гуллар ўзларининг гуноҳсиз кўзлари блан бизга сокин ва жим қараб турадилар. Улар бизга ёлғиз абадий тинчлик, ўша «бепарво» табиатнинг буюк тинчлиги ҳақидагина гапирмайдилар, улар яна абадий тотувлик ва мангу ҳаёт тўғрисида ҳам гапирдилар.

1861 йил август

На узбекском языке

И. С. ТУРГЕНЕВ

ОТЦЫ И ДЕТИ

Госиздат УзССР — 1953 — Ташкент

Редактор А. Абдумавлонов

Рассом А. Ошейко

Техн. редактор Я. Пинхасов

Корректор У. Мухамедов

Босмахонага берилди 30/IV 1953. Босиниш
рускат этилди 27/V 1953. Р 04251. Қогоз формат:
 $81 \times 108/32 = 3,875$ қоғоз листи — 12,71 печ. л.
Нашир. л. 17,5 Индекс: н/а. Договор №329—1952 й
Тиражи 45 000. Баҳоси 4 с. 45 т.

УзССР Маданият Министрлиги Узглавида-
тиниш № 3 босмахонаси. Тошкент.
Ленинград кўчаси, 15. 1953. Заказ № 123.